

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૨૭૦૪ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ સંસ્કૃત સાહિત્યની કથાઓ

-૧

વિષય ૪૪૫ : શાલકી

“જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા”; પુ. ૪૩ મું.

સંસ્કૃત સાહિત્યની કથાઓ

ભાગ ૧ લો

[મહાકવિ કાલિદાસનાં કાવ્યનાટકોની રસિક વાર્તાઓ]

[શ્રી. હીરાલાલ મજુમદાસ આફની પ્રસ્તાવના સહીત.]

.....કવિકુલગુરુઃ કાલિદાસો વિલાસઃ ।

સંપ્રચનકર્તા

નહાનાલાલ નાથાભાઈ શાહ, એમ. એ.

વડોદરા.

પ્રકાશક

જીવનલાલ અમરશી મહેતા,

સંપાદક—“જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા”;

અમદાવાદ.

મુદ્રિત ૩. ૧-૧૨-૦

આવૃત્તિ ૧ લી.]

ઈ. સ. ૧૯૨૫.

[પ્રત ૨૧૦૦

(સર્વ પ્રકારના હસ્ત પ્રકાશકને સ્વાધીન છે.)

૧૨૭૦૪
સરસ્વતી વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ

અમદાવાદ—સલાપોસ રોડ,
ધો “ ડાયમંડ જ્યુબિલિ ” પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં
પરીખ દેવીદાસ હગનલાલે છાપ્યું.

પ્રસ્તાવના

કોઈ પણ દેશનું સાહિત્ય એ તે દેશની સંસ્કૃતિનું ચિહ્ન ગણાય. અમુક દેશમાં સંસ્કૃતિ કેવી અને કેવા પ્રકારની હતી વાં છે, એ જાણવું હોય તો તે દેશનું સાહિત્ય જોવું. સાહિત્ય પ્રાયશઃ દેશ અને દેશનાં અંગઉપાંગોમાં ઓતપ્રોત રહેલું હોય છે. પણ સાહિત્ય એટલે શું? એનું શુદ્ધ લક્ષણ આપવું એ તો બની શકે એમ નથી, કારણ, ગમે તેવું વ્યાપક લક્ષણ બાંધવામાં આવે તોપણ તે સર્વથા દોષરહિત હોય વા થાય એ સંભવિત નથી. કોઈ ઠેકાણે અતિવ્યાપ્ત તો કોઈ ઠેકાણે અવ્યાપ્ત તે રહેવાનું જ. માત્ર અસંભવ દોષ રહિત હોય તો કંઈક ઠીક. આ પ્રમાણે સ્થિતિરીતિ છે, એટલે કોઈપણ દેશના ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ અને ઉદાત્તમાં ઉદાત્ત આશય વા વિચારનું તદ્દનુકૂળ ભાષા અને શૈલીમાં પ્રકટીકરણ એને આપણે સાહિત્ય કહીશું તો બહુ બાધ નહીં આવે. સર્વથા કોઈ પણ પ્રકારની ચમત્કૃતિ હોય તો બસ. કોઈક સ્થળે તે આશય વા વિચારનિબદ્ધ હોય છે, તો અન્ય સ્થળે તે ભાષા વા શૈલીમાં નિબદ્ધ હોય છે.

જેમ દેશમાં સંસ્કૃતિ વિશાળ, વિસ્તૃત, અને નાનાવિધ તેમ તે દેશનું સાહિત્ય પણ વિશાળ, વિસ્તૃત, અને નાનાવિધ હોય છે. ભાષા અને શૈલી પણ તત્તદ્દ વિચાર વા આશયને અનુકૂળ વિવિધ અને વિલક્ષણ હોય છે. આથી કરીને સાહિત્ય અનેકવિધ હોય છે: ભાષાસાહિત્ય, શૈલીસાહિત્ય, આશયસાહિત્ય, વિચારસાહિત્ય. કોઈકમાં વિચારાદિ સૂક્ષ્મતત્ત્વનું એટલે મધ્યમાનું પ્રાધાન્ય હોય છે, તો અન્ય સ્થળે તત્ત્વદર્શક ભાષા વા શૈલીનું એટલે વૈખરીનું પ્રાધાન્ય હોય છે. વળી કેટલાંક સુંદર સ્થળોમાં ઉભય સમાન, અનુરૂપ અને સંશ્લિષ્ટ હોય છે. વસ્તુતઃ આને જ ખરૂં સાહિત્ય કહેવાય, પણ તેમ માનવામાં સાહિત્યનું ક્ષેત્ર અતિશય સંકુચિત થઈ જવા સંભવ છે, અને સાહિત્યમાં ખપતા જતા લેખો પણ લક્ષણબદ્ધિર્નિર્દિષ્ટ થવા સંભવ છે; મોટે જ આપણે ઉપર જે વ્યાપક લક્ષણ બાંધ્યું છે તેને જ અનુસરીશું.

સાહિત્યના મુખ્ય વિભાગ બે પડી શકે: એક ગદ્યસાહિત્ય અને બીજો પદ્યસાહિત્ય. નાટકાદિમાં ઉભયનું મિશ્રણ હોય છે. ઇતિહાસ,

ગણિત, વિજ્ઞાન, અને એવા જ બીજા વિષયનું સાહિત્ય પ્રાયશઃ ગદ્યબદ્ધ હોય છે, કાવ્યનાટકાદિનું પ્રાયશઃ પદ્યબદ્ધ વા ઉભયબદ્ધ હોય છે. પણ આર્યદેશનું સર્વ વિષયનું પ્રાચીન સાહિત્ય પદ્યમાં જ રચાયેલું છે એ એની વિલક્ષણતા અને તેથી વિશેષ ઉપકારક છે. પદ્ય ગદ્ય કરનાં સહજમાં સ્મૃતિમાં આરૂઢ થાય છે, અને કંઠે કરવામાં વિશેષ સહેલું પડે છે. આ પ્રમાણે સાહિત્યની રચના અનેક પ્રકારની હોય છે, પણ તેનો વિશિષ્ટ વિચાર અત્ર પ્રાપ્ત નથી. સર્વ ક્ષાંધ દેશમાં જ્યાં સંસ્કૃતિ ચત્કિચિત્ પણ જોવામાં આવે છે, ત્યાં સાહિત્ય પ્રાયશઃ પદ્યમાં જ આવિર્ભૂત થએલું જોવામાં આવે છે. આ આવિર્ભાવનું નિદાન રસમાં વા હૃદયના આવેશમાં વા વિચારના ઉદ્વેગમાં રહેલું હોય છે. રસિક અને ઉત્કૃષ્ટ વિચારો જ્યાં ઉત્કટતાની કાટિમાં પ્રવેશે છે કે તરત જ સ્વાભાવિક રીતે હૃદય કુપ્પ થાય છે, અને તેના વેગનું વાણીના અંતિમ બે સ્થૂળ વિભાગ સાથે આસ્થાલન થાય છે, અને સહજ વૈખરીમાં વિકૃત થઇ તે પદ્યરૂપે બહાર આવે છે. ગદ્ય સાહિત્યની દશા જુદા પ્રકારની હોય છે. એમાં પ્રાયશઃ રસિકતા વા હૃદયના આવેશને બહુ અવકાશ નથી હોતો. એમાં બુદ્ધિનું પ્રાધાન્ય હોય છે. ગદ્ય સાહિત્ય પ્રાયશઃ બુદ્ધિસ્પૃષ્ટ હોય છે ત્યારે પદ્યસાહિત્ય હૃદયમાં સ્પૃરિત હોય છે. આ વિષયની મીમાંસા અત્ર અપ્રાસંગિક છે એટલે દિ-માત્ર દર્શાવી અહીં જ વિરામ લેવો પડે છે.

ગુર્જર સાહિત્ય, વિશેષતઃ પ્રાચીન ગુર્જર સાહિત્ય, પદ્યબદ્ધ વા પદ્યબંધ શૈલીમાં જોવામાં આવે છે. કારણ સ્પષ્ટ છે. લોકો શ્રદ્ધાળુ, ભોળા, નિષ્કપટી, સાદા, અને ધાર્મિક હોવાને લીધે અને ખાવા-પીવાની વા પહેરવા ઓઢવાની વા મોજમઝાની બાબતમાં અતિ ઉદાસીન હોવાને લીધે તેમનું સાહિત્ય પદ્યમાં જ હોય એ સ્વાભાવિક છે. એણેણાએથી બહુ બળેલા વા તમ નહીં એટલે માત્ર પ્રભુ-ભજનમાં જ એ લોકોએ પોતાના ઉદ્દગારો કહાડેલા અને સંતોષમાં જીવિત નિર્ગમન કરેલું; તેમ દેવદર્શન, કથાશ્રવણાદિ નિત્ય અને નિયમિત હોવાને લીધે પણ એમનું સાહિત્ય હૃદયસ્પૃષ્ટ હોઇ પદ્યબદ્ધ જ હોવું જોઇએ. ગદ્ય તો માત્ર રાજ્યલેખોમાં વા શિલાલેખોમાં વા લોકોનાં નામાં હામાં વગેરેમાં એટલે ખતપત્રો, રાજમેળ, હુડીઓ વગેરેમાં હોય છે, પણ એને સાહિત્ય ભાગ્યે જ કહેવાયઃ કારણ નથી એમાં કાંઈ ઉચ્ચ આશય વા વિચાર હોતો, કે નથી હોતો

એમાં કાંઈ ભાષા વા શૈલીની વિશિષ્ટતા. માત્ર રાજના વ્યવહારનો એમાં નિર્વાહ હોય છે ત્યાં ઉભયને ક્યાં અવકાશ હોય !

ગુર્જર ગદ્યસાહિત્યની ઉત્પત્તિ આપણા પ્રસિદ્ધ પ્રેમશૌર્યાંકિત કવિ-વર નર્મદાશંકરથી ગણી શકાય. ત્યારપછીના અરસામાં તે દીક પ્રમાણમાં દૃષ્ટિગોચર થવા માંડ્યું છે, પણ એમાં ખરેખર સાહિત્ય જેને કહીએ તે તો બહુ જ થોડું. સાથે સાથે નવીન પદ્યસાહિત્યની ~~પ્રજ્વળ~~ ઉત્પત્તિ થઈ અને તેમાં પણ એ જ પ્રમાણે સમજવું. કારણ એ જણાય છે કે આમાં સ્વાયત્ત વા સ્વપ્રેરિત અંશ બહુ થોડો હોય છે. ઘણુંખરું પરપ્રેરિત એટલે પરદેશી વિચારાદિથી આવિષ્ટ હોય છે. અંગ્રેજી રાજ્યના અમલથી અને એમના સાહિત્યના અભ્યાસથી દૃઢ થએલી ભાવનાથી આપણું નવીન સાહિત્ય ઘણું ખરે અંશે રંગાયલું જેવામાં આવે છે. આ રંગ કાંઈક કાળ તો બહુ જ ચઢ્યો, પણ હમણાં હમણાંમાં એમાં ઉતરતાં પાણી થવા માંડ્યાં છે, પણ હવે બીજા પ્રકારના સાહિત્યે એની જગ્યા લેવા માંડી છે. બંગાળી લેખકોનાં ભાષાંતરો અને અનુકરણો પુષ્કળ થવા માંડ્યાં છે. તેમાં તેમની શૈલીનું પણ પુષ્કળ અનુકરણ થવા માંડ્યું છે. એતદેશીય શુદ્ધ, સાત્ત્વિક સાહિત્ય બહુ જ થોડું જેવામાં આવે છે.

આપણા પ્રાચીન સાહિત્ય તરફ હવે લોકોની દૃષ્ટિ જાય તો દીક. અંગ્રેજી સાહિત્યનો અનુવાદ અને અનુકરણ ગુજરાતીમાં થયાં, પણ તે ઘણું અંશે નિષ્ફળ નીવડ્યાં છે. લોકો અંગ્રેજી ભણ્યા એટલે મૂળને મુંઝીને અનુવાદને કોણ જુએ ? અંગ્રેજી રાજ્યની પ્રથમ પચીસીમાં જ્યારે લોકો બહુ ભણ્યા નહોતા ત્યારે વખતે એનો ખપ માલમ પડે, પણ હવે તો એની બહુ જરૂર જણાતી નથી. પાશ્ચાત્ય સાહિત્યની દરેક દિશામાં લોકોની પ્રગતિ થવા માંડી છે, એટલે હવે તેનાં ભાષાંતરો વા અનુવાદોની જરૂર જણાતી નથી. અત્યારે આ સ્થિતિ છે. આવી સ્થિતિમાં સ્વાભાવિક રીતે આપણા પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્ય પ્રતિ સાક્ષરોની દૃષ્ટિ જાય એ સ્વાભાવિક છે, કારણ એમાં લાભ ઘણો છે. એક તો ભાષાન્તર કરવું વા અનુવાદ કરવો એ સહેલું પડે, અને વિચારો તથા આશયોની ઉત્કૃષ્ટતા અને અમત્કૃતિમત્તાને લીધે તેમ એતદેશીય ભાવનાથી પરિપુષ્ટ હોવાથી લોકોમાં આદરણીય પણ થવા સંભવ છે. પ્રશ્ન માત્ર શૈલીનો રહે છે. પાશ્ચાત્ય ગદ્યસાહિત્ય

એટલે પ્રાયશઃ નવલકથાનું સાહિત્ય શૈલીપરત્વે અતિશય મોહક અને આકર્ષક હોય છે. એ શૈલીમાં જે આપણું પ્રાચીન પદ્યબદ્ધ વા ગદ્યબદ્ધ વા ઉભયબદ્ધ સાહિત્ય આલેખવામાં આવે તો ખરેખર કાંઈક ક્ષાયદો થાય, અને લોકોને ઉત્તમ સામગ્રીના બનેલા પદાર્થો પીરસી શકાય.

ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન બાજુએ મુકતાં કાવ્યનાટકાદિનું સાહિત્ય સંસ્કૃતમાં કાંઈ એાછું નથી. નિર્ણયસાગરમાં મુદ્રિત થયેલી ‘કાવ્યમાળા’ જ લખ્યે તો એમાં કેટલું બધું સાહિત્ય દષ્ટિએ પડે છે. એ સિવાય પ્રસિદ્ધ પંચકાવ્ય અને નાટકાદિ તો જુદાં. કથાસરિતસાગરોદિનું સાહિત્ય પણ વિશાળ છે. આનો અનુવાદ જે ગુજરાતીમાં યોગ્ય શૈલીમાં થાય તો લોકોપકારક થવા સંભવ છે. અતિ નિકૃષ્ટ, તલસ્પર્શરહિત, નિષ્પ્રયુક્ત અને કોઈ પણ પ્રકારના ઢંગધડા વા ઠામઠોકાણા વિનાના પરપ્રેરિત સાહિત્યના અરસામાં આ દિશામાં જે કાંઈ પ્રયાસ થાય તો લોકોની વૃત્તિઓ કેળવાય અને, પુનઃ આપણા ગુજર્ દેશમાં નવી આંખે જૂની મૂર્તિની પૂજા શરૂ થાય. પૂજાની સામગ્રી નવીન હોય તો કાંઈ બાધ નથી. મૂળે પૂજા થવી જોઈએ. વખત એવો આવી ગયો છે માટે આમ કહેવું પડે છે. સંધ્યોપાસનામાં ઘણા કહેવાતા સાક્ષરો અને તે પણ બ્રાહ્મણો, આચ-મની આદિને સ્થાને કાવ્યના વા ધાતુના ચહા પીવાના ચમચાઓનો અને રકાબીઓનો અને પ્યાલાઓનો ઉપયોગ કરતાં અમે જોયા છે. ઘણે ભાગે તો સંધ્યાને ખીંટીએ જ મૂકી દીધી છે. પણ વળી કોઈને જરા લોકોપવાદની ભીતિ હોય ત્યાં આ દશા હોય છે. ખેર ! નવીન સામગ્રીથી પણ પ્રાચીન પ્રતિષ્ઠિત મૂર્તિઓની પૂજા થશે તો પણ ઘણું છે. એ પ્રાચીન મૂર્તિઓ તે આપણું કાવ્ય નાટકાદિ સાહિત્ય. તાત્ત્વિક અને ધાર્મિક સાહિત્યને હજી વાર છે. રસિક અને ઉચ્ચ સાહિત્ય પ્રતિ એક વાર દષ્ટિ ફરે તો પછી એની મેળે તે પ્રતિ મોહ અને પ્રેમ ઉત્પન્ન થશે. સિવાય આપણા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પદેપદે ધર્મમિશ્રિત તત્ત્વ ભરેલું હોય છે, પછી તે કાવ્ય નાટકાદિનું બલે ને હોય ! ધર્મ એ તો અહીં આત્મા છે. સાહિત્યમાત્રનો એ સત્તાસ્પૃતિપ્રદાતા છે. એના વિના અહીં સાહિત્ય જ સંભવતું નથી. એથી એ તો અહીં એાતપ્રોત સર્વત્ર ભરેલો છે. વૈશેષિક જેવા ન્યાયશાસ્ત્રના દર્શનનો આશંભ સુદ્ધાંત ધર્મથી જોવામાં આવે છે. તાત્પર્ય કે ગમે તે પ્રકારે ધર્મને અંગઉપાંગે પરિપુષ્ટ કરવાનો આશય આપણા કવિ વગેરેનો

હતો, અને તેથી જ આર્યાવર્ત ધાર્મિક રહ્યો હતો. એના પ્રતિ જેમજેમ ઉત્તરોત્તર અનાદર અને અનભિરુચિ થવા માંડ્યાં, તેમ-તેમ લોકો ધર્મથી વિદૂર ને વિદૂર થતા ગયા, અને અત્યારે જે સ્થિતિમાં છે ત્યાં પહોંચ્યા છે. આને પ્રગતિ કહેવી કે વિપરીત ગતિ કહેવી એ સમજાતું નથી !

આ ગ્રંથના લેખક રા. ભાઈ નાનાલાલ સંસ્કૃત સાહિત્યના સારા આધારી છે, અને ગુજરાતી ભાષા ઉપર પણ એમનો કાણુ ઠીક છે. હૃદય રસિક અને સંસ્કારી છે. એમને આ વિચાર સૂઝ્યો છે એ સર્વથા આદરણીય છે. એમાં કેટલે અંશે સાફસ્ય પ્રાપ્ત થાય છે એ તો હવે જોવાનું છે. જો સાફસ્ય પ્રાપ્ત ન થાય તો એમાં અમે લેખકનો દોષ નહીં કહાડીએ, પણ લોકોના સંસ્કારોનો અને તેમની ગ્રાહક-બુદ્ધિનો જ કહાડીશું. ખેર ! હમણાં નહીં તો પાંચ પચ્ચીસ વર્ષમાં પણ પરિવર્તન તો થવાનું જ; પણ હાલ તો સાક્ષિવત્ જોયા કરવાનું છે, અને આવા પ્રયાસો ક્વચિત્ કદાચ થાય તો તેને ઉત્તેજન આપવાનું છે.

રા. ભાઈ નાનાલાલે કવિકુલગુરુ કાલિદાસથી આરંભ કર્યો છે. રઘુ, કુમાર, શાકુન્તલ, વિક્રમેર્વશીય, અને માલવિકાગ્નિમિત્ર એ પાંચનો આમાં અનુવાદ છે. પ્રથમ બે પદ્યબદ્ધ છે, અને બાકીનાં ત્રણ ગદ્યપદ્ય-ઉલ્લયબદ્ધ છે. મૂળ કવિના વિચારોને, મર્મોને અને ભાષાને તેમ જ શૈલીને બાધ ન આવે તેટલા માટે એમણે એનો અનુવાદ ગુર્જર ભાષામાં બનતા સુધી તત્સમ રાખવા યત્ન કર્યો છે. પુસ્તકનું નામ ‘સંસ્કૃત સાહિત્યની કથાઓ’ એ રાખ્યું છે, તેથી કથાના વા વાર્તાના રૂપમાં એમનો પ્રયાસ છે. આમાં મૂળ ગ્રંથગત વસ્તુનું આલેખન અને પ્રસ્ફોટન વાર્તાદ્વારા કરતાં મધ્યે મધ્યે મૂળ ગ્રંથગત રસિક અંશોના રંગો એ ભાષાએ પૂર્યા હોત તો એ બહુજ દીપી ઉઠત, અને લોકોને પણ વાંચવાનો રસ પડત. રઘુ અને કુમારમાં ઘણા ઘણા એવા રમણીય શ્લોકો છે, તેમ શાકુન્તલાદિ નાટકોમાં પણ ઘણાં એવાં સુંદર પદો, અને ગદ્યાંશો છે કે તે જો યોગ્ય પ્રસંગે એમને એમ સંસ્કૃતમાં જ આપવામાં આવ્યાં હોત અને નીચે સામાન્ય અર્થ વા તાત્પર્યશ માત્ર આપ્યો હોત તો લોકો ખુશીથી તેને કંઠે કરત, અરે ! કંઠે સ્વાભાવિક રીતે પ્રવાહથી જ રહી જત. પ્રવાહનિર્માણ

અને દ્રવિત થએલા હૃદયમાં સ્મૃતિ હમેશાં ગ્રહણોન્મુખ જ હોય છે, માત્ર તે યોગ્ય ગ્રાસની પ્રતીક્ષા કરે છે. આ પ્રમાણે દ્રવિત થયેલા ચિત્તમાં જે મૂર્ત શબ્દોનું સંક્રમણ થાય છે તે વજ્ર જેવા બાગી જાય છે, અને કાળે કરીને પણ ખસતા નથી. આપણી કેટલીક કહેવતો જેનું મૂળ સંસ્કૃતમાં છે તે આ જ પ્રમાણે બંધાઈ રહ્યાં ગયાં છે. વગર સમજે લોકોને કંઠે થઈ ગયેલી તેથી તેની આ અપભ્રંષ્ટ સ્થિતિ થઈ છે. પણ નિદાન કંઈના કંઈ રૂપમાં તે સચવાઈ રહી છે. હવે પછી કથાભાગ સરળ વાર્તાના રૂપમાં કહ્યાં જવો, અને વચ્ચે વચ્ચે જ્યાં રસના અને સાત્ત્વિક વિકારોના પ્રસંગો આવે ત્યાં મૂળ જ આપી દેવું, ગદ્ય અને પદ્ય ઉભય. અર્થ માટે અનુવાદ આપવો પણ તે નીચે 'પ્રુટ નોટ'માં જ. આટલી એ લાઇને સૂચના કરીએ છીએ. ધણેખરે અંશે તો રા. લાઇ નાનાલાલે આજ શૈલીનું અનુસરણ કર્યું છે, પણ સર્વથા સર્વત્ર અનુવાદ આપવા કરતાં કેટલાંક રસિક અને વિશિષ્ટ સ્થળે દાક્ષિણાત્ય કીર્તનકારોની માફક મૂળ જ કાયમ રાખ્યું હોત તો લોકોની સંસ્કૃતિમાં ઘણો ફેર પડી જત. સામાન્ય વાંચનારાઓ પણ પ્રસંગે પ્રસંગે સંસ્કૃત બોલતા થાત. લૅટિન અને ગ્રીકનું આ જ પ્રમાણે થયું છે. અને તેથી લોકો સામાન્યમાં સામાન્ય બાબતોમાં પણ 'Ipso facto,' 'Ditto' જેવા પ્રયોગો બોલવામાં અને લખવામાં કરે છે.

મુંબઈ યૂનિવર્સિટિએ નિયત કરેલા અભ્યાસક્રમમાં હવે 'ગુજરાતી'નું સ્થાન બદલાયું છે. હવે એને સંસ્કૃતની સાથે જ ઐચ્છિક વિષયમાં સ્થાન પ્રાપ્ત થયું છે. આથી પરિણામે લોકોનું સંસ્કૃતનું જ્ઞાન મર્યાદિત રહેશે, પણ ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ થવાનો સંભવ છે ખરો. ગુજરાતીના વિષયમાં પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે રાખવા જેવાં ગદ્યાં ગાંઠ્યાં પુસ્તકો અત્યારે તો નજરે પડે છે. પુસ્તકો તો અનેક થયાં છે, થાય છે, અને થશે, પણ ઉપર આપણે કહી ગયા તેવા પ્રકારનાં તે હોય છે, જેથી પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે તેનો ઉપયોગ થઈ શકે નહીં. ભાષાશુદ્ધિ એ તો પાઠ્ય પુસ્તકનું પ્રથમ લક્ષણ હોવું જોઈએ. વિચારો ઉચ્ચ, તલસ્પર્શી, માર્મિક અશ્લીલતા વા બૈભવસ્યાદિથી રહિત અને કોઈપણ રીતે કોઈને પણ સ્વધર્મ વિમુખ કરનાર ન જોઈએ, તેમ શૈલી પણ વિષયાનુસાર હોવી જોઈએ. આ ત્રણ

વાતો ખાસ કરીને પાઠ્ય પુસ્તકમાં હોવી જોઈએ. અત્યારનાં થોડાં ઘણાં બાદ કરતાં ઘણાંખરાં પુસ્તકોમાં અને સાહિત્યને નામે ખપતાં માસિકાદિમાં ભાષાશુદ્ધિનું તો કંઈ ઠેકાણું જ હોતું નથી, તેમ વિચારાદિનું પણ લગભગ એવું જ હોય છે. એવા સમયમાં સાક્ષર ભાષા નાનાલાલનું પુસ્તક શાળાઓમાં પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે બહુ ઉપકારક થવા સંભવ છે. ભાષા શુદ્ધ અને સંસ્કારી છે એ કહેવાની જરૂર નથી. વિચારો તો મહાકવિ કાલિદાસના છે, એટલે એમાં કંઈ કહેવાનું હોય જ નહીં; શૈલી પણ સરળ અને આકર્ષક છે એટલે એ પણ અનુકૂળ છે. સંસ્કૃત નહીં શીખેલા એવા વિદ્યાર્થીઓ અને સામાન્ય વાચકોને આ પુસ્તકના વાચનથી અતિશય લાભ થવા સંભવ છે, અર્થાત્ આ ગ્રંથમાળા ચાલુ રહેશે તો સામાજિક ઉન્નતિમાં આ એક ઉપયોગી અને આવશ્યક સાધન થઈ પડશે એ સૂચવવાની જરૂર નથી.

આશા છે કે લેખકવાચક ઉભયનો પ્રયાસ જગન્નિયંતા પ્રભુ સફળ કરે, અને આપણા રસિક ગુર્જર દેશમાં પાછો રસ ઉભરાય, અને જ્યાં ત્યાં શુદ્ધ, ઉચ્ચ, ઉદાત્ત, સ્વધર્મસૂચક, માર્મિક, સંસ્કારી, અને હૃદયંગમ વાક્યપ્રયોગો અને શબ્દપ્રયોગો કર્ણગોચર તથા દગ્ગોચર થાય ! इति शिवम्.

વડોદરા,
ફાલ્ગુન શુ. ૧૫
વિ. સંવત્ ૧૯૮૧.

હીરાલાલ વ્રજભૂખણદાસ સરાફ.

સંવાદમાલા

[વિદ્વાન લેખકોની આઠ છબીઓ અને સોનેરી નામનું સુંદર પાકું પુસ્તક. કીં. રૂ. ૨—૮—૦. આ ગ્રંથમાં પ્રતિષ્ઠિત ગુર્જર વિદ્વાનોના કુલ છત્રીશ સંવાદો છે, તેમાંના કેટલાકની વિગત:—

સ્વ. રાજવિ કવિ કલાપીના	સંવાદ ચાર
સ્વ. મણિશંકર રત્નજી બટ-કાન્તના...	પાંચ
શ્રી ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિના	બે.
શ્રી નરસિંહરાવ બોળાનાથ દીવેટીયાનો	એક.
પ્રો. બળવંતરાય કલ્યાણુરાય ઠાકેરનો...	એક.
પ્રો. અતિસુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદિનો	એક..
શ્રી સાગરના	બે.
શ્રીમદ્ ઉપેન્દ્રાચાર્યજીના	બે.
સૌ. વિદ્યાગૌરી રમણુભાઈ નીલકંઠના...	બે.
સુશીલ-ભીમજી હરજીવન મહેતાના	બે.

કલાપી—કાન્તાના સંવાદો.

આમાં સ્વ. કલાપીના ચાર તથા કાન્તાના પાંચ મળીને કુલ નવ સ્વતંત્ર લખાયેલા સંવાદો અને કલાપીએ લખેલું સ્વીડનબોર્ગના ધાર્મિક સિદ્ધાન્તો ઉપર વાર્તાક આધુનું છે. કીમત બાર આના.

પાંચમા વર્ષનું બાળક.

ઈ. સન. ૧૯૨૪ ના સ્ત્રીબોધના “બાળક” વિભાગનું પાકું બાંધેલું પુસ્તક. કિંમત રૂ. દોઢ.

આસ બાળકો માટે લખાયેલા ઉપદેશક લેખો—કવિતાઓ—નાની નાની વાતો—સંવાદો—જીવનચરિત્રો—સિંહાસન બત્રીસીની આઠ વાર્તાઓ—રામાયણની બાર વાતો—વગેરે અનેક જાતના લેખોથી ભરપૂર. બધાં પુસ્તકો માટે વી. પી. ખર્ચ જુદું.

લેખકની પ્રસ્તાવના

૧૨૭૦૪

ત્રૈગુણ્યોદ્ભવમત્ર લોકચરિતં નાનારસં દૃશ્યતે ।

નાટક વિષે બોલાયલા આ શબ્દો વાર્તાને પણ લાગુ પડી શકે છે. આખાલવૃદ્ધ સર્વને જે એક સરખો રસ સાહિત્યના કોઈ પણ અંગમાં પડતો હોય, તે તે વાર્તામાં છે. પછી તે વાર્તા નવલકથા હોય, કે 'નવલિકા' હોય, કે પછી અન્ય કોઈ પ્રકારની હોય. ન્હાનપણમાં માખાપ અગર દાદા દાદીના બોળામાં જેસી 'એક હતો રાજા.....' એમ શરૂ થતી જે અનેક વાર્તાઓ આપણે સાંભળી છે તેવી વાર્તાઓમાં કાં તે શીખામણનો અંશ હોય છે, અથવા તે અદ્ભુત રસ (romance)ની છાંટ હોય છે. હાલના વખતમાં પારિલાષિક રીતે જેને નવલકથા અથવા 'નવલિકા' (a short story) કહેવામાં આવે છે તેવા પ્રકારની તે વાર્તાઓ હોતી નથી. તેથી આપણે તહેમને કેવળ વાર્તાઓ અથવા કથાઓ જ કહીશું. આ લઘુઅંથમાં આપેલી વાર્તાઓને માટે પણ આજ નામ ચાલી શકશે; અગર તે અયોગ્ય ન લાગતું હોય તે તહેમને ' ન્હાની (નવલ) કથાઓ ' એવું વિચિત્ર નામ આપીશું. પરંતુ આ વાર્તાઓ છેક બનાવટી નથી; તે તે ઇતિહાસ ઉપરથી લઈ કલ્પનાના શણગારો સળવી ઉભી કરેલી છે. આ અંથમાં નાટકો ઉપરથી ઉતારેલી વાર્તાઓ તે ન્હાની સળંગ વાર્તાઓ છે; પરંતુ કાવ્ય (ખાસ કરીને રઘુવંશ) ઉપરથી ઉતારેલી કથામાં કાંઈ એક જ વાર્તા નથી. સીનેમામાં જેમ ચિત્રપટ (film) હોય છે, તેમ આ પણ એક સળંગ ચિત્રપટ છે. ' રઘુવંશની વાર્તા ' એમ કહેવું સયુક્તિક નથી. તહેમાં તે રઘુવંશના મુખ્ય મુખ્ય રાજાઓની કારકીર્દિ કાવ્યમય આલંકારિક શૈલીમાં ચીતરેલી છે. આ કાવ્યમય ઐતિહાસિક ચિત્રપટમાં નન્દિનીનું વરદાન, રઘુદિગ્વિજય, વરતંતુશિષ્ય કૌતસનો મેળાપ, ઇન્દુમતી સ્વયંવર, અજવિલાપ, અવણવધ, રામકથા, કુશ-કુમુદતી, અગ્નિવર્ણુ વગેરે ચિત્રો અત્યંત અસરકારક રીતે દોરેલાં હોઈ ચિરસ્થાયી રહેવા સરળચેલાં છે.

અંગ્રેજીમાં Tales from Shakespeare (Lambs' Tales), Tales from Chaucer, Tales from Spenser વગેરે પુસ્તકો

જોવામાં આવ્યાં, ત્યારથી કાલિદાસ વગેરે સંસ્કૃત સાહિત્યના ઉત્તમ કવિઓનાં કાવ્યનાટકોની વાર્તાઓ ગુજરાતીમાં ઉતારવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ હતી. આવા સાહિત્યની આવશ્યકતા વિશે કેટલાક મિત્રો તરફથી આગ્રહ થતાં તે ઇચ્છા દૃઢ થઈ; અને અંતે અત્યારે આ મૂર્ત રૂપે પ્રકટ થાય છે. સ્વ. નારાયણ હિંમચંદ્રે તથા સ્વ. નવલરામ-ભાઈએ પણ આ દિશામાં કરેલા કેટલાક પ્રયત્નો જોવામાં આવ્યા.

નાટક અને વાર્તા જો કે સાહિત્યનાં લગભગ એક જ જાતનાં અંગો છે, છતાં પણ ઉભયની વસ્તુસંકલનામાં ધણો જ ફેર છે. આ પુસ્તકમાં આપેલી વાર્તાઓ વાંચી મૂળ નાટક સાથે સરખાવતાં આ કથનની સત્યતા પ્રતીત થશે. વાર્તામાં તો આરંભથી માંડીને અંત સુધી, કોઈ પણ અંશ છોડ્યા સિવાય સળંગ રીતે વાત કહેવાની હોય છે, જ્યારે નાટકમાં તેમ કરવામાં આવતું નથી. તેથી જ આ પુસ્તકમાં આપેલી વાર્તાઓનાં પ્રકરણો કેટલીક વાર મનસ્વિપણે પાડવામાં આવેલાં છે, મૂળ નાટકોના અંકો પ્રમાણે નથી. કાવ્યમાં પણ દષ્ટિ કરતાં જણાશે કે તેમાં પણ પ્રકરણો સ્વતંત્ર રીતે પાડેલાં છે, મૂળ કાવ્યના સર્ગો પ્રમાણે નથી. પ્રકરણનાં નામો પણ સ્વતંત્ર રીતે જ આપેલાં છે. તેથી જ કુમારસંભવ અને રઘુવંશ એ પ્રત્યેકના ૧૮-૧૯ સર્ગોને આ પુસ્તકમાં ૮-૯ પ્રકરણોમાં વહેંચી નાખેલા જણાશે. આ પુસ્તકમાં કોઈ પણ બાબત કે આંતરિક બંધન તરફ ધ્યાન ન આપતાં કેવળ વાર્તારસ અંબહિત રાખવા માટે જ કાળજી રાખવામાં આવી છે એ સહજ સમજાઈ જશે.

આ વાર્તાઓની ગોઠવણીમાં કોઈ પણ જાતનો ખાસ ક્રમ જળવવામાં આવ્યો નથી. કાલિદાસના ગ્રંથોના સામાન્ય રીતે મનાતા ઐતિહાસિક ક્રમ પ્રમાણે તો ઋતુસંહાર, કુમારસંભવ, માલવિકામિ-મિત્ર, વિક્રમેર્વાશીય, મેઘદૂત, શાકુન્તલ અને રઘુવંશ એમ એક પછી એક આવે છે. તેમ જ આ ગ્રંથમાં નાટકો અને કાવ્યોની વાર્તાઓ ખાસ જુદી જુદી આપવામાં આવી નથી. અહીં, પ્રથમ રઘુવંશવર્ણન કરી પછી ત્રણ નાટ્યકથાઓ આપી, અંતે કુમાર-સંભવની કથા આપવામાં આવી છે. આમ થવાનું કારણ માત્ર આ લેખકનો રઘુવંશ તરફનો પક્ષપાત જ છે. રઘુવંશ અને શાકુન્તલ એ બે ગ્રંથો મહાકવિ કાલિદાસે કોઈક ધન્ય ક્ષણોમાં રચેલા છે. તેમની

પ્રશંસામાં ઘણું ઘણું કહેવાઈ ગયું છે એટલે એ બાબતમાં વિશેષ કહેવું એ સોના પર ઢોળ ચઢાવવા જેવું છે.

સંસ્કૃત સાહિત્યના ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અંધકારમય ભાસતા આકાશમાં કાલિદાસરૂપી ચક્રચક્રિત તારો ક્યારથી ચમકવા માંડ્યો, એ હજી સુધી નક્કી કરી શકાયું નથી. પ્રાચ્ય તેમ જ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ બાહ્ય અને આંતર પ્રમાણો બારીક રીતે તપાસી અથાગ શ્રમ લીધા છતાં પણ એ બહુગરનાં સ્થાન કે સમય નિશ્ચિત કરી શકાયાં નથી. કેટલાકના મત પ્રમાણે કાલિદાસ ઇ. સ. ના અગર તે પૂર્વના પહેલા સૈકામાં થઈ ગયા; જ્યારે બીજા કેટલાક વિદ્વાનોના મત પ્રમાણે તે ઇ. સ. ના ચોથા અથવા છઠ્ઠા સૈકામાં થઈ ગયા. એક મત પ્રમાણે તેઓ ઉજ્જયિનીના રહેવાસી હતા; બીજા મત પ્રમાણે તેઓ કાશ્મીરના રહેવાસી હતા. (ઉજ્જયિની તરફનો લેમનો પ્રેમ મેઘદૂતમાં તરવરી રહે છે, જ્યારે મેઘદૂત તથા કુમારસંભવમાં આવેલું હિમાલયનું વર્ણન કાંઈક અદ્ભુત અને તાદરશ ચિતાર ખડો કરે છે.) કાલિદાસનાં સ્થાન અને સમય વિષેની ચર્ચા હવે જૂની થઈ ગણાય, અને આ વાર્તાના પુસ્તકમાં તે અસ્થાને હોવાથી આપણે લેને છેડીશું નહિ.

કાલિદાસ બહુશ્રુત કવિ હતા એ કહેવાની જરૂર નથી. તેઓ સંહિતા, ઉપનિષદ, ભગવદ્ગીતા, પુરાણ, સાંખ્ય, યોગ, વેદાન્ત, જ્યોતિષ, વૈદ્યક વગેરે અનેક વિદ્યાઓના (ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં) જ્ઞાતા હતા એમ લેમના અંથો સાક્ષી પૂરે છે. કાદમ્બરીકાર બાણ, સમશ્વતીકાર ગોવર્ધનાચાર્ય વગેરે અનેક કવિઓએ પોતપોતાના અંથોમાં એ કવિવરની કરેલી સ્તુતિના શ્લોકો હરકોઈ સંસ્કૃતરૂને કંઠે હોય છે.* ઉપર જણાવેલા સાત અંથો ઉપરાંત શ્રુતબોધ, શૃંગાર-તિલક, સેતુકાવ્ય, પુષ્પબાણવિલાસ વગેરે અનેક ન્હાના મ્હોટા અંથો લેમના નામે ચઢેલા છે, એ લેમની લોકપ્રિયતા અને

* નિર્ગતાસુ ન વા કસ્ય કાલિદાસસ્ય સૂક્તિષુ ।

પ્રીતિર્મધુરસાર્દ્રાસુ મજરીશ્વિવ જાયતે ॥ વાણઃ ।

સાકૂતમધુરકોમલબિલાસિનીકંઠકૂજિતપ્રાયે ।

શિશ્વાસમનેડપિ મુદે રતલીલાકાલિદાસોષી ॥

ગોવર્ધનાચાર્યઃ ।

ખ્યાતિ પૂરવાર કરે છે. એ સાત અંથો દ્વિપદાંતરા ખીજ અંથો આ કાલિદાસના નથી, અથવા ખીજ કોઇક કાલિદાસના છે એમ વિદ્વાનોનો મત છે. ઉપર જણાવેલા સાત અંથોમાંથી ઋતુસંહાર અને મેઘદૂત આ પુસ્તકમાં લીધેલાં નથી, કારણ કે પહેલાંમાં વાર્તાઅંશ ખીલકુલ જ નથી, કેવળ ઋતુઓનાં વર્ણનો છે, અને ખીજમાં વાર્તાઅંશ બહુ જ થોડો છે, અને તે પણ આરંભના બે ત્રણ શ્લોકોમાં જ સમાપ્ત થાય છે. અલકાપતિ કુબેરનો સેવક એક યક્ષ પોતાની સ્ત્રીના પ્રેમપાશમાં વિશેષ જકડાવાથી કુબેરની સેવામાંથી વ્યુત થયો. તેને પરિણામે કુબેરે તેને તે સ્ત્રીથી એક વર્ષ પર્વત વિયુક્ત રહેવાની સજા ફરમાવી અથવા શાપ આપ્યો. તે પ્રમાણે સુશોભિત અલકા નગરીનો ભાગ કરી તે યક્ષ મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં આવેલા રામગિરિ પર્વત પર આવીને રહ્યો. ત્યાં તે આષાઢ મહિનાના પડવે વાદળાં જીએ છે. મેઘદર્શન વિરહી લોકોને અસહ્ય થઇ પડે છે, તે પ્રમાણે આ યક્ષનું પણ બન્યું. અત્યંત ઉન્મત્ત અવસ્થામાં વિવેકહીન થઇ તે એકાદ મેઘને દૂત બનાવી પોતાની પ્રિયાને સંદેશો પાઠવે છે. પૂર્વમેઘમાં રામગિરિથી અલકા સુધીનો મેઘનો માર્ગ ખારીક પણ આલંકારિક રીતે ચીતરેલો છે, અને ઉત્તરમેઘમાં યક્ષનું મંદિર, તેની વિરહદુઃખી સ્ત્રી, તથા સંદેશાની કથાવસ્તુનાં વર્ણનો આપેલાં છે. આ રીતે આ રસિક ખંડકાવ્ય પૂરું થાય છે. તેનો પ્રત્યેક શ્લોક સર્વાંગ સુંદર પહેલ પાડેલા હીરા જેવો લાગે છે. હંસદૂત, પદ્મકંઠ, શુકસંદેશ વગેરે જે અનેક અનુકરણો થયાં છે તે ઉપરથી મેઘદૂતની શિષ્ટપ્રિયતા જણાઇ આવે છે.

કાલિદાસની કાવ્યનિર્માણશક્તિ, વસ્તુસંકલન અને રચના અદ્ભુત છે. શાકુન્તલ વાંચી ગેટે, હુમ્મોલ્ટ, મેક્લેન્ડ, લેસન, આનીમર વીલીયમ્સ વગેરે પાશ્ચાત્ય રસિકો ગાંડાતુર બન્યા હતા એ વાત જગન્નાહેર છે. કાલિદાસની કૈલી ઋણ અને પ્રાસાદિક ઢોઢ બાણુ કે હંડીની માફક સમાસોના ભારથી લચી પડેલી નથી. તે તે એક પ્રમાણુસર ધાટીલાં અવગવવાળા સાદાં પણ સુંદર ચોગ્ય વચ્ચાલંકારોથી વિભૂષિત, મધુર પણ મિત્તભાષિણી, કામળ લલના જેવી લાગે છે. ઇતર સાહિત્યના ઉગ્રમ કવિઓની માફક કાલિદાસે પણ કુદરતનાં વર્ણનો છોડ્યાં નથી. ત્રપમા કાલિદાસનું એ વચનમાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી. તેમનાં અંથોમાં પદેપદે આપણને તેનો

સંદિગ્ધાલોકે વાય છે. સંતોષાં અને અર્ધસત્યો રત્નકલિકાની મોઢક
તેમનાં ગ્રંથોમાં ઠેકઠાણે વેરાયેલી જોવામાં આવે છે. હજે હજે
ચંમેવતોમુપૈતિ તેદૈવ રૂપ રમણચિંતાયાઃ એ સત્યની પ્રતીતિ કાલિદાસ-
નાં કાવ્યનાટકોના પ્રત્યેક વાચકને થયા વિના રહેતી નથી.

‘રઘુવંશ’ એ નામ કવિએ શા ઉપરથી પસંદ કર્યું હશે એ
કહેવું મુશ્કેલ છે. રઘુરાજ મહાપરાક્રમી અને ઈદ્રજિત હોતા, માટે
તેના નામ પરથી તે વંશનું તેમ જ કાવ્યનું નામ પડ્યું હશે એમ
કેટલાકનો મત છે. વસ્તુતઃ એ મહાકાવ્યની વચ્ચેના કેટલાક સર્ગોમાં
રામચરિત્રનું વર્ણન કરી કવિએ તે પહેલાંના સર્ગોમાં રામના પૂર્વજ
દ્વિલીપ, રઘુ, અજ અને દશરથનાં મુખ્ય મુખ્ય જાણવાજ્ઞેગ ચરિત્રો
વર્ણવ્યાં છે, અને ઉત્તર ભાગમાં લવ કુશ અને ત્યાર પછીના રાજા-
ઓનાં છેક સંક્ષેપમાં વર્ણન આપ્યાં છે. છેવટનો સર્ગ જેમાં અગ્નિ-
વર્ણ નામે મહાલંપટ અને વિષયાંધ રાજાના દુઃખદ અવસાનની તથા
તેના પછી તેની સગર્ભા સ્ત્રીને ગાદીનશીન કર્યાની હકીકત આવે
છે, ત્યાંથી જ કાલિદાસે પોતાના કાવ્યની સમાપ્તિ કરી હશે, અથવા
તો તે પછીના કેટલાક સર્ગો કાળખજે લુપ્ત થયા હશે એમ સ્વાભાવિક
શંકા ઉત્પન્ન થાય છે. દિવ્ય અને ઉર્જવલ રઘુવંશનો અંતિમ (?) રાજા
આવે છેક પામર આદમી હશે અને વળી તેના વર્ણનથી જ કવિએ
કાવ્યસમાપ્તિ કરી હશે એ આશ્ચર્યકારક લાગતું નથી? ગમે તેમ હો,
પણ અહીં શંકા તેમ જ આશ્ચર્યને પૂરતો અવકાશ રહે છે. •

કુમારસંજવનું વસ્તુ શિવપુરાણમાંથી લીધેલું જણાય છે. બાલુના
પાર્વતીપરિણયમાં પણ આ જ કથાનો કેટલોક ભાગ આવે છે.
ઉમા અને શંકરનો વિવાહ જે ગર્વિત કામદેવથી સાધી શકાયો
નહિ તેનાં તપશ્ચર્યા તેજ અને પવિત્રતાથી સંધાયો એમ પ્રથમ સાત
સર્ગમાં જણાવી, પછી કુમારનો (કાર્તિકેવનો) જન્મ તથા તેનાં
પરાક્રમે અને અંતે દેવતાઓને પીડનાર ભૈરવસુરના વધની વાર્તા
આવે છે. આ ઉપરથી એ કાવ્યનું ‘ભૈરવસુરવધ’ એમ બીજું
નામ પણ કહેવાય છે.

નાટકે કથાસંક્ષેપે સ્પષ્ટ એ સૂત્રનું કાલિદાસે ઉલ્લેખન
કર્યું નથી. આલૈખિકાગિમિત્ર ઐતિહાસિક નાટક છે. પુણ્યસૈન
(અથવા પુણ્યસૈન) સૈનપાતિનો પુત્ર અગ્નિમિત્ર કાલિદાસનો સંમ-

કાલીન અથવા તેની પૂર્વે થઇ ગયેલો ઐતિહાસિક રાજા છે. એલ પુરુરવા અને ઉર્વશીની વૈદિક તેમજ પૌરાણિક વાર્તાને કવિએ રસિકતાથી વિક્રમેર્વશીય નાટકના રૂપમાં ગોઠવી છે. કાલિદાસની નાટકકાર તરીકેની પ્રતિભા એમાં જ સમાયેલી છે. એક સાદી અને નીરસ વાર્તાને તેમાં કલ્પનાના રંગો પૂરી કેવી રીતે લોકપ્રિય અને રસિક બનાવવી એ કળામાં જ કાલિદાસ અને શેકસ્પીઅરની સરખામણી કરવામાં આવે છે. શાકુન્તલનો દાખલો લઇએ.

મહાભારતમાં આપેલી શાકુન્તલાની વાર્તા ખીલકુલ સાદી છે. તે આ પ્રમાણે: “ચંદ્રવંશી દુષ્યન્ત રાજા મૃગયાવિહાર કરતાં કરતાં માલિની નદીના તટ પર આવેલા કુસ્વત્કપિના આશ્રમમાં આવી ચઢ્યો. તે સમયે ઋષિ ત્યાં નહિ હોવાથી શાકુન્તલાએ તેનો આદરસત્કાર કર્યો. રાજાને જિજ્ઞાસા થવાથી તેણે શાકુન્તલાનો જન્મવૃત્તાંત પૂછ્યો અને તેણે (શાકુન્તલાએ) તે અથેતિ કહી સંભળાવ્યો. આ રીતે તે ક્ષત્રિયખીજથી ઉત્પન્ન થયેલી છે એમ જાણી પ્રેમાતુર થયેલા રાજાએ તેની પાસે પ્રેમયાચના કરી. પોતાનાથી થયેલા પુત્રને રાજગાદી મળે એ શરતે શાકુન્તલા તેની સાથે જોડાવા તત્પર થઇ. રાજા પોતાના રાજ્ય તરફ પાછો ફર્યો, પરંતુ ઋષિના શાપના ભયથી તેણે શાકુન્તલાને તેડવા માટે માણસ મોકલ્યું નહિ. અહીં, શાકુન્તલા દુષ્યન્ત રાજાથી સગર્ભા થઈ છે એ વાતની કુસુવને ખબર પડતાં તેમણે પોતાનો સંપૂર્ણ સંતોષ જાહેર કર્યો, અને પુત્રપ્રસવ થયા પછી તે બન્નેને રાજા પાસે મોકલ્યાં. રાજાએ લોકલાજથી બંહીને તેમનો ઇનકાર કર્યો પણ એટલામાં આકાશવાણી થઇ અને તેથી નિર્ભય થઈ રાજાએ તેમનો સ્વીકાર કર્યો. આ રીતે શાકુન્તલા તેની પટ્ટરાણી થઇ અને અંતઃપુરમાં રહેવા લાગી.” આ સીધી સાદી વાતને નાટકના રૂપમાં મૂકવા માટે બધા અંશે ખૂટતા હતા જે કવિએ પોતાના કલ્પનાબળે પૂરા કર્યા છે. આ પુસ્તકમાં આપેલી વાર્તા વાંચવાથી આ કથનની સત્યતા જણાઇ આવશે. પ્રથમ તો શાકુન્તલાનો વૃત્તાંત તેના મ્હોડે ન કહેવડાવતાં પ્રિયંવદાને મ્હોડે કહેવડાવી કવિએ શાકુન્તલાને વલ્કલવચ્ચનો છેડો મુખ પર આધો ખેંચી લજ્જાવશ બનાવી બાળુમાં કટાક્ષ ફેંકતી ઉભી રાખી છે. અનસુયા અને પ્રિયંવદા એ બન્ને સખીઓનાં પાત્રો ઉત્પન્ન કરવામાં કવિહૃદયની રસિકતા ઝળકી ઉઠે

છે. એ પાત્રો બહુ ઉત્તમ રીતે આલેખાયાં છે.* ત્હેમનું કુદરતી આશ્રમ જીવન, નિર્દોષ પરિહાસ અને આનંદ, સરળ હૃદય, પ્રેમાળ સખ્ય એ સધળું એટલી સુંદર રીતે અને કલામયતાથી ચીતરેલું છે કે તે વાંચતાં આપણને સ્વાભાવિક આનંદ થયા વિના રહેતો નથી. આશ્રમના એકાંત ખૂણામાં મળેલાં આ ચાર હૃદયોનો અનેક લાગણીઓથી ઊભરાતો વાર્તાલાપ, તથા રાજા અને ઋષિકન્યા વચ્ચે થતો પ્રેમનો ક્રમિક વિકાસ બારીકાઈથી તપાસતાં મનુષ્યહૃદયનું કવિનું જ્ઞાન આપણને સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. આ ઉપરાંત દુર્વાસાનો શાપ, વીંટીનું ગુમ થવું અને તેથી રાજાની ભયંકર વિસ્મૃતિ, ત્હેને પરિણામે શકુન્તલાનો ઇનકાર તથા તે વખતની રાજાની અસ્તવ્યસ્ત અવસ્થા એ સધળું વાચકના હૃદયના શોકની લાગણીઓને ઉશ્કેરી સમગ્ર નાટક પર વિષાદની છાયા છાઈ દે છે. ત્યાર બાદ રાજાનું સ્વર્ગ-ગમન, ભરત (સર્વદમન)ની બાળકીડા, તથા તપોવનમાં મલિનવસના શકુન્તલા સાથે પુનર્મિલન આ બધા પ્રસંગો કવિની કલ્પનાએ જ ઉત્પન્ન કરેલા છે; અને તે કેટલા અસરકારક છે એ કહેવાની જરૂર નથી.

આ રીતે આ પ્રથમ લાગમાં કાલિદાસના ગ્રંથોની જ વાર્તાઓ આપવામાં આવેલી છે. આ વાર્તાઓ લખવામાં, ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે, વાર્તારસ અખંડ રાખવાની જ કાળજી રાખેલી છે, અને તે બનતા સુધી મૂળ કવિના જ શબ્દોમાં. જ્યાં જ્યાં વર્ણનલાગ અતિશય અથવા વાર્તાને અનુપકારક જણાયો, ત્યાં ત્યાં ત્હેને સંક્ષિપ્ત બનાવી વાર્તાના અનુસંધાનમાં આપેલો છે. અર્થાત્ ઘણો ખરો લાગ મૂળ ગ્રંથના અનુવાદ રૂપે જ આપેલો છે, માત્ર વાર્તાના આકારમાં

* શકુન્તલાના સાસરે ગયા પછી એ બંને પાત્રોનાં પુનર્દર્શન થતાં નથી. ત્હેમના વિષે કવિએ એક પણ શબ્દ કાઢ્યો નથી; કવિને ત્હેમની ઉપયોગિતા પછી જણાઈ નથી. આ બાબતમાં કવિવર શ્રી રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરે પોતાના ‘આશીન સાહિત્યમાં’ ‘કાવ્યની ઉપેક્ષિતાઓ’ એ નામના લેખમાં બહુ જ સુંદર અને આર્થિક દીકા કરેલી છે: “અમને તો લાગે છે કે શબ્દસલામાં દુષ્કર્ત શકુન્તલાને જે ઓળખી શક્યો નહિ, તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે સાથે અનસૂયા અને ત્રિશંવદા ન હતી. શકુન્તલા એક તો તપોવનની બહાર અને વળી ખંડિતા ! તેને કાણ ઓળખી શકે ?” આશીન સાહિત્ય, પા. ૬૫. (પુરાતત્વમંદિર મંચાવલી)

એટલે જ ફર. આ અંતર્વાદ આપવામાં આ ત્રણ નાટકોના મળી શક્યાં તેટલાં ગુજરાતી ભાષાંતરો જોયાં છે અને તેમાંથી પંચુ કેટલોક કેટલોક સુંદર ગદ્યપદ્ય ભાગ લીધેલો છે તેથી તે તે ભાષાંતરકાર સાક્ષરોના અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું. રઘુવંશમાંના અંતર્વિલાપનું ભાષાંતર સ્વ. કીલાભાઈ ધ. ભટ્ટનું કરેલું છે, અને તે તેમના એક સંબંધીની ઉદારવૃત્તિથી અહીં આપેલું છે. કુમારસંભવમાંના રતિ-વિલાપનું ભાષાંતર મહારા મિત્ર રા. વિવિત્સુએ કરી આપેલું છે. આ ઉભય સર્જનોનો હું આભારી થયો છું.

છેવટે, શ્રી સયાજી હાઈસ્કૂલના પ્રિન્સિપલ સાક્ષર શ્રી. હીરા-લાલ પ્ર. શ્રીફ જેમણે વગર આનાકાનીએ આ ગ્રંથની પ્રસ્તાવના લખી પોતાની વિદ્યાર્થી તથા કેટલીક ઉપયોગી સૂચનાઓથી મૂકે ઉપકૃત કર્યો છે તે માટે તેમનો પણ અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનવાની તક લઉં છું.

ઉપયોગી શબ્દ કોષ પણ આપવામાં આવ્યો છે, જે વાચકોને કંઈક માર્ગદર્શક થશે એવી આશા છે.

—હીનાલાલ નાથાભાઈ શાહ—

અનુક્રમણિકા.

પ્રસ્તાવના. (સા. શ્રી હીરાલાલ વ્રજભૂખણુદાસ ઓફ, બી. એ.)
લેખકની પ્રસ્તાવના.

(૧) રઘુવંશ વર્ણન. ...	પૃ. ૧—૫૮
(૨) માલવિકાગ્નિમિત્ર. ...	૫૯—૮૪
(૩) વિક્રમેર્વશીય. ...	૮૫—૧૧૧
(૪) અભિજ્ઞાન શકુન્તલા. ...	૧૧૨—૧૫૪
(૫) કુમારસંભવ યાને તારકાસુરવધ. ...	૧૫૫—૧૯૨

શબ્દકોશ.

જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળાનાં પુસ્તકો.

(શરૂઆતથી તે ધૃં સન ૧૯૨૫ સુધીનાં)

નવલકથા—

- ૨—૦ હાસ્યમંદિર.
- ૨—૮ ચોખેરવાલી, ભાગ ૧-૨
- ૨—૦ ચંદા-રાજસ્થાનની વીરરમણી (ઐતિહાસિક)
- ૩—૦ ગુલામી વહેપાર, ભા. ૧-૨
- ૨—૮ ચક્રવર્તી અશોક.
- ૦—૮ નીલનેની.
- ૨—૮ ધર્મપાળ. (ઐતિહાસિક)
- ૧—૮ મહારાણા પ્રતાપસિંહ
- ૨—૪ શારદાનું સ્વાર્પણ
- ૨—૦ કથામંજરી, ભા. ૧ લો.
- ૩—૦ સદર ભા. ૨ જો.
- ૨—૦ હાસ્યકથામંજરી, ભાગ ૧લો.
- ૨—૦ હાસ્યકથામંજરી, ભા. ૨જો.
- ૩—૦ હુશીકેશચંદ્ર, ભા. ૧ લો.
- ૨—૮ સદર ભા. ૨ જો.
- ૨—૮ સદર ભા. ૩ જો.
- ૦-૧૨ સુભદ્રા (સચિત્ર)
- ૦—૮ પાપીનો પસ્તાવો.
- ૧-૧૨ સંસ્કૃતસાહિત્યની કથાઓ.
- ૦—૮ કપૂરમંજરી.

જીવનચરિત્ર-સંવાદ—

- ૦-૧૨ ના. ગોપાલકૃષ્ણ ગોખલે.
- ૨—૦ ટોમ્સ એલવા એડીસન.
- ૨—૦ ગુર્જર સાક્ષર જયંતીઓ.
- ૦-૧૦ સેકેટીસ અને તેના બે સંવાદ
- ૨—૮ સંવાદમાલા.

નીતિ-નિબંધ—

- ૩—૦ તત્ત્વચિંતન; ખંડ ૧-૨ સાથે
- ૦—૮ પશુમાંથી દેવ (જેમ્સ એલન)
- ૦—૮ સ્વર્ગની સામગ્રી. „
- ૦—૮ વિજયધ્વજ. „
- ૧—૮ સુખશાંતિ વિચારણા.
- ૧—૮ જીવન-સુધારણાના સન્માર્ગ.
- ૧—૪ કરકસર-પૈસાદાર કેમ થવાય?
- ૧—૦ મેઝેનીના લેખો-માનવી કર્તવ્યો.
- ૧—૪ ગૃહિણી ભૂષણ; ભા. ૧-૨

નાટક—

- ૧—૮ સત્યભામા (સચિત્ર)
- ૧—૪ મેવાડ-પતન („)
- ૧—૪ સ્વામી વિવેકાનંદ.
- ૦-૧૨ સીતા (શ્રી. દ્વજેન્દ્રલાલ રૉય)
- ૦—૮ મુક્તધારા (મૂ. લે. ડો. ટાગોર)

દેશ-રાજ્ય-શિક્ષણ—

- ૨—૦ જર્મનીની ઉન્નતિ શાથી થઈ ?
- ૧—૦ શિક્ષાનો આદર્શ.
- ૩—૦ દેશદર્શન.

ધર્મ—

- સંક્ષિપ્ત મહાભારત.
- ૩—૮ હિન્દુ ધર્મની પાઠમાળા.
- ૧-૧૨ મુક્તિમાળા, ખંડ ૧ લો.
- ૦—૮ બાલગીતા-પૂર્વાર્ધ.
- ૧—૮ ગીતાપરિચય.
- ૩—૦ આખ્યાન સંગ્રહ; ભા. ૧લો.

૩. એક પ્રવેશ શી—ગ્રાહક ચતાં એક વખત આપીને ગ્રાહક થયા પછી ચાલુ સાલનાં બધાં પુસ્તકો અર્ધી કીમતે અપાય છે; ને ઉપલામાંથી જે ભાગે તે પોણી કીમતે મળે છે. લખો:—

જીવનલાલ અમરશી મહેતા.

સંપાદક; અમદાવાદ.

અધરા શબ્દોનો કોષ.

અર્કિચન=જેની પાસે કાંઈ જ નથી તે, ગરીબ.

અક્ષત=૧ ચોખ્ખા. દેવ અતિથિ અગર મહાપુરુષને આવકાર આપતી વખતે વધાવવાના ચોખ્ખા. ૨ જીવતી, મરેલી નહિ તે.

અંગના = સ્ત્રી.

અગ્નિગૃહ=જ્યાં નિત્ય નૈમિત્તિક હોમને માટે અગ્નિ રાખવામાં આવે છે, તથા જ્યાં અતિથિનો સત્કાર કરવામાં આવે છે તે ઓરડો.

અજ=જન્મેલો નહિ તે, બ્રહ્મા.

અણિમા=યોગ સાધનાથી મનુષ્યને કેટલીક સિદ્ધિઓ (વિભૂતિઓ અથવા લબ્ધિઓ) પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં મુખ્યત્વે આઠ છે:

૧. અણિમા (હલકામાં હલકું શરીર ધારણ કરવાની શક્તિ);
૨. લઘિમા (ન્હાનામાં ન્હાનું શરીર ધારણ કરવાની શક્તિ);
૩. મહિમા (મ્હોટામાં મ્હોટું શરીર ધારણ કરવાની શક્તિ);
૪. ગરિમા (ભારેમાં ભારે શરીર ધારણ કરવાની શક્તિ);
૫. પ્રાપ્તિ (ગમે તે પદાર્થને પહોંચવાની શક્તિ, જેમકે યોગી પોતાની આંગળી વડે ચંદ્રને અડકી શકે.); ૬. પ્રાકાશ્ય (પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કરવાની શક્તિ; તેનો વિરોધ કોઈ પણ કરી શકે નહિ.) ૭. ઇશિત્વ (શરીર અને મન ઉપર સંપૂર્ણ કાબુ); ૮. વશિત્વ (સમગ્ર જગત ઉપર પોતાનો અધિકાર જમાવવાની શક્તિ.)

અધર=નીચલો હોદ્દા.

અનવસર=અયોગ્ય સમય.

અનુગ્રહ=ઉપકાર, મહેરબાની.

અનુચર=સેવક.

અનુરાગ=પ્રેમ.

અનેરી=અહજીત, અનુપમ.

અનંગ=કામદેવ.

અંતઃપુર=સ્ત્રીઓને રહેવાનો ઓરડો, જનનાનો.

અપત્યસ્નેહ=પોતાનાં બાળકો ઉપરનો પ્રેમ.

અપાંગ=આંખના ખુણાનો ભાગ.

અભિસારિકા=જે સ્ત્રી રતિભોગ માટે નક્કી કરેલા સંકેતસ્થાને પોતાના પ્રેમીને મળવા જાય છે તે.

અલિનય વિદ્યા=હાવભાવ કરવાની કળા અને લેવું શાસ્ત્ર.

અભ્યર્થના=પ્રાર્થના.

અમોઘ=નિષ્ફળ ન જાય તેવું, ચોક્કસ.

આયાસ=મહેનત, પ્રયત્ન.

અવમાનના=તિરસ્કાર, અપમાન.

અવશિષ્ટ=બાકી.

અવસાન=મરણ.

અવિરત=સતત, અટક્યા સિવાય.

અવ્યક્ત=સ્પષ્ટ દેખી શકાય નહિ તેવું.

અસંગત=અયોગ્ય.

અળતો=અલક્ષ્ય, લાખનો રસ જે પ્રાચીન કાળમાં સ્ત્રીઓના પગના તળીએ શણગાર તરીકે ચોપડવામાં આવતો.

આકલન=ચઢણ, શીખવું તે.

આમરણાન્ત=મરણ સુધી.

આર્તનાદ=દુઃખીનો અવાજ.

આર્યપુત્ર=સસરા (આર્ય)નો પુત્ર, અર્થાત્ પોતાનો સ્વામી.

આલેખેલા=ચીતરેલા.

ઉત્કંઠાવિનોદ=ખેચેની દૂર કરવી તે.

ઉદકુમ્ભ=ઉદક-કુમ્ભ; પાણીનો ઘડો મંત્રી, લેખાંથી જળ પીવરાવવાથી ઝેરી પ્રાણીના દંશની અસર નાશ પામે છે એમ સામાન્ય માન્યતા છે.

ઉદાત્ત=ઉચ્ચ.

ઉદાસીન=વિરક્ત.

ઉદાસીન પુરુષ=સાંખ્ય તત્ત્વજ્ઞાનમાં જગતની ઉત્પત્તિમાં 'પુરુષ' અને 'પ્રકૃતિ' એ ઉભયને કારણરૂપ માનેલાં છે. પુરુષ ઉદાસીન પણ ચેતનમય છે, જ્યારે પ્રકૃતિ (અર્થાત્ સત્વ, રજસ્ અને તમસ્ એ ત્રિગુણની સામ્યાવસ્થા) જડ છે. જ્યારે પુરુષ અને પ્રકૃતિ એ ઉભયનો સન્નિકર્ષ થાય છે, ત્યારે પ્રકૃતિમાં અર્થાત્ ત્રિગુણની સામ્યાવસ્થામાં ક્ષોભ થાય છે અને લેખાંથી ત્રિગુણાત્મક વિશ્વ ઉત્પન્ન થાય છે. આ રીતે પુરુષ નિષ્ક્રિય રહે છે અને પ્રકૃતિ સક્રિય (અથવા પ્રવર્તક) બને છે. આ રીતે સાંખ્ય તત્ત્વજ્ઞાન દ્વૈત (જે તત્ત્વ-પુરુષ અને પ્રકૃતિ) ઉપર રચા-

યેલું છે, અને તે પદ્ધતિઓમાં સૌથી જૂનામાં જૂનું મનાય છે. તેના પ્રણેતા કપિલમુનિ છે. આગળ જતાં, આ બે તત્ત્વો એક જ બ્રહ્મનાં ઈશ્વર અને માયા એમ બે સ્વરૂપો છે, એમ ઘટાવવાથી અદ્વૈત તત્ત્વજ્ઞાનનો જન્મ થયો.

ઉન્નત=ઉચ્ચ.

ઉપમાન દ્રવ્યો=જેની સાથે સરખામણી કરવામાં આવે છે તે વસ્તુઓ.

ઉપમા અલંકારમાં ચાર બાબતો હોય છે: ઉપમેય, ઉપમાન, સાધારણ ધર્મ અને ઉપમાવાચક શબ્દ. દાખલા તરીકે, 'આ સીનું મુખ ચંદ્ર જેવું છે.' અહીં 'મુખ' એ સરખાવવાની વસ્તુ અર્થાત્ 'ઉપમેય' છે. મુખની સરખામણી ચંદ્ર સાથે કરેલી છે, માટે ચંદ્ર તે 'ઉપમાન'. મુખને ચંદ્ર સાથે કયી બાબતમાં સરખાવ્યું? તેજ, શ્વેતતા અગર ગોળપણું એ ગુણો મુખ અને ચંદ્ર ઉભયમાં સામાન્ય છે, માટે તે 'સાધારણ ધર્મો' કહેવાય છે. આ વાક્યમાં 'સાધારણ ધર્મ' અધ્યાહાર્ય રહેલો છે. 'જેવું' એ શબ્દ વડે સામ્ય બતાવી શકાય છે, માટે તે 'ઉપમાવાચક શબ્દ' કહેવાય છે.

ઉપહાસ=હાસ્ય, મરકરી.

ઉપાવર્તન=ગુરુને ઘેર વેદાધ્યયન પૂર્ણ કરી ઘેર પાછા આવવાની ક્રિયા. સોળ અથવા ચોવીસ સંસ્કારોમાંનો આ એક સંસ્કાર છે. જુઓ 'જાતકર્મ' અને 'સ્નાતક'.

૭. ઊર્ધ્વગામી=ઉંચે જનાર.

ઋતુસ્નાતા=જીઓને દર માસે જે રજોદ્રાવણ (અડકાવ) થાય છે તેને 'ઋતુ' કહે છે. ઋતુના ચાર દિવસ પછી જેણે સ્નાન કરેલું છે તેવી સ્ત્રી ઋતુસ્નાતા કહેવાય છે. ઋતુસ્નાન કર્યા પછી પતિએ ભાર્યાગમન કરવું જોઈએ, નહિ તો તેને (પતિને) પાતક લાગે છે એમ ધર્મશાસ્ત્રોમાં જણાવેલું છે.

એકાવલી=એક સેરવાળી મોતીની માળા.

કહાણી=કથાનક, કથા.

કંચુકી=સેવક; રાજના અંત:પુરમાં રાખવામાં આવેલો સેવક.

સ્વાભાવિક રીતે તે વૃદ્ધ ગુણવાન બ્રાહ્મણ હોય છે:

અંત:પુરચરો વૃદ્ધો વિપ્રો ગુણગજાન્વિત: ।

સર્વકાર્યાર્યકુશલ: કંચુકોત્યભિચીયતે ॥

ક્રાંતિમા=કાળાશ.

કુલટા=કુળને કલંક લગાડે તેવી (દુષ્ટ) સ્ત્રી.

કુલપતિ=જેની પાસે દશ હજાર વિદ્યાર્થીઓ અધ્યયન કરે છે તેવો આચાર્ય.

કુલીન=ઉચ્ચ કુળમાં જન્મેલો.

કુશાગ્રબુદ્ધિ=તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળો.

કુંઠિત=ખૂંટું.

કૃતકૃત્ય=સફળ, ધન્ય.

કૃતિકા=એ નામનું નક્ષત્ર જેમાં ૭ તારાઓ આવેલા છે. આ ૭ તારાઓને અપ્સરાઓ માનેલી છે.

કેશકલાપ=વાળના ગુચ્છ.

ગોરોચન=ગોમૂત્રમાંથી અગર ગાયના વમનમાંથી બનેલો પીળો પદાર્થ; ગોરૂ ચંદન.

ચંડી=ક્રોધી સ્ત્રી.

ચંદ્રિકા=ચંદ્રનું તેજ, ચાંદની.

ચેતનયોગ=પ્રાણનો સંચાર.

જનકજનની=પિતા અને માતા.

જરા=વૃદ્ધાવસ્થા.

જગવત્યમાન=ચળકતા, પ્રકાશિત.

જાતકર્મ=હિંદુઓને જન્મથી માંડી મરણ સુધીમાં સોળ, અથવા પચીસ સંસ્કારો કરવામાં આવે છે: ગર્ભાધાન, પુંસવન, સીમંતોન્નય, બલિ, જાતકર્મ, નામકરણ, નિષ્ક્રમણ, અન્નપ્રાશન, ચૌલ, ઉપનયન, ચારવ્રત, સમાવર્તન, વિવાહ એ સોળ સંસ્કારો. જે લોકો પચીસ માને છે તેઓ બીજા નવ ઉમેરે છે: આગ્રયણ, અષ્ટકા, ઉત્સર્ગ, ઉપાકર્મ, પંચમહાયજ્ઞ. (આ વિષયમાં વિશેષ જાણવા માટે જુઓ સ્વ. મન. દ્વિવેદિકૃત “બાલવિલાસ”-સંસ્કાર ભાગ ૧-૫).

જર=પ્રેમી.

જવક=રાતો રંગ, લાક્ષારસ.

જિહ્વાસા=જાણવાની ધૃત્તિ.

અંબક=જેને ત્રણ નેત્ર (અંબક) છે તે, શિવ.

દાક્ષિણ્ય=હોંશીયારી; કાવ્ય અથવા નાટકોમાં જે નાયક એક સ્ત્રી તરફ પ્રેમ બતાવી અંતઃકરણથી અન્ય સ્ત્રીને ચડાય છે તેને 'દાક્ષિણ્ય' નાયક કહેવામાં આવે છે: તેવા નાયકનો ગુણ તે દાક્ષિણ્ય.

દિગમ્બર=દિશાઓ જેનું વસ્ત્ર (અમ્બર) છે તે, નમ્.

દિવાસંકેત=કાંઈ પણ છૂપા કામને માટે દિવસે મળવાનું નક્કી કરવું તે.

દુર્દાન્ત=જેનું દમન થઈ શકે નહિ, જેને હરાવી શકાય નહિ તે.

દુહિતા=પુત્રી.

દેદીપ્યમાન=ચળકતા, પ્રકાશિત.

દોહદ=ગર્ભવતી સ્ત્રીની ઇચ્છાઓ, 'અભાવા.'

દૌહિત્ર=પોતાની દીકરીનો દીકરો.

નર્મ સચિવ=રાજના આનંદ માટે રાખેલો સેવક, મસ્કરો, વિદ્વંસક.

નવદ્વાર=મનુષ્યના શરીરમાં નવદ્વારો રહેલાં છે: મુખ, બે નેત્ર, બે કર્ણ, બે નસકોરાં, ગુદા અને જનનેદ્રિય. યોગની સાધના વખતે આ નવે દ્વારનો નિગ્રહ કરવો જોઈએ. સરખાવો:

सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च ।

मूर्ध्न्याधायारमनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् ॥

મગધગ્રીતા ૮, ૧૨.

નવોદા=નવીન પરણેલી સ્ત્રી.

• નિગ્રહ=સંયમ.

નિદિધ્યાસન=એક જ વિષયનું વારંવાર ચિંતન કરવું તે. શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન એ ઉત્તરોત્તર પગથીયાં છે.

નિરપેક્ષા=એદરકારી.

નીરવ=અવાજ વિનાનું, શાંત.

નૈસર્ગિક=કુદરતી.

પશુછ=ધનુષ્ની દોરી.

પરંતપ=શત્રુઓને તપાવનાર.

પરંપરા=પંક્તિ, ઓળ.

પરાકાષ્ઠા=અંતિમ દશા.

પરિતાપ=સંતાપ, દુઃખ.

પશ્યંતી=જુઓ "વૈખરી."

પાણિગ્રહણ=હસ્તમેળાપ, લગ્ન.

પૃથિવિ=પૃથ્વીમાંથી બનેલું, ભૌતિક; રાજ.

પિતૃઋણ=મનુષ્ય જન્મે છે ત્યારે પોતાને માથે ત્રણ ઋણ (દેવું) લઈને આવતરે છે: બ્રહ્મઋણ, દેવઋણ, પિતૃઋણ. બ્રહ્મ એટલે વેદવિદ્યા, તે અન્યને લણાવવાથી મનુષ્ય બ્રહ્મઋણથી મુક્ત થાય છે. દેવો રક્ષણ પોષણથી આપણા પર અનેક ઉપકારો કરે છે, તેથી આપણે તેમના ઋણી છીએ. ધરમાં સતત અગ્નિ રાખી, તેમાં આહુતિ આપી દેવાને સંતોષવાથી દેવઋણ છૂટે છે. ધર્મપત્નીના સંયોગથી પુત્ર પેદા કરી વંશ-વૃદ્ધિ આગળ ચલાવવી, તથા શ્રાદ્ધાદિ વડે પિતૃદેવાનું તર્પણ કરવું. આ રીતે મનુષ્ય પિતૃઋણમાંથી છૂટે છે. આ ત્રણ ઋણમાંથી મુક્ત થયા પછી મનુષ્યે મનની વૃત્તિ મોક્ષ તરફ લગાડવી એમ શાસ્ત્રની આજ્ઞા છે.

પુરાતન=અતિ પ્રાચીન.

પુષ્પચાપ=પુષ્પધન્વા, કામદેવ.

પુંસવન=જુઓ 'જાતકર્મ.'

પ્રણય=પ્રેમ.

પ્રતિકાર=ઉપાય.

પ્રતિકૃતિ=આકૃતિ, નકલ, ચિત્ર.

પ્રતીતિ=ખાતરી.

પ્રમદા=મસ્ત સ્ત્રી, સ્ત્રી.

પ્રવર્તક પ્રકૃતિ=જુઓ "ઉદાસીન પુરુષ."

પ્રાકૃત=સામાન્ય, સાધારણ.

બોધિસત્ત્વ=અનેક જન્મોમાં શુભ કર્મો કર્યા પછી ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચેલો જીવ, (પરંતુ) જે હજી 'મુદ્ધ' પદને પામ્યો નથી તે.

ભર્તૃદારિકા=સંસ્કૃત નાટકોમાં રાજપુત્રીને બોલાવતી વખતે તેની દાસીઓ તેને 'ભર્તૃદારિકા' કહે છે.

બાલલોચન=કપાળમાં આવેલું નેત્ર. તેથી જ શિવને 'અંબક' કહે છે.

ભીરુતા=બહીક, બહીકણપણું.

ભીષણ=ભયંકર.

ભૂદેવ=પ્રાહ્મણ.

ભૂમાનંદ=ઉત્કૃષ્ટ આનંદ, પ્રહ્લાનંદ.

મતિમંદતા=બુદ્ધિની જડતા.

મદનવાર્તા=પ્રેમની ખાબતો.

મદિરાક્ષી=જેની આંખો મસ્ત અથવા આકર્ષક છે તેવી સ્ત્રી.

મધુકર=ભમરો.

મધુપર્ક=મધ, દહીં, ધી, સાકર અને જલ એ પાંચ વસ્તુઓનું

મિશ્રણ. ઘેર આવેલા અતિથિને, ગુરુને અથવા સસરાને ઘેર આવેલા જમાઇને મધુપર્ક વડે સન્માનવાનો પ્રાચીન રિવાજ છે.

મધ્યમા=જુઓ “વૈખરી.”

મનશીળ=મનઃશિલા, એક જાતનું રાતું સોમલ.

મન્મથ=કામદેવ.

મંડન=અલંકાર.

મુંઘ=સરળ; મોહ પામેલો.

મુદ્રિકા=વીંટી.

યથાર્થવાદી=સત્યવક્તા.

રતિયાચના=પ્રેમની માગણી.

રાજસ વૃત્તિ=રજોગુણી વક્ષણ, કામ ક્રોધ વગેરે તરફ મનનું ખેંચાવું તે.

રાજસૂય=એ નામનો યજ્ઞ. જે રાજાએ ખીજા સર્વ રાજાઓને જિતી

સાર્વભૌમ પદ પ્રાપ્ત કર્યું હોય તે જ રાજાને આ યજ્ઞ કરવાનો અધિકાર છે. આવા સો રાજસૂય યજ્ઞ કરવાથી ઈંદ્રપદ

મળે છે એવી માન્યતા પૂર્વે હતી.

લલના=સુંદર સ્ત્રી.

લોકાત્મર=અલૌકિક, અસાધારણ.

લોહુપતા=ઉત્કટ ધૃતિ, લાલસા.

વક્રોક્તિ=મહેણું, ટાણો, દ્વિઅર્થી વચન, જે સંજ્ઞાનો અર્થ ઉપરથી

કંઈક દેખાય, અને અંદરથી જુદો જ નીકળે તે.

વયસ્ય=મિત્ર.

વરવા=ખેડોળ.

વલ્કલ=ઝાડની છાલ, જેનાં વસો ખનાવી ઋષિમુનિઓ પહેરતા.

વસુંધરા=પૃથ્વી.

વંચિત=છેતરાયલો; વિનાનો.

વારાંગના=વેશ્યા.

વિકરાળ=ભયંકર.

વિધુ=અંધ.

વિનિયોગ=વ્યવસ્થા.

વિભૂતિ=અસાધારણ શક્તિ.

વિશ્વંભરા=જગતનું પોષણ કરનાર, પૃથ્વી.

વિહાર=ફરવું તે; આનંદ; બૌદ્ધ સાધુઓનો મંદ.

વીણાપાણિ=જેના હાથમાં વીણા છે તે, નારદ.

વીરાસન=યોગનું એક આસન. તેની વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે છે:

एकं पादमथैकस्मिन् विन्यस्योरौ तु संस्थितम् ।

इतरस्मिस्तथैवोहं वीरासनमुदाहृतम् ॥

વૃષભ=બળદ, પોઠીઓ.

વેણી=વાળની લટ.

વૈતાલિક=ગાયક, ભાટચારણ.

વૈખરી=પરા (સૂક્ષ્મા), પર્યંતી, મધ્યમા અને વૈખરી એમ અનુ-ક્રમે ચાર પ્રકારની વાણી માનેલી છે. પરા વાણી સાંભળી શકાય નહિ, તે સંકલ્પ માત્ર જ છે. તેથી બીજા પ્રકારની પર્યંતી, જે કેવળ નાદ રૂપે છે; ત્યાર પછી મધ્યમા જે ધીમા અવાજ રૂપે કર્ણગોચર થાય; અને છેવટે વૈખરી, જેનો આપણે વ્યવહારમાં ઉપયોગ કરીએ છીએ.

વ્યક્ત=સ્પષ્ટ જણાય તે, જગત.

શકુન્ત=પક્ષી.

શયી=ઘેંદ્રાણી.

શબ્દવેધી=અવાજ સાંભળી તે પ્રમાણે બાણ ફેંકનાર.

શિષ્ટ=સંસ્કારી, સુંદર.

શિષ્ટાચાર=સજ્જનોનો આચાર.

શુશ્રૂષા=સેવા.

શ્રી=લક્ષ્મી; શોભા.

શ્લાઘ્ય=વખાણવા લાયક.

શ્લેષ=દ્વિઅર્થ.

સપત્ની=શ્વૈક.

સમિધ=ખાળવાનાં લાકડાં.

સહસ્રાક્ષ=જેને હજાર આંખો છે તે, ઇંદ્ર. અગસ્ત્યપત્ની અહલ્યા સાથે જનકર્મ કર્યા બદલ શિક્ષા તરીકે ઇંદ્રના દેહ ઉપર સ્ત્રીઓના જેવાં હજાર ચિન્હો પડી ગયાં હતાં; તે ચિન્હોનો આકાર આંખના જેવો હોવાથી તેને આંખો કહેવામાં આવે છે.

સંહાર=પાછું ખેંચી લેવું તે; મારવું તે.

સંપ્રદાય=કુલાચાર, રિવાજ.

સાદૃશ્ય=સરખામણી.

સાહજિક=કુદરતી.

સાષ્ટાંગ (પ્રણામ)=આઠ અંગો વડે (સંપૂર્ણ) નમસ્કાર. આઠ અંગો નીચે પ્રમાણે છે: પગ, ઘુંટણ, હાથ, છાતી, મસ્તક, વાણી, દૃષ્ટિ અને મન.

સીમન્તોન્નયન=સેંથો (સીમન્ત) પાડીને વાળ ઓળવા તે. પ્રથમ ગર્ભ વખતે સ્ત્રીઓને આ સંસ્કાર કરવામાં આવે છે. જુઓ 'જાતકર્મ'.

સુકુમાર=કેામળ.

સુદર્શના=જેનું દર્શન સુંદર છે તે.

સુરાગના=સ્વર્ગની અપ્સરા.

સૂત=સારથિ.

સૌમ્ય=શાંત, સુંદર.

સૂતિકાગૃહ=પ્રસૂતિનો ઓરડો, સુવાવડખાનું.

સૂક્ષ્મા=જુઓ "વૈખરી."

સ્નાતક=વેદાધ્યયન પૂર્ણ કર્યા પછી ગુરુને ઘેરથી પાછા આવતી વખતે સમાવર્તન સંસ્કાર કરવામાં આવે છે. તે સમયે સ્નાન કરાવવાનો આચાર છે. આ રીતે ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરવાને તત્પર થયેલો બ્રહ્મચારી સ્નાતક કહેવાય છે.

રપંદહીન=હલન ચલન વિનાની.

સ્વચ્છંદતા=મનસ્વિપણે કામ કરવું તે; અત્યંત સ્વતંત્રતા.

હતાશ=નિરાશ, જેની આશાઓ નિષ્ફળ ગયેલી છે તે.

હુતાશ=અગ્નિ.

“ જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા ”નાં નવાં પુસ્તકો.

ઈ. સ. ૧૯૨૫ ના પહેલા હપતાનાં નીચેનાં ચાર પુસ્તકો તૈયાર થયાં છે, અને તે પુસ્તકમાળાના ચાલુ ગ્રાહકોને તેમજ નવા ગ્રાહકને નિયમ પ્રમાણે અર્ધી કીંમતથી વિ. પી. પોસ્ટેજ ચઢાવીને મોકલવામાં આવે છે:—

- ૨—૮—૦ હૃષીકેશચંદ્ર; ભાગ ત્રીજો (સામાજિક સ્વતંત્ર નવલકથા).
 ૧-૧૨—૦ સંસ્કૃત સાહિત્યની કથાઓ; ભાગ ૧ લો. (મહા-
 કવિ કાળીદાસનાં કાવ્યનાટકોની રસિક વાર્તાઓ).
 ૦—૮—૦ કર્પૂરમંજરી. (પ્રાચીન કવિ ચંદ્રશેખરની નાટિકાની વાર્તા.)
 ૦-૧૦—૦ શૃંગિણીભૂષણ; ભાગ ૨ જો. (સ્ત્રીઉપયોગી લેખો,
 ટુંકી ટુંકી વાર્તા, નિબંધો, સંવાદો વગેરે).

હવે પછી આપવા માટે છપાતાં પુસ્તકો:—

- (૧) સંક્ષિપ્ત મહાભારત—આખા મહાભારતના અદ્યારે પર્વના સારરૂપે ૫૦ ફોર્મનો આ ગ્રન્થ હોષ્ટ ૯-૧૦ ચિત્રો સાથે દોવા જતાં કીમત લગભગ ચારજ રૂપીઆ રહેશે.
 (૨) અનંત આખ્યાન સંગ્રહ—શ્રીવૈષ્ણવ અનંતપ્રસાદજીનાં ગદ્ય પદ્ધાત્મક ધાર્મિક ઉપદેશક આખ્યાનોનો પ્રથમ ભાગ. (કીમત લગભગ રૂ. ત્રણ રહેશે.)
 (૩) મરાઠી રિયાસત—(પૂર્વાર્ધ) સરદેસાઈ કૃત મહારાષ્ટ્રના ઇતિહાસનું નવી આવૃત્તિનું ભાષાન્તર.
 (૪) ૨૫૦ કલાપીના પત્રો.
 (૫) સંસ્કૃત સાહિત્યની કથાઓનો ભાગ બીજો.

માળાનાં નવાં ગ્રાહક થવા ઇચ્છનારે પ્રવેશ ફીનો રૂ. ૧) મોકલીને પુરા શિરનામા સાથે લખી મોકલવું એટલે તૈયાર પુસ્તકો વિ. પી. પોસ્ટથી મોકલાશે.

જીવનલાલ અમરશી મહેતા,

સંપાદક. પીરમશા રોડ. અમદાવાદ.

સંસ્કૃત સાહિત્યની કથાઓ.

(ભાગ ૧ લો)

(૧)—રઘુવંશવર્ણન

પ્રકરણ ૧ લું: દિલીપ

આરંભમાં જગતનાં જનકજનની શંકરપાર્વતીને નમસ્કાર કરી, મહાકવિ કાલિદાસ નમ્રપણે પોતાની લઘુતા દર્શાવે છે: ‘સૂર્ય-દેવથી ઉત્પન્ન થયેલો વંશ (સૂર્યવંશ) ક્યાં, અને ક્યાં મહારી અદ્ભુત બુદ્ધિ ! ઉભયનો યોગ અસ્થાને છે. તોપણ, દુસ્તર મહાસાગરને એક નાનકડા નાવડાથી તરવાનો પ્રયત્ન કરનાર મહામૂર્ખની માફક હું એ ઉદાત્ત વંશનું વર્ણન કરવા માટે તત્પર થયો છું ! ખરેખર ઉંચે લટકતા કૃળની આશા કરી હાથ ઉંચા કરનાર દીંગણા માણસની પેઠે હું પણ વિદ્વાનોના ઉપહાસને પાત્ર થઈશ. પરંતુ ધન્ય છે પ્રાચીન કવિઓને. તેમણે નિર્દેશેલા માર્ગે જતાં, છિદ્રવાળા મણકામાંથી પસાર થતા દોરાની માફક, મહારી ગતિ સરળ અને નિર્વિઘ્ન જ થઈ રહેશે.’

સૂર્યવંશી રાજાઓનું ચરિત્ર અતિ પાવન અને ઉન્નતિકર છે: તેઓ સાર્વભૌમ રાજાઓ હોવા છતાં આમરણાન્ત પવિત્ર, ઉદ્ધમી, પરાક્રમી, ધાર્મિક, ઉદાર અને માયાળુ હતા; અપરાધિઓને દંડ આપવામાં તત્પર, સત્ય અને આવશ્યક ભાષણ કરનાર તથા યશસ્વી હતા; કૌમાર અવસ્થામાં વિદ્યાભ્યાસ, યૌવનમાં વિષયભોગ, વૃદ્ધાવસ્થામાં સંન્યાસ અને અંતે યોગમાર્ગે દેહત્યાગ એ આ રાજાઓનું જાણે કુલવ્રત હતું.

આવા પવિત્ર વંશમાં વૈવસ્વત મનુ નામે એક મહાન રાજા થઈ ગયો છે. જેમ વેદોમાં ઓંકાર એ પ્રથમાક્ષર છે, તેમ રાજાઓમાં એ પ્રથમ હતો. આગળ જતાં એના વંશમાં દિલીપ નામે એક પરમ પવિત્ર રાજા થયો હતો. જાણે ક્ષત્રિય ધર્મ જ મૂર્તિમાન અવતર્યો હોય એવો કદાવર અને બલવાન હોનો દેહ હતો: હોની છાતી પહોળી, ખાંધ બળદના જેવી મજબુત, હાથ લાંબા અને શરીર વૃક્ષની પેઠે ઉન્નત હતાં. દેહ અને આકાર પ્રમાણે હોની બુદ્ધિ પણ વિશાળ હતી; બુદ્ધિ પ્રમાણે શાસ્ત્રાભ્યાસ પણ ઉડો; અને હોનાં કાર્યો પણ તેવાં જ ગહન; અને હોમની ફલસિદ્ધિ પણ તેવી જ ઉચ્ચ રહેતી. આવા સુંદર અને ભયંકર ગુણોને લીધે તે સેવકોના હૃદયમાં પ્રેમ અને ભયની છાપ પાડી શકતો. તેથી હોની પ્રજા નિયમમાં રહી સર્વ કાર્ય કરતી. હોમની પાસેથી જે કર લેવામાં આવતો, તે હોમના જ હિતનાં કાર્યોમાં વપરાતો. રાજા પાસે મ્હોટું સૈન્ય રહેતું, પણ તે માત્ર શોભાનું જ; સર્વ કાર્યો તો હોનાં તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ અને પરાક્રમી ધનુષની સાહાય્યથી જ થતાં.

આત્મરક્ષણ કરવામાં તે ભય રાખતો નહિ; ધર્મમાં સદા તત્પર રહેતો; લોભ રાખ્યા સિવાય તે ધનસંગ્રહ કરતો અને સુખનો ઉપભોગ કરવા છતાં તે અનાસક્ત રહેતો. હોનામાં જ્ઞાન હોવા છતાં મૌનશક્તિ પણ હતી; બળ સાથે ક્ષમા હતી; દાનવીર હોવા છતાં હોને આત્મપ્રશંસા પસંદ ન હતી; હોનો વિદ્યાભ્યાસંગ એટલો બધો દૃઢ હતો કે તે વૃદ્ધ થયા વિના પણ વૃદ્ધ (જ્ઞાનવૃદ્ધ) ગણાતો. સધળી પ્રજા હોને પિતા તુલ્ય લેખતી. રાજ્યમાં ચોરનું નામ ન મળે. આવી રીતે પ્રેમ અને ભયથી તે આખી પૃથ્વીનું, એક નગરની માફક રાજ્ય ચલાવતો.

દિલીપ રાજાને અનેક રાણીઓ હતી. તે સર્વમાં મગધરાજ-કન્યા સુદક્ષિણા પટ્ટરાણીપદ ભોગવતી હતી. તે અતિશય રૂપવતી અને પતિવ્રતા સ્ત્રી હતી. રાજાને હજુ સુધી એક પણ સંતાન થયું ન હતું, તેથી હોને સર્વ પ્રકારે સુખ હોવા છતાં, હોના અંતઃકરણમાં એક પ્રકારની વ્યથા થયા કરતી હતી. આખરે હોણે સર્વ રાજ્ય-કારભાર પ્રધાનમંડળને સોંપી પોતે પટ્ટરાણી સાથે વસિષ્ઠગુરુને આશ્રમે જઈ સંતાન માટે પ્રયત્ન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. તે પ્રમાણે એક શુભ દિવસે પ્રાતઃકાળમાં એ દંપતી સુંદર રથમાં બેસી વસિષ્ઠગુરુના આશ્રમ

તરફ જવા નીકળ્યાં. આશ્રમને કેઇપણુ જાતની પીડા ન થાય એ હેતુથી બહુ જ થોડા, ખપ પૂરતા જ, નોકર ચાકરો સાથે લીધા.

રથે શહેરના રસ્તા મૂકી અરણ્યની વાટ લીધી. હરિયાળાં ખેતરો અને ડુલની વાડીઓમાંથી વાતો સુગંધિ પવન રાજદંપતીની ઘાણેન્દ્રિયોને તૃપ્ત કરવા લાગ્યો. રથનો અવાજ સાંભળીને ઉંચી ડોક કરી ચીસો પાડતા મોરપક્ષીઓના અવાજ વારંવાર કર્ણપટ ઉપર અથડાવા લાગ્યો. અનેક ચપળ હરણાં આમતેમ દોડનાં જણાતાં. આકાશમાં લાંબી ડોક કરીને જોઇ રહેલાં સારસપક્ષીઓનું જાણે તોરણ જ બંધાઇ ગયું હોય એમ લાગતું. માર્ગમાં આવેલી અનેક તળાવડીઓમાં ખીલેલાં સુંદર કમળોમાંથી નીકળતો સુગંધિ વાસ રાજદંપતીને આનંદ આપી રહ્યો હતો. રાજની સ્વારી આ રસ્તેથી જાય છે એમ ખબર પડતાં આજુબાજુનાં ગામડાંમાંથી અનેક ભરવાડો તાજું માખણ લાવી રાજરાણીને નજરાણો કરતાં. રાજ તહેમને વનવૃક્ષોનાં નામો પૂછતો. આ પ્રમાણે અનેક પ્રકારના વિનોદ કરતાં કરતાં રાજદંપતી સંધ્યાકાળે ઋષિના આશ્રમ નજીક આવી પહોંચ્યાં.

તે સમયે કેટલાક તપસ્વિલોકો કુશધાસ અને સમિધ લઇને અરણ્યમાંથી પાછા ફરતા હતા. પર્ણકુટીઓનાં આંગણમાં હરણોનાં ટાળાં મ્હોમાંના કેળીયા વાગોળતાં આમ તેમ પડ્યાં હતાં. ત્યાં ઉગાડેલાં ઝાડોના ક્યારામાં ઋષિકન્યાઓએ તરતનું રેડેલું પાણી પક્ષીઓ પી રહ્યાં હતાં. અગ્નિમાં નાખેલી આહુતિઓનો ગંધ ચોતરફ પ્રસરતો હતો. રાજરાણીને ત્યાં આવેલાં જોઈ તપસ્વિઓ ભેગા થયા અને તહેમનો યથોચિત સત્કાર કર્યો. રાજદંપતી રથમાંથી ઉતર્યા અને સર્વને પ્રણામ કરી વસિષ્ઠઋષિની પર્ણકુટીમાં ગયાં. ત્યાં ઋષિપત્ની અરુન્ધતી પતિની સેવા કરી રહ્યાં હતાં. રાજદંપતીએ બન્નેને નમસ્કાર કરી તહેમના ચરણસ્પર્શ કર્યાં. ઋષિએ પણ તહેમને ઉચિત માનપુરસ્કાર આપીને આપી બેસાડ્યા.

ત્યાર બાદ ઋષિએ રાજ્યના કુશળ સમાચાર પૂછ્યા.

રાજાએ વિનયથી ઉત્તર આપ્યો: “ મહારાજ ! રાજ્યમાં સર્વત્ર શાંતિ છે. અમારી દૈવી તથા માનુષી ઉભય આપત્તિઓનો પ્રતિકાર કરવા જ્યાં સુધી આપ જેવા સમર્થ ગુરુ છે, ત્યાં સુધી અમારે કેઇ પણ જાતનું અનિષ્ટ થવું અસંભવિત છે. વર્ષા પણ યોગ્ય સમયે અને

અનુકૂળ પ્રમાણમાં પડ્યા કરે છે. આપના તપના પ્રભાવથી પ્રજામાં કોઈ પણ જાતનો ઉપદ્રવ નથી. માત્ર એક જ બાબતની ન્યૂનતા છે, તે એ કે અમને હજુ સુધી સંતતિસુખ પ્રાપ્ત થયું નથી. આથી મહને લાગે છે કે મહારા પિતૃઓ સંતોષપૂર્વક શ્રાદ્ધનું અન્ન ગ્રહણ કરતા નહિ હોય. તપ, દાન વગેરેનું પુણ્ય તો પરલોકમાં સુખ આપનાર છે, પરંતુ શુદ્ધ સંતતિ તો આ લોક અને પરલોક ઉભયમાં સુખકર છે. પુત્રસુખથી વંચિત રહેલા મહને જોઈને આપને પણ જરૂર દુઃખ થતું હશે. તો હે ગુરો ! જેથી હું આ પિતૃઋણમાંથી મુક્ત થાઉં એવા ઉપાય મહને કૃપા કરી બતાવો. ”

રાજાની પ્રાર્થના સાંભળી ઋષિને દયા આવી. તે ક્ષણમાત્ર ધ્યાનસ્થ થયા અને રાજાના સંતતિવિચ્છેદનું કારણ જાણી લીધું. પછી મ્હોટેથી તે રાજાને કહેવા લાગ્યા : “ રાજન્ ! પહેલાં એક સમયે ત્હમે ઇંદ્રની ઉપાસના કરી રથમાં બેસી સ્વર્ગમાંથી પાછા ફરતા હતા, તે વખતે કલ્પતરુની છાયામાં સ્વર્ગની કામધેનુ સુરભિ આરામથી બેઠી હતી. તે વખતે આ ત્હમारी પત્ની ઋતુસ્નાતા થઇ હતી, અને ત્હમે મનમાં ત્હેનું ચિંતન કરતા હતા, તેથી ત્હમારું ધ્યાન સુરભિ તરફ દોરાયું નહિ, અને ત્હમે ત્હેની પ્રદક્ષિણા વગેરે અર્ચન કરવાનું ભૂલી જઇ પૃથ્વી તરફ ઉતરી આવ્યા. આથી કામધેનુએ ક્રુપિત થઇ ત્હમને શાપ આપ્યો કે ‘ ત્હે’ મ્હારું અપમાન કર્યું છે માટે જ્યાં સુધી તું મહને અથવા મહારી પ્રજાને પ્રસન્ન કરીશ નહિ, ત્યાં સુધી ત્હને સંતતિ થશે નહિ. ’ તે વખતે આકાશગંગામાં પ્રચંડ હાથીઓ બરાડો પાઠી કીડા કરી રહ્યા હતા, તેથી ત્હમે કે ત્હમારો સારથિ બેમાંથી કાઢી પણ કામધેનુનો શાપ સાંભળી શક્યા નહિ. ત્હમને સંતાન નહિ થવાનું આ એક જ કારણ છે. પૂજ્યની અવમાનના શ્રેયને પ્રતિબિંબક છે. હાલમાં પાતાળમાં વરુણદેવે લાંબા સમયનો યજ્ઞ આરંભ્યો છે; સુરભિ ત્યાં ગયાં છે. તેથી એકચિત્તથી જો ત્હમે દંપતી ત્હેની પુત્રી નન્દિનીની આરાધના કરો, તો થોડા સમયમાં શાપની નિવૃત્તિ થશે, અને ત્હમને સંતાનનું સુખ પ્રાપ્ત થશે. ”

આ પ્રમાણે વસિષ્ઠમુનિ બોલતા હતા એટલામાં નન્દિની વનમાં ચરીને ત્યાં આવી પહોંચી. પોતાના વાહરડાને જોઈને ત્રેમને લીધે ત્હેનાં આંચળમાંથી દૂધની ધારાઓ વહેતી હતી. વસિષ્ઠે ગાયને આવી પહોંચેલી જોઈને રાજાને કહ્યું : “ રાજન્ ! નામનો ઉચ્ચાર

કરતાંની સાથે આ શુભલક્ષણા નન્દિની આવી પહોંચી; તેથી હું ધારું છું કે ત્હમારી કાર્યસિદ્ધિ હવે દૂર નથી. હું વ્રતનો વિધિ ત્હમને કહું છું તે પ્રમાણે કાલથી જ વ્રતનો આરંભ કરો: કેવળ ફળમૂળનો આહાર કરીને ત્હમારે સતત આ ગાયની સેવામાં તત્પર રહેવું પડશે. એ ચાલવા માંડે એટલે ત્હમારે ચાલવું; એ ઉભી રહે એટલે ત્હમારે ઉભા રહેવું; એ બેસે ત્યાર પછી ત્હમારે બેસવું; એ પાણી પીએ ત્યાર પછી ત્હમારે પાણી પીવું. સુદક્ષિણાએ પ્રાતઃકાળમાં ગાયની પૂજા કરી ત્હેને તપોવન સુધી વળાવવા જવું, અને સાંજે તે ચરીને આવે ત્યારે ત્હેને સામા લેવા જવું. બન્નેએ સંયમધર્મ પાળવો. આ રીતે નન્દિની પ્રસન્ન થાય ત્યાં સુધી ત્હમારે એકનિઃશયી ત્હેની સેવા કર્યા કરવી.”

રાજદંપતીએ સર્વ વિધિ કળુલ કરી અને વ્રતની દીક્ષા લીધી. ઋષિએ બતાવેલી પર્ણકુટ્ટીમાં ત્હેમણે દર્ભની શય્યા ઉપર રાત્રિ ગાળી. સવારમાં વિદ્યાર્થીઓનો વેદોચ્ચાર થતાં તેઓ ઉઠ્યાં અને પ્રાતઃકર્મથી પરવારી ગાયની સેવામાં હાજર થયાં.

સુદક્ષિણાએ ઋષિના કહ્યા પ્રમાણે ગન્ધમાલ્ય વડે યથાવિધ નન્દિનીની પૂજા કરી, વાછરડાને ધવડાવ્યું અને ચરવા માટે ત્હેને છોડી. ગાયની પાછળ પાછળ રાજદંપતી ચાલવા લાગ્યાં. જ્યારે ગાયે તપોવન મૂકી અરણ્યનો રસ્તો લીધો, ત્યારે સુદક્ષિણા પાછી ફરી અને એકલો રાજા તે ગાયની પાછળ ચાલ્યો. પોતે ગોસેવામાં દાખલ થયેલો હોવાથી, ત્હેણે રાજ્યમાંથી સાથે આણેલા થોડા નોકરોને પણ રજા આપી, અને પોતે અનન્યભાવથી ગાયની સેવા કરવા લાગ્યો. કેમજા હરિયાળું ઘાસ દેખે, તો રાજા તરત તે ઉપાડી કલ્લા કરી ગાયના મુખમાં મૂકતો; ડાંસ વગેરે જંગલી જંતુઓને તે વારંવાર ઉરાડતો; ગાયના શરીરના કોઈ ભાગમાં ખંજવાળ આવે તો તે જગ્યાએ ત્હેને આરામ થતા સુધી ખંજુતો અને પંખાળતો. રાજા ગાયને કોઈ પણ રસ્તે દોરતો નહિ, પરંતુ ત્હેને સ્વચ્છંદ વૃત્તિથી જવા દેતો અને પોતે ત્હેની પાછળ પાછળ ચાલ્યો જતો. ગાય ચાલે તો રાજા ચાલતો, ઉભી રહે તો ઉભો રહેતો, બેસે તો બેસતો, પાણી પીએ તો પાણી પીતો. આ પ્રમાણે ગાયના પ્રક્રિયાની માફક રાજાએ ત્હેનું અનુસરણ કરવા માંડ્યું.

આ વખતે રાજાનો વેશ તદ્દન સાદો હતો. તેણે પોતાના વાળ લતા વડે ઉંચા બાંધ્યા હતા, અને હાથમાં ધનુષ્યાણ લીધું હતું, બાણે કે જંગલનાં હિંસક પશુઓનો ઉચ્છેદ કરવા તત્પર થયો ન હોય ! છતાં પણ તેણે રાજાને અને અંતકેરણનાં દયા તથા પ્રેમ દૂપાય તેમ ન હતાં. હરણનાં ટોળાં નિર્ભય થઈને આંખો ફાડી ફાડીને તેના તરફ જોઈ રહેતાં. અનેક પ્રકારનાં પક્ષીઓ મધુર કલરવ કરીને રાજાને આવકાર આપતાં હતાં ! તે અરણ્યમાં થઈને જતો ત્યારે વૃક્ષો અને લતાઓ તેના પર પુષ્પવૃષ્ટિ કરતાં ! વાંસનાં ઝુંડોમાં પવન ભરાવાથી એક જાતનું સંગીત પેદા થતું, તેથી એમ લાગતું કે વનદેવીઓ તેનાં યશોગાન ઉચ્ચસ્વરે ગાઈ રહી હતી ! અનેક ઝરાઓમાં થઈને વાતો શીતળ પવન, પુષ્પોના સંસર્ગમાં આવી સુગંધમય બની, તાપમાં તપેલા રાજાને આનંદ ઉપજાવતો.

આ પ્રમાણે અનેક રીતે વિનોદ કરતો રાજા તથા નન્દિની સાયંકાળે આશ્રમ તરફ આવવા નીકળ્યાં. અરણ્યનાં સાયંકાલીન મનોહર દૃશ્યો જોતાં જોતાં બન્ને જણ તપોવનમાં આવી પહોંચ્યાં. રાણી સુદક્ષિણા ગન્ધમાલ્ય અને અક્ષત લઈને ગાયત્રી પૂજા માટે આવીને ઉભી રહી હતી. તેણે યથાવિધિ ગાયત્રી પૂજા કરી; અને પોતાના વાજરડાને જોવા માટે ઉત્સુક થયેલી ગાયે શાંત ઉભી રહીને પૂજાનો સ્વીકાર કર્યો એ જોઈ રાજદંપતીને અત્યાનંદ થયો. રાજા અને રાણી બન્નેની વચ્ચે ઉભેલી રાત્રી ગાય, રાત્રિદિવસની મધ્યમાં આવેલી સંધ્યા માફક શોભવા લાગી. પછી ત્રણે જણ આશ્રમમાં પહોંચ્યાં. રાજદંપતીએ ગુરુ અને ગુરુપત્નીના પાદસ્પર્શ કર્યો અને સાયંવિધિ સમાપ્ત કરી, ફરીથી ગાયત્રી સેવામાં તત્પર થયાં. ગાયના ઉંઘી ગયા પછી, તેઓ પણ પોતાની પર્ણકુટીમાં જઈ ઉંઘી ગયાં અને નિયમ પ્રમાણે પ્રાતઃકાળમાં ઉઠ્યાં.

આ ક્રમથી રાજદંપતીએ એકવીસ દિવસ સુધી ગાયત્રી અનન્ય ભાવે સેવા કરી. બાવીસમે દિવસે રાજાની પરીક્ષા કરવાની ઇચ્છાથી નન્દિની અરણ્યમાં ચરતાં ચરતાં ગંગાના મૂળ આગળ હિમાલયની એક ગુફામાં પેડી. નન્દિનીને કાઈ પણ હિંસક પશુ ઇજા કરી શકે તેમ નથી એવી રાજાની ખાતરી થયેલી હોવાથી તે ગાય તરફ ધ્યાન ન આપતાં પર્વતની નૈસર્ગિક શોભા જોવામાં ગૂંચાયેલો હતો. એટલામાં એક સિંહે આવી નન્દિની ઉપર ત્રાપ મારી. આથી નન્દિનીએ

જોરથી અવાજ કર્યો. આ આત્મનાદ સાંભળી રાજની દષ્ટિ એકદમ તે તરફ ખેંચાઈ અને લેણે ગાય ઉપર બેઠેલા એક સિંહને જોયો. રાજ પંજો ઉગામી કુદ્ધ થયો અને તરતજ લેનો જમણો હાથ બાણના લાથા તરફ ગયો. પરંતુ બાણ કાઢવાને બદલે, લેનો હાથ બાણના છેડાનાં પીછાં ઉપરજ ચિત્રની માફક સ્થિર થઈ ગયો. હવે લેના ક્રોધનો પાર રહ્યો નહિ. લેની મુઠવણ પણ વધી પડી, અને લેની સ્થિતિ મંત્રથી હીનશક્તિ થયેલા સર્પના જેવી થઈ રહી.

અંતે સિંહ મનુષ્યવાણીથી રાજને ઉદ્દેશને કહેવા લાગ્યોઃ
 “રાજન્! વૃથા શ્રમ કરશો નહિ. ત્હમારો હાથ છૂટો હોત અને ત્હમે મ્હારા તરફ બાણ ફેંક્યું હોત, તો પણ તે વૃથા જ નિવડત. વટેાળીયો ઝાડને ઉખાડી નાંખે, પર્વત આગળ તો તે નકામો જ છે. હું માધારણ સિંહ નથી—મ્હારું નામ કુમ્ભોદર, હું ભગવાન શંકરનો સેવક છું. જ્યારે ભગવાન નન્દી પર સ્વારી કરવા જાય છે ત્યારે પ્રથમ મ્હારી પીઠ પર પગ મૂકીને ચઢે છે. રાજન્! પેલું દેવદાર વૃક્ષ જણાય છે, તે ભગવાનને બહુ પ્રિય છે; લેમનો લેના તરફ પુત્ર સમાન પ્રેમ છે. સ્વયં પાર્વતીદેવીએ પોતાના હાથે પાણી પાઈલેને ઉછેર્યું છે. એક દિવસ એક જંગલી હાથીએ અહીં આવી પોતાનું ગંડસ્થળ એના થડ સાથે ધસ્યું, તેથી એની છાત ઉખડી ગઈ. અથી દેવીને પોતાના પુત્ર કુમારને ધા વાગ્યો હોય એટલું દુઃખ થયું. તે દિવસથી ભગવાને મ્હને સિંહ બનાવી આ વૃક્ષના રક્ષણ માટે નીમ્યો છે અને આજા કરી છે કે ‘જે કાંઈ પ્રાણી આ ભાગમાં આવી ચઢે લેનું ત્હારે ભક્ષણ કરવું.’ માટે ભગવાનના આદેશ અનુસાર આ ગાય મ્હારા ભાગ્યમાં આજે આવી પડી છે અને લેના દેહ વડે હું મ્હારી ક્ષુધાને શાંત કરીશ. રાજન્! માટે અંતરમાંથી સંધળી લજ્જા કાઢી નાંખી ઋષિના આશ્રમે પાછા જાઓ. એથી ગુરુ તરફ ત્હમારી ભક્તિ ઓછી છે એમ કાંઈ કહેનાર નથી; કારણ કે જે વસ્તુનું રક્ષણ શક્તી પણ શક્ય નથી ત્હેમાં ક્ષત્રિય શું કરી શકે એમ છે?”

આ પ્રમાણે સિંહની હિંમતભરી મનુષ્યવાણી સાંભળીને રાજને પ્રથમ તો આશ્ચર્ય થયું; અને ભગવાન શંકરના પ્રતાપથી પોતાની આવી સ્થિતિ થઈ છે એમ જાણી લેની અપમાનની લાગણી જરા દૂર થઈ; તો પણ આ પહેલી જ વાર પોતાનો શસ્ત્રપ્રયોગ નિષ્ફળ ગયો. છે એમ જાણી લેને જરા ખેદ થયો. અંતે તે સિંહ પ્રત્યે કહેવા

લાઝ્યો: “ હે મૃગેન્દ્ર ! ત્હમે ભગવાન શંકરના સેવક છે, તેથી હું જે કહેવા માગું છું તે પહેલેથી જાણી ગયા તો હશેજ, અને તેથી મ્હને હિપહાસને પાત્ર પણ ગણુશો. ભગવાનની આજ્ઞા હું માથે ચઢાવું છું, પરંતુ મ્હારા ગુરુનું સર્વસ્વ, આ નન્દિની, તેનો મ્હારી આંખ તળે વિનાશ થતો હું સહન કરી શકું નહિ. માટે મ્હારી નમ્ર પ્રાર્થના એ છે કે ત્હમારી ક્ષુધાની શાંતિ આ મ્હારા દેહ વડે કરી મહર્ષિની ગાયને મુક્ત કરો. આથી ગાય પણ સુરક્ષિત રહેશે અને ત્હમારી બૂખ પણ મટશે.”

રાજની પ્રાર્થના સાંભળી સિંહ જરા હસ્યો અને ફરીથી કહેવા લાઝ્યો: “ રાજન્ ! ત્હમને શું કહેવું ? આ એક ગાયની ખાતર ત્હમે કેટલું બધું સમર્પણ કરવા બેઠા છો ? આવડું મ્હોડું સામ્રાજ્ય, પ્રકુલ્લ યૌવન, અને આવું મનોહર શરીર ! ખરેખર ત્હમારી મતિમાં બમ થયો છે ! અગર જે ત્હમારા અંતઃકરણમાં પ્રાણી માત્ર માટે દયા ઉત્પન્ન થતી હોય, તો હું ત્હમને જણાવું છું કે અહીં પણ ત્હમે બૂલ કરો છો. કારણ કે ત્હમારા દેહાર્પણથી માત્ર આ એકજ ગાય જીવી શકશે. તે કરતાં જે ત્હમે જીવતા રહેશે તો કેટલાયે કાળ સુધી અનેક પ્રાણીઓને દુઃખમાંથી બચાવી શકશે. અગર જે, મહર્ષિના કોપથી ત્હમે ખેંહીતા હો, તો ખરેખર એના કરતાં બીજી હલકી બીતિ હોઈ શકે નહિ; કારણ કે મહર્ષિને બીજી સેંકડો ગાયો આપશે એટલે એમનો ક્રોધ તરત શાંત થઈ જશે. માટે રાજન્ ! મ્હારી એટલી વિનંતી છે કે અનેક કલ્યાણોનો ઉપભોગ કરનાર આ ત્હમારા તેજસ્વી દેહનું કોઈ પણ પ્રકારે રક્ષણ કરવું એ ત્હમારો પ્રથમ ધર્મ છે.”

સિંહનાં આવાં લજ્જયાવનારાં વચનો સાંભળીને રાજા પોતાના નિશ્ચયમાંથી જરા પણ ડગ્યો નહિ. ઉલટું, ગાયનો દયામણો ચહેરો અને ‘મ્હને બચાવો’ એમ જાણે કહેતી હોય એવી તેની આંખો જેમને, રાજાનો દયાભાવ વિશેષ આર્દ્ર થયો તથા નિશ્ચય વિશેષ દૃઢ થયો. તેણે સ્પષ્ટતાથી સિંહને જણાવ્યું: “ હે કેસરિન્ ! જગતમાં ‘ક્ષત્રિય’ કાંઈ વ્યર્થ કહેવાતો નથી. જ્ઞાતાત્ પ્રાયતે હિતિ ક્ષત્રઃ । ‘ક્ષત્ર’ એટલે ‘વિનાશ.’ તેમાંથી બીજાનું રક્ષણ કરે માટે તે ક્ષત્રિય કહેવાય છે, જે મ્હાડું વર્તન આથી વિરુદ્ધ હોય, તો મ્હને ધિક્કાર છે ! આવા જોડારા જીવતરથી મરણ બહેતર છે. કીર્તિ કલંકિત થઈ પછી રાજ્ય શા કામનું ? વળી ત્હમે કહ્યું કે મહર્ષિને સેંકડો બીજી ગાયો આપવાથી તેમનો ક્રોધ શાંત થઈ જશે. પણ ના. અહીં ત્હમારી બૂલ

છે. સેંકડો શું, પરંતુ કરોડો ખીજ ગાયો પણ આ એક ગાયની બરોબર થઈ શકે તેમ નથી. આ કાંઈ સાધારણ ગાય નહોતી. સ્વર્ગની કામ-ધેનુથી આ કાંઈ પણ રીતે ઉતરે તેમ નથી. ત્હમે ત્હેના ઉપર ત્રાપ મારી શક્યા તે માત્ર ભગવાન શંકરના જ પ્રતાપથી, બાકી કાંઈ પણ પ્રાણીની શક્તિ નથી કે ત્હેના તરફ પંખે સરખો ઉપાડી શકે. હવે ત્હેને છોડવવાનો ખીજે કાંઈ માર્ગ નથી, તો આ દેહ અર્પણ કરીને પણ ત્હેનું રક્ષણ કરવું એ મ્હારો પ્રથમ ધર્મ છે. અરે, ખીજ વાતો જવા દો. હું માત્ર એટલું જ પૂછું છું—અને ત્હમે પણ સેવકધર્મ જાણો છો, અને તેથી આ દેવદારના બચાવ માટે આટલો બધો પ્રયત્ન કરો છો,—કે કાંઈ પણ સેવક, પોતાને સોંપેલી વસ્તુનો વિનાશ કરાવી, શેઠને કેવી રીતે મ્હોકું બતાવી શકે ? જો કે ત્હમને મ્હારા પર કાંઈ પણ રીતે દયા આવતી હોય અને તેથી મ્હને અવધ્ય ગણતી હો, તો પણ મ્હારી આટલી પ્રાર્થનાનો જરૂર સ્વીકાર કરશો. હવે આપણે બન્નેનો પરસ્પર વાર્તાલાપ થયો છે, તો આપણી એક પ્રકારની મિત્રતા થઈ એમ સમજો. હું આ મિત્રતાના દાવાથી આગ્રહ-પૂર્વક કહું છું કે ખીજ બધા વિચાર છોડીને મ્હારા યશઃશરીર ઉપર દયા લાવો, અને આ ભૌતિક શરીરનો ખુશીથી નાશ કરો. આ માટીનો લોચો ગમે ત્યારે નાશ પામવાનો જ છે, અને મ્હારા જેવાને ત્હેના પર જરાયે શ્રદ્ધા નથી.”

આટલા શબ્દો ઉચ્ચાર્યા પછી રાજાનો જમણો હાથ જે બાણના બાથા સાથે ચ્હોંટી ગયો હતો તે એકદમ છૂટો થયો. રાજાએ ધનુષ અને બાથું ઉતારી નીચે મૂકી દીધાં અને માંસનો લોચો હોય તેમ પોતાના દેહને સિંહના આગળ મૂકી દીધો. હમણાં ગાયને છોડી સિંહ મ્હારા પર ત્રાપ મારશે એમ વિચાર કરતો રાજા આંખો મીચી બેસી રહ્યો. પણ સિંહ તો ક્યારનો યે અદૃશ્ય થઈ ગયો હતો; અને આકાશમાંથી રાજા પર પુષ્પવૃષ્ટિ થઈ. જ્યારે શરીર પર પુષ્પનો સ્પર્શ લાગ્યો ત્યારે રાજાએ આંખો ઉઘાડી. ત્હેણે શું જોયું ? પાસે નન્દિની ઉભેલી છે. “વત્સ ! ઉઠ. હું ત્હારી બાકીથી પ્રસન્ન થઈ છું. આ સિંહ સાચો નહોતો, ફક્ત ત્હારી પરીક્ષા કરવા માટે મ્હેં આ માયા ઉત્પન્ન કરી હતી. મહર્ષિના પ્રભાવથી યમરાજાની પણ શક્તિ નથી કે મ્હારા પર હાથ ઉગામી શકે, તો બિચારાં ખીજાં પ્રાણીઓની શી વાત કહેવી ? ત્હારી ગુરુભક્તિ અને ગોભક્તિથી હું અતિપ્રસન્ન થઈ છું. હું સાધા-

રણુ માયની માફક દૂધ જ આપી શકું છું એમ નથી, હું તો સ્વયં કામધેનુ છું, ઇચ્છિત વરદાન આપી શકું એમ છું. માટે ત્હારી ઇચ્છા હોય તે વર માગ.” આમ બોલતાં બોલતાં ગાયના મ્હોટા આંચળમાંથી દૂધની ધારાઓ વહેવા લાગી.

હવે રાજના હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ. ત્હેણે બે હાથ જોડી નમ્રતાપૂર્વક યાચના કરી: “ માતૃશ્રી ! જો ત્હમે ખરેખર પ્રસન્ન થયાં હો, તો સુદક્ષિણાને પુત્રનો પ્રસવ થાય એમ કરો. ”

“ વત્સ ! જા, ત્હારા મનોરથ પરિપૂર્ણ થશે. માત્ર મ્હારું દૂધ એક પડીયામાં ભરીને પી જજો,” નન્દિનીએ પ્રસન્ન મનથી કહ્યું.

આ પ્રમાણે પોતાના મનની ઇચ્છા પાર પડ્યાથી રાજા આનંદિત થતો થતો ગાય સાથે સાંજે પાછો ફર્યો. રાજના ચહેરા ઉપરથી જ મહર્ષિ તથા રાણી સમજી ગયાં હતાં, તો પણ ત્હેણે સધળી દુકીકત સવિસ્તર કહી. પછી ગુરુની આજ્ઞા લઈ, વાછરડાને પીતાં તથા યજ્ઞ-વિધિમાં ઉપયોગમાં લીધા પછી બાકી રહેલું દૂધ રાજા પી ગયો. બીજે દિવસે સવારમાં ઉઠી વ્રતનાં પારણાં કર્યાં અને રાજદંપતી હોમના અગ્નિની, મહર્ષિની, ઋષિપત્ની અરુન્ધતીની તથા સવત્સા નન્દિનીની ઘણા ભક્તિભાવથી પૂજનઅર્ચા અને પ્રદક્ષિણા કરીને આનંદિત થઈ રાજધાની તરફ જવા નીકળ્યાં. રાજધાનીમાં પ્રજાએ આખા નગરને તોરણ તથા ધ્વજપતાકાથી શણગારી મ્હોટા ઠાઠમાફથી રાજદંપતીને અભિનંદન આપ્યું.

પ્રકરણ ૨ જી: રધુ

થોડા જ સમયમાં સુદક્ષિણાને ગર્ભ રહ્યો. ત્હેના શરીરમાં કૃશતા તથા શીકાશ આવવા લાગ્યાં. પ્રથમ, ત્હેને મૃત્તિકા વિષે દોહદોહ ઉત્પન્ન થયું, આથી જાણે તે એમ સૂચવવા માગતી હોય કે ત્હેનો બાવી પુત્ર પૃથ્વીનો અનન્ય ભોક્તા થશે ! રાણીનાં દોહદોહ વિષે રાજા વારંવાર ત્હેની સખીઓને પૂછપરછ કરતો, અને જે જે પદાર્થોની ત્હેને ઇચ્છા થતી તે તે તરત જ મંગાવી આપતો. ત્રણે લોકમાં એવી કેઈ પણ વસ્તુ ન હતી કે જે દિલીપ રાજાને ન મળી શકે. કૃશતા અને દોહદવ્યથા ધીમે ધીમે ઓછી થતાં રાણીનાં અવયવોમાં પુષ્ટતા

આવવા લાગી, ત્હેનું શરીર ભરાવા લાગ્યું. રાજ્યએ પોતાની સંપત્તિ અનુસાર યથાવિધિ પુંસવન, સીમન્તોન્નયન આદિ ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરી. નવ માસ પૂર્ણ થતાં અને દશમે માસ ખેસતાં, એક શુભ ચોઘડીમાં રાણીને પુત્રરત્નનો પ્રસવ થયો.

ખાળકના તેજથી સૂતિકાગૃહના દીવા ઝાંખા પડી ગયા. તે દિવસે સર્વત્ર આનંદ આનંદ થઈ રહ્યો. આકાશ સ્વચ્છ હતું, અને મન્દ મન્દ સુખદ પવન વાતો હતો—જાણે કુદરતને પણ આનંદ જ લાગતો હોય ! રાજ્યએ બ્રાહ્મણોને તથા ગરીબોને અનેક પ્રકારનાં દાન આપ્યાં. તે દિવસે કેવળ રાજમંદિરમાં નૃત્ય ગાન થયાં એટલું જ નહિ, પરંતુ દેવસભામાં પણ નૃત્યગાન વગેરે આનંદનાં ચિન્હો પ્રદર્શિત થતાં હતાં.

ખાળકનું સુંદર મુખારવિંદ નિહાળીને રાજના હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ. ત્હેનું નામ 'રધુ' રાખવામાં આવ્યું. ધીમે ધીમે બાલક મ્હોટો થયો અને કાલા કાલા શબ્દો બોલવા લાગ્યો. ત્હેને ખોળામાં લઇને ચુમ્બન કરતાં રાજને વાત્સલ્ય રસનો સાક્ષાત્કાર થયો. ત્હેના અંગના શીતળ સ્પર્શથી રાજના અંગે અંગમાં અમૃત રેડાતું.

જ્યારે ખાળક પાંચેક વર્ષનો થયો, ત્યારે ત્હેને વિદ્યાધ્યયન માટે ગુરુઓને સ્વાધીન કરવામાં આવ્યો. તે કુશાગ્ર બુદ્ધિ હતો, તેથી થોડા જ વખતમાં ત્હેણે અનેક વિદ્યાઓનો પરિચય કરી લીધો. અસ્ત્રવિદ્યા તો મંત્રસહિત રાજ પાસેથી જ તે શીખ્યો. સર્વ વિદ્યાનું આકલન કર્યા પછી ત્હેણે યુવાવસ્થામાં પ્રવેશ કર્યો. તે વખતે ત્હેનું શરીર મનોહર, ગંભીર અને બલવાન દેખાતું. રૂપવતી અને સુશિક્ષિત રાજકન્યાઓ સાથે ત્હેનું લગ્ન કરવામાં આવ્યું; અને ત્હેને યોગ્ય ઉમરે આવેલો જાણી દિલીપરાજાએ ત્હેને યુવરાજ બનાવ્યો અને ધણી વખત સુધી પોતે ધારણ કરેલી રાજની ધુંસરી ત્હેના ગળે પહેરાવી.

હવે, દિલીપ રાજને રાજસૂય યજ્ઞ કરવાની ઇચ્છા થઈ. ત્હેણે એક પછી એક એમ નવ્વાણું યજ્ઞ કર્યા પછી સોમા યજ્ઞનો આરંભ કર્યો. યજ્ઞનો પવિત્ર અશ્વ છૂટો મૂક્યો અને ત્હેની પાછળ રધુ એક વિશાળ સૈન્ય લઈ ચાલવા લાગ્યો. 'જો રાજના સો યજ્ઞ પૂરા થશે, તો તે ઇંદ્રપદનો અધિકારી થશે' એમ સ્વર્ગમાં ઇંદ્ર રાજને ભય લાગ્યો, તેથી તે છૂપા વેશે આવીને, કોઈના જાણવામાં ન આવે એવી રીતે યજ્ઞના અશ્વને ઉપાડી ચાલતો થયો. યુવરાજ અને સમગ્ર સૈન્ય,

અશ્વને ન જોતાં, વિસ્મિત થઈ ગયાં. હવે શું કરવું તે લેમને સ્પષ્ટ નહિ. એટલામાં વસિષ્ઠ ઋષિની નન્દિની ગાય ત્યાં એકાએક આવી પહોંચી. રાજપુત્રે ગોમૂત્રથી ભક્તિપૂર્વક અક્ષિપ્રક્ષાલન કર્યું. આથી પહેલાં જે વસ્તુઓ અગોચર હતી તે પણ હવે દેખાવા લાગી. એકદમ લેણે પૂર્વ દિશામાં યજ્ઞાશ્વને પોતાના રથ સાથે જોડીને જતા ઇંદ્રરાજને દેખ્યો. લેના લીલા ઘોડા અને લેની હજાર આંખો ઉપરથી રાજાએ ઇંદ્ર તરીકે લેને ઓળખ્યો. તે મ્હોટા અવાજે ઘાંટો પાડી લેને કહેવા લાગ્યો: “ હે દેવેન્દ્ર ! યજ્ઞાંશનો ઉપભોગ કરનારાઓમાં શાસ્ત્રકારો આપને જ પ્રથમ ગણે છે, છતાં મ્હારા પિતાની યજ્ઞદીક્ષામાં ભાગ પાડવા આપને પ્રવૃત્ત થયેલા જોઈને મ્હને અતિ આશ્ચર્ય થાય છે. ત્રણે લોકના રાજા તરીકે આપે યજ્ઞના શત્રુઓનો વિનાશ કરવો જોઈએ એ આપનો ધર્મ છે, તેમ છતાં જો આપ જ ધર્માચરણમાં અન્તરાયરૂપ થાઓ, તો ખરેખર ધર્મનો લોપ જ થયો સમજી લ્યો. રાજસૂય યજ્ઞના મુખ્ય અંગભૂત આ અશ્વને કૃપા કરી મુક્ત કરો. આવો કુટિલ માર્ગ લેવો એ આપના જેવાને યોગ્ય નથી.”

આ પ્રમાણે રઘુનાં હિંમતભર્યા વચનો સાંભળીને ઇંદ્રને આશ્ચર્ય થયું લેણે પોતાનો રથ પાછો ફેરવ્યો અને ઉત્તર આપ્યો: “ હે રાજપુત્ર ! તું કહે છે તે યથાર્થ છે; તો પણ પ્રત્યેક યજ્ઞસ્વી પુરુષે કોઈ પણ પ્રકારે યજ્ઞનું રક્ષણ તો કરવું જ જોઈએ; જેમ હરિનું ‘પુરુષોત્તમ,’ મહેશ્વરનું ‘અંબક’ તેમ મ્હારું ‘શતક્રતુ’ (સો યજ્ઞવાળો) એ નામ જગત્પ્રસિદ્ધ છે. ત્હારા પિતા સો યજ્ઞ પૂરા કરી મ્હારા યજ્ઞનો લોપ કરવા પ્રવૃત્ત થયા છે; હું તે શી રીતે સહન કરી શકું ? માટે સ્વર્ગના પુત્રોની માફક મૂર્ખતા ન કરતાં તું ખુશીથી પાછો જા.”

આવાં અપમાનસૂચક વચનો સાંભળી રઘુને ક્રોધ ચઢ્યો, અને તે નિર્ભયપણે કહેવા લાગ્યો: “ દેવેન્દ્ર ! જો આપે એવો જ નિશ્ચય કર્યો હોય, તો લ્યો હાથમાં શસ્ત્ર. આ રઘુનો પરાજય કયાં સિવાય આપ અશ્વને લઈ જઈ શકો તેમ નથી.” આમ ખોલી પેથરો ભરી ઉભા રહી લેણે પૂર જોસમાં એક બાણ ઇંદ્ર તરફ છોડ્યું. તે સોંસઈ ઇંદ્રના વક્ષસ્થળમાં પેહું. આથી ક્રોધમાં આવી તેણે પણ એક બાણ રઘુને માર્યું. આ પ્રમાણે કેટલોક વખત તુમુલ્લ યુદ્ધ ચાલ્યું. બન્ને યોદ્ધામાંથી કોઈ પણ ઉતરે તેમ ન હતું. આખરે અતિશય આવેશમાં આવીને ઇંદ્રે પોતાનું અમોઘ વજ્ર રઘુ ઉપર છોડ્યું, જેથી તે મૂર્છિત થઈ

ધરણી પર ઢળી પડ્યો. તોપણ ત્હેનું પરાક્રમ જોઈને ઈંદ્રને આશ્ચર્ય લાગ્યું. થોડી વારે રાજપુત્રને મૂર્ચ્છા વળી અને તે ઉઠ્યો. ત્યારે ઈંદ્રે ત્હેને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગ્યો: “ રાજપુત્ર ! હું ત્હારા ઉપર પ્રસન્ન થયો છું. મ્હારા આ વજ્રના પ્રહારથી પર્વતો પણ ત્રાસી ગયા હતા. એનો આઘાત સહન કરનાર ત્હારા સિવાય મ્હને હજી સુધી કોઈ મળ્યો નથી. અશ્વને છોડી, તું જે વર માગીશ તે આપવાને હું તૈયાર છું. ”

રધુએ કાઢેલું બાણ લાથામાં પાછું મૂકી દીધું અને સ્વસ્થ થઈને ઉત્તર આપ્યો: “ હું દેવરાજ ! જો ત્હમે અશ્વને મુક્ત કરવાને અશક્ત હો, તો મ્હારી આટલી વિચ્છિન્ન પૂર્ણ કરશો: વિધિપુર:સર આ યજ્ઞને સંપૂર્ણ કરીને મ્હારા પિતા યજ્ઞના નિ:શેષ ફળને પ્રાપ્ત કરે, એવી મ્હારી ઇચ્છા છે. તેમ જ અહીં બનેલો સર્વ વૃત્તાન્ત ત્હમને ઘેર બેઠાં બબર પડે એમ યોજના કરશો. ”

ઈંદ્રે ત્હેની બન્ને માગણીઓ કબુલ કરી, અતે પોતે સ્વર્ગ તરફ ચાલતો થયો. રધુ ઘેર આવ્યો. ઈંદ્રની યોજનાથી દિલીપે સર્વ વૃત્તાન્ત પ્રથમથી જાણ્યો હતો, તેથી તેણે પુત્રનો યોગ્ય સત્કાર કર્યો અને યજ્ઞ પૂરો કર્યો. પછી, પોતે વૃદ્ધ થયો છે એમ જાણી ત્હેણે રાજ્યનો સર્વ કાર્યભાર રધુને સોંપ્યો; અને સુદક્ષિણને સાથે લઈ અરણ્યવાસ સ્વીકાર્યો.

હવે રધુને રાજ્ય મળ્યાથી ત્હેના તેજમાં અનેરી વૃદ્ધિ થઈ. તે ગુણોમાં પિતા કરતાં જરા પણ ઉતરે તેવો ન હતો, બલકે ત્હેના કરતાં સવાયો હતો; આથી સઘળા પ્રજામાં અત્યંત આનંદ ફેલાઈ રહ્યો. રાજા નવીન છે એમ ધારી નીતિનિપુણ અમાત્યોએ ત્હેને સત્-અસત્ અને લાલ-અલાલના માર્ગો બતાવી દીધા. પરંતુ ત્હેની બુદ્ધિ એવી કલ્યાણી હતી કે તે સ્વાભાવિક રીતે જ સન્માર્ગનું અવલંબન કરતી. તે જેમ સજ્જનો પર અનુગ્રહ કરવામાં તત્પર રહેતો તેમ દોષિંત લોકોને દંડ દેવામાં પણ સતત તત્પર રહેતો હતો. આથી ત્હેનો યશ ધીમે ધીમે એટલો બધો વધ્યો કે ત્હેના શત્રુ-રાજાઓને તે કંટકવત્ સાલવા લાગ્યો. ત્હેનાં અનેકાનેક પરાક્રમે ગીતો અને રાસડામાં ઉતર્યા હતાં. ખેતરમાં ઝાડની ઝાયા તળે બેસી બેઝુત સ્ત્રીઓ રધુનાં યશોગાન ગાતી.

હવે રધુરાજ દિગ્વિજય કરવા માટે એક ભયંકર સૈન્ય લઈને નીકળી પડ્યો. નગરમાંથી નીકળતી વખતે વૃદ્ધ સ્ત્રીઓએ ત્હેને અક્ષતથી

વધાવી લેનાં ઓવારણાં લીધાં. હાથીઓ, ઘેંડા, રથ તથા મ્હોટું પાયદળ લઇને, ધૂળના ગોટેગોટ ઉરાડી આકાશને અંધકારમય બનાવતો તે પૂર્વ દિશા તરફ નીકળ્યો. ત્યાં સુહદેશ, બંગદેશ, કલિંગદેશ આદિ દેશોને જીતતો સમુદ્રતટ સુધી આવી પહોંચ્યો. શત્રુઓ લેનું ભયંકર સૈન્ય અને પરાક્રમ જોઇને નમ્ર બની જતા અને તે પણ નમ્ર બનેલા રાજાઓનો વિનાશ ન કરતાં પોતાનો અધિકાર લેમની પાસે કબુલ કરાવી, લેમને પુનઃ ગાદી પર બેસાડતો. પરંતુ જે રાજાઓ ઉદ્ધતપણે અને અભિમાનથી લેની સામે થતા લેમનો તથા લેમનાં દેશનો તે સર્વથા ઉચ્છેદ કરતો; માર્ગમાં ઠેકઠેકાણે લેના સૈનિકો ભેગા મળી રાત્રે અનેક પ્રકારનો આનંદ કરતા, આથી દિવસનો શ્રમ લેમને લાગતો નહિ.

ત્યાંથી, સમુદ્રને કિનારે ચાલતાં ચાલતાં રધુ દક્ષિણ તરફ આવવા લાગ્યો. કાવેરી નદી ઓળંગી, મલય પર્વત પાસે થઇને રાજ-સૈન્ય આગળ ચાલવા માંડ્યું. પ્રથમ લેણે પાંચ રાજાનો પરાજય કર્યો, પછી કેરલ દેશ જીત્યો. ત્યારબાદ, લેણે ઉદ્ધત થયેલા પારસીક રાજાનો પરાભવ કર્યો. પ્રથમ લેની સાથે તુમુલ યુદ્ધ થયું, પણ પાછળથી તે રાજા પોતાના સૈન્ય સાથે લેના શરણે આવ્યો. તેથી લેને પુનઃ ગાદીનશીન કરી, રધુ આગળ ચાલ્યો. આ પ્રમાણે દક્ષિણમાં સમગ્ર રાજાઓનો પરાભવ કરી તે ઉત્તર દિશામાં આવ્યો.

સતત પરિશ્રમથી થાકેલા લેના સૈનિકોએ પ્રથમ સિન્ધુ નદીને કિનારે પડાવ નાંખ્યો. ત્યાં આનંદમાં કેટલાક દિવસ ગાળી તેઓ આગળ ચાલ્યા અને જૂહુરાજા ઉપર ચઢાઈ કરી; લેનો નિઃશેષ પરાભવ કરી, કામ્બોજરાજા ઉપર ચઢાઈ કરી; લેને હરાવી, લેના દેશમાંથી અઢળક દ્રવ્ય લૂંટી આણ્યું. ત્યાર બાદ આ મહાન સૈન્ય હિમાલય ઉપર ચઢવા લાગ્યું. હિમાલયના શીતળ પવનથી તથા લેનાં અનેક સુંદર દર્યોથી લેમનો શ્રમ ઉતરી ગયો, અને ચિત્ત પ્રસન્ન થયું. નમેરુનાં વૃક્ષોની છાયામાં કસ્તૂરીના સુગંધથી સુવાસિત થયેલી શીતળ શિલાઓ ઉપર બેસી સૈનિક લોકો ઉચ્ચ સ્વરે આલાપ કરવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે મઝા કરતા કરતા તેઓ આગળ ચાલ્યા. ત્યાં લેમને હિમાલયની કેટલીક જંગલી જાતો સાથે મુદ્દ થયું. પણ લેમને પોતાનાં ભયંકર શસ્ત્રોથી મહાત કરી, રાજસેના પાછી વળી; અને આગળ્યોત્તિ દેશના રાજા, તથા કામરુ દેશના રાજાનો માર્ગમાં

પરાભવ કરી, લેમની પાસેથી અખૂટ દ્રવ્ય લઇ રશુરાળ રાજધાનીમાં પાછો આવ્યો. આ રીતે દિગ્વિજય કરીને આણેલી લક્ષ્મીનો સદુપયોગ કરવા માટે તેણે વિશ્વજિત નામે મહાયજ્ઞ કર્યો; તેમાં દેશદેશના રાજાઓને આમંત્રી બોલાવ્યા હતા. આ યજ્ઞમાં રાજાએ એટલું બધું દાન કર્યું કે તેનો ખજાનો તદ્દન ખાલી થઇ ગયો.

યજ્ઞની પૂર્ણાહુતિ થયા પછી કેટલેક દિવસે વરતન્તુ નામના ગુરુનો શિષ્ય કૌત્સ ગુરુદક્ષિણા આપવા માટે રાજા પાસે ભિક્ષા માંગવા આવ્યો. રાજાએ વિદ્વાન બ્રાહ્મણ બણી યથોચિત સત્કાર કર્યો, અને આસન પર બેસાડી તેની પૂજા કરી. પછી રાજાએ ઋષિ વિશે સમાચાર પૂછ્યા:

“હે વિદ્વાન બ્રાહ્મણ, જે વરતન્તુ ગુરુ પાસે ત્હમે અધ્યયન કર્યું તે પૂજ્યપાદ ઋષિ કુશળ તો છે ને? હું ધારું છું કે મહર્ષિના કાયિક, વાચિક અને માનસિક એમ ત્રિવિધ તપમાં કેાઇ પણ જાતનું વિધન તો આવતું નથી જ. આશ્રમને છાયા તથા ફળફૂલ અર્પનાર વૃક્ષોની વૃદ્ધિ તો સારી રીતે થતી જ હશે. આશ્રમવાસી પ્રાણિમાત્ર સુખી તો છે ને? ત્હમને કેાઇ જાતનો ઉપદ્રવ તો નડતો નથી ને? ત્હમે વિદ્યાભ્યાસ પૂર્ણ કરી આચાર્યની સંમતિથી ઉપાવર્તન કર્યું હશે. હવે ત્હમારે જગતને ઉપકારક એવા ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરવાનો હશે. ત્હમે વનમાંથી આવી મ્હારું ઘર પાવન કર્યું તે મહાન્ ઉપકાર કર્યો છે. પરંતુ ત્હમારા કેવળ આગમનથી મ્હારા મનને સંતોષ થતો નથી, ત્હમારી આજ્ઞા સાંભળવાને હું ઉત્સુક થઇ રહ્યો છું.”

આ પ્રમાણે રાજાનાં વિનયપૂર્વક ઉચ્ચારેલાં વચનો સાંભળી કૌત્સને અત્યંત આનંદ થયો. પરંતુ, રાજાએ સર્વ સંપત્તિ યજ્ઞમાં ખર્ચી નાંખી હતી, તથા પૂજાની સામગ્રીમાં પણ તેણે સુવર્ણપાત્રને બદલે માટીનાં પાત્રોનો ઉપયોગ કર્યો હતો એ જોઇ આ સ્નાતક બ્રાહ્મણ નિરાશ થયો. તો પણ રાજાનો આગ્રહ જોઇ તેણે ઉત્તર આપ્યો:

“રાજન્! સર્વત્ર કુશળ પ્રવર્તે છે. આપ સરખા પ્રતાપી રાજાના શાસનકાળમાં ઉપદ્રવનો કેવળ અભાવ જ છે. સૂર્યના પ્રકાશમાં અંધકાર ક્યાંથી હોય? આપનો ભક્તિભાવ જોઇ મ્હને પૂર્ણ સંતોષ થયો છે. આપના પૂર્વજોથી આપ અધિક છો એમ મ્હારે સહર્ષ કહેવું જોઇએ. આમ છતાં પણ મ્હારા મનમાં એકસો જ ખેદ થાય છે કે હું અનવસરે આવ્યો છું. જગતના સમ્રાટ હોવા છતાં પણ

પુણ્યદાનથી ઘેરી લીધેલી આપની અર્કિયન અવસ્થા ખરેખર વિશેષ શોભી ઉઠે છે. આપ શરદ્ ઋતુના મેઘ જેવા સ્વચ્છ હોવાથી હું આપની પાસે પાચના કરવા અશક્ત છું. ખીજા કોઈ દાનેશ્વરીને ખોળી કાઢી હું મહારો મનોરથ પૂર્ણ કરીશ.” એમ કહી વરતન્તુ-શિષ્યે ઉઠવા માંડ્યું.

રાજાએ વિનયપૂર્વક બ્રાહ્મણને અટકાવ્યો અને પૂછ્યું: “હે વિદ્વાન! આપને શું જોઈએ છે? ગુરુદક્ષિણા આપવાની હોય તો તે કેટલી છે તે કૃપા કરી મહેને જણાવો. ‘એક પાચક રઘુ પાસેથી નિરાશ થઈને અન્ય રાજા પાસે ગયો’ એ અપયશ મહેને મરણ તુલ્ય થઈ પડે. હું કોઈ પણ રીતે આપની ઈચ્છા પૂર્ણ કરવા પ્રયત્ન કરીશ.”

“રાજાન! વાત એમ બની કે વિદ્યાભ્યાસ સમાપ્ત કરીને હું ગુરુજી પાસે રજા લેવા ગયો. તે વખતે યથાશક્તિ ગુરુદક્ષિણા માગવા માટે મહેં લેમને વિશ્વમિ કરી. મહારી અર્કિયન અવસ્થાથી તેઓશ્રી સંપૂર્ણ પરિચિત હતા, તથા મહારી અતિશય ભક્તિથી લેમને પૂર્ણ સંતોષ થયો હતો, તેથી લેમણે કોઈ પણ પ્રકારની ગુરુદક્ષિણા લેવા ના કહી. તો પણ, ગુરુજીને કોઈ પણ દક્ષિણા આપવી એવો મહેં નિશ્ચય કરેલો હોવાથી મહેં લેમને વારંવાર આગ્રહ કર્યો. આથી ગુસ્સે થઈ લેમણે આજ્ઞા કરી કે ‘તું મહારી પાસેથી ચૈદ વિદ્યા શીખ્યો છે, માટે ગુરુદક્ષિણા તરીકે ચૈદ કરોડ રૂપિયા આપ.’ લેમની આજ્ઞા માથે ચઢાવી હું આપની પાસે આવ્યો છું.” કૌત્સે જણાવ્યું.

રાજાએ બ્રાહ્મણને ધીરજ આપીને કહ્યું: “ત્હમે ગભરાશો નહિ. એ ત્રણ દિવસ મહારે ત્યાં રહી આતિથ્ય સત્કાર ગ્રહણ કરો. દરમ્યાનમાં હું એટલું ધન લાવવા પ્રયત્ન કરું છું.”

આ પ્રમાણે રાજાએ બ્રાહ્મણને ધીરજ આપી પોતાના ઘરમાં રાખ્યો. લોકો પાસેથી કર પણ પહેલેથી ઉધરાવી લીધેલા હતા, એટલે લેમને ત્રાસ આપવો નિરર્થક ગણી, રઘુએ સંપત્તિના અધિષ્ઠાતા કુબેર ઉપર સ્વારી કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. વસિષ્ઠે આપેલા મંત્ર વડે માર્જન કર્યાથી રાજાને એટલી શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ હતી કે તે પોતાનો રથ સમુદ્રને તળાંપે, આકાશમાં કે પર્વત ઉપર, ગમે ત્યાં, લઈ જઈ શકતો. તેથી સંધ્યાકાળે શસ્ત્રાસ્ત્રથી રથને સજ્જ કરી, પ્રાતઃકાળમાં કુબેર ઉપર ચઢાઈ કરવાનો નિશ્ચય કરી રાજા રાત્રે સુઈ ગયો.

સવારમાં રાજ વહેલો ઉઠ્યો તેવામાં કોષાગારના અધિકારીઓ ત્હેની પાસે દોડતા આવ્યા અને નમન કરી જણાવ્યું: “મહારાજ ! આપણું કોષગૃહમાં આખી રાત સુવર્ણની વૃષ્ટિ થયાં કરી છે, અને તેથી કરીને કોઠાર ઠેક સુધી ભરચક ભરાઇ ગયો છે.”

આ પ્રમાણે સેવકોના શબ્દો સાંભળી રાજ સંતુષ્ટ થયો અને કૌતસ પાસે જઈ ત્હેને કોષાગારમાં લઇ ગયો, તથા ચૌદ કરોડ રૂપિયાને બદલે સઘળું ધન ત્હેને અર્પણ કર્યું. બ્રાહ્મણે ચૌદ કરોડ ઉપરાંત એક પાઇ પણ લેવાની ચોકખી ના પાડી. રાજ પણ આગ્રહમાં કાચો પડે તેવો ન હતો. બ્રાહ્મણની નિઃસ્પૃહતા અને રાજની ઉદારતા જોઇ અયોધ્યાનાં પ્રત્યેક સ્ત્રીપુરુષને આનંદ તથા આશ્ચર્ય ઉપજ્યાં. અંતે, આ અપૂર્વ યુદ્ધમાં રાજનો વિજય થયો. ત્હેણે સઘળું ધન સેંકડો ઉંટ અને ખચ્ચર ઉપર લદાવીને બ્રાહ્મણની સાથે મોકલ્યું. જતાં જતાં બ્રાહ્મણનાં નયનોમાં હર્ષનાં અશ્રુ ટકટકી રહ્યાં. તે ગદ્-ગદ્ કંઠે બોલ્યો: “રાજન્ ! આપના જેવા શીલવાન્ રાજને પૃથ્વી અનર્ગળ પાક આપે એમાં શી નવાઇ ? જ્યારે આપ સ્વર્ગમાંથી પણ સુવર્ણવૃષ્ટિ કરાવી શકો છો, તો પછી આપના પ્રભાવ વિષે મહારા જેવો ક્ષુદ્ર બ્રાહ્મણ શું કહી શકે ? આપને હું શો આશીર્વાદ આપું ? આપની પાસે કોઈ પણ જાતની ન્યૂનતા હું જોઇ શકતો નથી. મહારા અંતઃકરણની એટલી જ પ્રાર્થના છે કે આપને રૂપગુણસંપન્ન આપના જેવા જ સુપુત્રની પ્રાપ્તિ થાઓ !” આમ બોલી વરતન્તુ-શિષ્ય કૌતસ ચાલતો થયો.

પ્રકરણ ૩ જી: અજ

થોડાજ સમયમાં રધુરાજને ત્યાં પુત્રજન્મનો મહોત્સવ ઉજવાયો. પુત્રનો જન્મ બ્રાહ્મ મુહૂર્તમાં થયો હતો, માટે બ્રહ્માના એક નામ ઉપરથી પુત્રનું નામ પણ ‘અજ’ રાખવામાં આવ્યું. એક દીવાનાંથી પ્રકટાવેલા બીજ દીવામાં જેમ જરા પણ તફાવત પડતો નથી, તેમ રધુ અને અજમાં પણ લગારે તફાવત જણાતો નહિ: એક જ તેજ, એક જ આકૃતિ, એક જ શક્તિ: જાણે કે રધુએ ફરીથી ન્હાના સ્વરૂપમાં અવતાર લીધો હોય ! અજની સુદ્ધિ અને સ્મરણશક્તિ-

પણ તેવી જ તીવ્ર હતી. ત્હેણે થોડા વખતમાં સર્વ વિદ્યાઓનો સાર ગ્રહણ કરી લીધો.

હવે અજ જુવાનીમાં આવ્યો. એક દિવસે એક દૂત આવીને રાજાને પ્રણામ કરી કહેવા લાગ્યો: “મહારાજ ! વિદર્ભદેશના રાજા ભોળે પોતાની બહેન ઇંદુમતીનો સ્વયંવર આરંભ્યો છે, અને ત્યાં કુમારને પધારવા માટે આમંત્રણ આપવા આવ્યો છું.” એમ કહી તે ફરીથી પ્રણામ કરી ચાલતો થયો. રઘુરાજાએ પુત્રને વિવાહયોગ્ય બોધ સ્વયંવરમાં જવાની રજા આપી, અને એક મ્હોટી સેના સાથે ત્હેને વિદાય કર્યો. માર્ગ લાંબો હતો, એટલે ઠેકઠેકાણે પડાવ નાંખીને રાતવાસો તંબુમાં રહેવાનું થતું. એક વખતે નર્મદાના કાંઠા ઉપર પડાવ નાંખી સઘળું સૈન્ય પડ્યું હતું, તેવામાં નદીમાં એક બાજુએ ભ્રમરનું ટોળું ગુંબરવ કરતું કરતું ચક્કર ચક્કર ફરતું હતું. થોડી વારમાં એ જગ્યાએ એક મદઝરતા હાથીએ પાણીમાંથી ડોકું ઉંચું કર્યું. તે સૂંઢને ઉંચી નીચી હલાવતો, ડોલતો ડોલતો, નદીના તરંગોમાંથી પોતાનો રસ્તો કાપવા લાગ્યો. એના હેલાથી નદીનો પ્રવાહ તટ સાથે અથડાઈને ઉછળતો. અંતે, શેવાળ તથા ન્હાના ન્હાના છોડવાનું એક મ્હોટું જાતીથી ધકેલતો ધકેલતો તે નદીકાંઠે આવી પહોંચ્યો.

જળમાં ડુબકી મારીને તે આવ્યો હતો, તેથી એના મદનાં ઝરણો ધોવાઈ ગયાં હતાં, પરંતુ સૈન્યના હાથીઓને જોતાં જ ત્હેના ગંડસ્થળમાંથી ફરીથી મદના પ્રવાહ ઝરવા લાગ્યા. આ મદોન્મત માતંગ સૈન્યની છાવણીમાં ઘૂસ્યો અને આમતેમ દોડવા લાગ્યો. ત્હેના મદની કટુવાસ લીધાથી સૈન્યના હાથીઓ પણ ભયંકર ત્રાડ પાડી મ્હાવતોના અંકુશમાંથી ન્હાસવાનો ભયંકર પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. ભયના માર્યા ઘોડાઓ દોડદોડ કરવા લાગ્યા. ફેટલાક રથ ભાંગી ગયા; યોદ્ધાઓ સ્ત્રીઓનું રક્ષણ કરવા દોડવા લાગ્યા. આ રમખાણુની અખર પડતાં યુવરાજ બહાર નીકળ્યો, અને યુદ્ધ સિવાય અન્યત્ર હાથીને મારવાનો શાસ્ત્રનિષેધ હોવાથી ત્હેણે ધીમેથી પેલા જંગલી હાથી ઉપર બાણ છોડ્યું. હાથીના કુંભસ્થળમાં બાણ વાગતાંજ તે પડ્યો, અને ત્હેને સ્થાને એક તેજસ્વી અને મનોહર કાંતિવાળો ગંધર્વ આવીને ઉભો. ત્હેણે અજને સ્વર્ગીય પુષ્પથી વધાવ્યો, અને નમસ્કાર કરી કહ્યું: “મહારાજ ! હું ગંધર્વપતિ પ્રિયદર્શનનો પુત્ર

છું. મ્હારું નામ પ્રિયંવદ છે. એક વખતે અભિમાનથી મ્હેં મતંગ-ઋષિનો ઉપહાસ કર્યો હતો, તેથી ક્રોધમાં આવી મહર્ષિએ મ્હને શાપ દીધો કે ‘તું માતંગ (હાથી) થઈ પૃથ્વીપર પડ!’ મ્હને મ્હારી ભૂલ ખબર પડી અને મ્હેં નમ્રતાથી ઋષિની ક્ષમા માગી. તપસ્વિ લોકો દયાસાગર હોય છે. તરત જ તે પ્રસન્ન થયા અને મ્હને માફી બક્ષી કહ્યું: ‘મ્હારું બોલેલું વચન તો મિથ્યા થવું અશક્ય છે. પરંતુ હું એટલું કહું છું કે જ્યારે રધુરાજનો પુત્ર અજ ત્હારા કુંભ-સ્થળમાં બાણનો પ્રહાર કરશે, ત્યારે તું મ્હારા શાપમાંથી નિવૃત્ત થઈ પુનઃ નિજ સ્વરૂપને પામીશ.’ તદનુસાર હું ઘણા સમયથી આપની વાટ જોઈ બેસી રહ્યો હતો. આજ આપે પધારી મ્હને શાપમુક્ત કર્યો છે. બદલામાં મ્હારે પણ આપનું કાંઈક પ્રિય કરવું જોઈએ. મ્હારી પાસે ‘સંમોહન’ નામનું એક ગાન્ધર્વ અસ્ત્ર છે. ત્હેના પ્રયોગ અને સંહાર કરવાના લિન્ન લિન્ન મંત્રો હું આપને શીખવું છું. એ અસ્ત્રના પ્રયોગથી શત્રુની હિંસા કર્યા વિના વિજય પ્રાપ્ત થાય છે.”

રાજાએ નર્મદાજલનું આચમન કર્યું અને ઉત્તર તરફ બેસી યથાવિધિ મંત્ર ગ્રહણ કર્યો. પછી બન્ને પ્રસન્ન થઈ એક બીજાની વિદાય લીધી અને છૂટા પડ્યા. પ્રિયંવદ ગાન્ધર્વલોકમાં ગયો, અજ વિદલ્લેશ તરફ ચાલ્યો.

કેટલેક દિવસે અજ વિદલ્લેશરાજની રાજધાનીમાં આવી પહોંચ્યો. રાજાએ ત્હેનો માનપુરઃસર સત્કાર કર્યો અને યોગ્ય સ્થળે ઉતારો આપ્યો. રાત્રે સુખથી નિદ્રા લઈ સવારમાં અજ ઉઠ્યો, અને સ્નાન વગેરે નિત્યકર્મથી પરવારી, બોજન કરી સ્વયંવરમાં જવા માટે તૈયારી કરવા લાગ્યો.

સ્વયંવર માટે એક ભવ્ય મંડપ બાંધ્યો હતો. ત્હેમાં યોગ્યતા પ્રમાણે સર્વ રાજાઓ માટે આસનો ગોઠવ્યાં હતાં. એક પછી એક રાજા આવી, વિદલ્લેશ્વર બતાવે તે પ્રમાણે પોતાના આસને બેસી જતો. થોડા સમયમાં સર્વ રાજાઓ પોતપોતાનાં આસને યથાસ્થિત ગોઠવાઈ ગયા. દરેકે પોતાનાં ઉત્તમોત્તમ વસ્ત્રો અને આભૂષણો પહેર્યાં હતાં. ત્હેમના તેજના અંબારમાં આ મંડપ દેવસભા માફક દીપી ઉઠતો. ચોતરફ ધ્વજ પતાકા ફરફરી રહ્યા હતા; અને ઠેકઠેકાણેથી અગરતગરનો ધૂપ મંડપને સુગંધિ બનાવી રહ્યો હતો.

પછી માગણ લોકોએ સૂર્યવંશી અને ચંદ્રવંશી રાજાઓનો ઇતિહાસ મનોરંજક લાખામાં કહી સંભળાવી, લેમની પ્રશંસા કરી. એટલામાં ચોતરફથી નોખત અને સરણાધના અવાજ થવા લાગ્યા, અને દૂરથી દેવકન્યા સરખી ઇન્દુમતી એક સુંદર પાલખીમાં બેસી મંડપમાં પ્રવેશ કરતી જણાઈ. એક સાથે સેંકડો નેત્રો લેના પર દરી ગયાં. રાજાઓનાં અંતઃકરણો ક્યારનાં એ લેની પાસે પહોંચી ગયાં હતાં, માત્ર લેમના દેહ આસન ઉપર રહ્યા હતા.

ઇન્દુમતી રાજાઓની હાર તરફ ચાલી આવતાં, તેઓ અનેક પ્રકારની શૃંગારચેષ્ટાઓ કરવા લાગ્યા. એક રાજા હાથમાં કમળનો દાંડો લઈ, લેને વિનોદથી ચક્કર ચક્કર ફેરવતો પોતાની સરળતા બતાવવા લાગ્યો. એક બીજો રાજા, પોતાનું મનોહર મુખ વાંકું કરીને, ખભા ઉપરથી ખસી ગયેલી અને હાથના કાંડાંમાં ભરાઈ ગયેલી માળાને ઉંચી નીચી કરવા લાગ્યો. એક રાજા આંખને જરા વાંકી કરી કટાક્ષ નાંખતો પગની આંગળી વડે સુવર્ણનું સિંહાસન ખોતરતો જાણે ઇન્દુમતીને પોતાના તરફ આવવા ઇશારો કરવા લાગ્યો. એક બીજો રાજા પોતાનો ડાબો હાથ સિંહાસનના હાથા ઉપર મૂકી સ્થેજ ઉંચો થઈ સાથેના રાજા સાથે મંદમંદ હાસ્ય કરતો વાત કરવા લાગ્યો. એક યુવાન રાજા હાથમાં કેમળ કેતકીપત્ર લઈને પોતાના નખાત્રથી લેને ફાડવા લાગ્યો. એક બીજો રાજા પોતે ઘૂતવિદ્યામાં કુશળ છે એમ જણાવવા કમળ જેવા લાલ હાથ વડે રમતો રમતો પાસા ઉછાળવા લાગ્યો. એક બીજો રાજા, મસ્તક પર યથાસ્થિત રહેલા કિરીટને, જાણે ખસી ગયો હોય તેમ સમારતો હાથ વડે પંપાળવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે રાજાઓ યથેચ્છપણે અનેક ચેષ્ટાઓ કરવા લાગ્યા.....

એટલામાં ઇન્દુમતી પોતાની સખીઓ સાથે રાજાઓની હારમાં આવી પહોંચી. સુનન્દા નામની એક દ્વારપાલિકા એક પછી એક રાજાનું વર્ણન કરી લેનો પરિચય કરાવવા લાગી:—“આ મહારાજા પૂરંતપ. એ મુગધ દેશના રાજા છે. પોતાની અપાર શક્તિથી તેઓ સ્વપ્રજનું પાલન કરી શત્રુઓને સંતાપ આપે છે માટે લોકો લેમને પૂરંતપ કહે છે તે બરાબર છે. પૃથ્વી પર રાજાઓની ખેટ નથી, પરંતુ પૃથ્વીપતિ આજ કહેવાય છે. સેંકડો તારાઓ હોવા છતાં પણ એક ચંદ્રને લીધે જ રાત્રિ અજવાળી લાગે છે. એમણે અનેક યજ્ઞ

કરી, ત્હેમાં ઇંદ્રને બોલાવી વારંવાર શયીને વિરહદુઃખમાં નાંખી છે. ત્હેમની રાજધાની પુષ્પપુર નામે સુંદર નગરમાં છે. ”

સુનન્દાનાં વચન સાંભળી ઇન્દુમતીએ રાજ સામું જરા જોયું અને કંઈ પણ બોલ્યા વિના એક પ્રણામ કરી આગળ ચાલી. સુનન્દા ત્હેને બીજા રાજ સમક્ષ લઈ જઈ બોલવા લાગી: “ આ અંગદેશના રાજ કહેવાય છે. દેવકન્યાઓ ત્હેમની સાથે ઉપભોગ કરવા પ્રાર્થના કરી રહી છે. ત્હેમની પાસે કેળવેલા હાથીઓનું એક મ્હેાટું સૈન્ય છે. નૈસાગક રીતે જ અલગ અલગ રહેતાં લક્ષ્મીદેવી અને સરસ્વતીદેવી આ મહારાજના ભુવનમાં એક સાથે રહે છે. હે ઇન્દુમતી દેવી ! ત્હેમે પણ કાન્તિમાં અને શિષ્ટ વાણીમાં ત્હેમની સ્પર્ધા કરી શકો તેમ છે. ”

અંગરાજ તરફ એક કટાક્ષ નાંખી ઇન્દુમતીએ પ્રતિહારીને આગળ ચાલવા કહ્યું. અંગરાજ કાંઈ ગુણશૂન્ય હતો એમ નહોતું, તેમજ ઇન્દુમતીને ગુણની પરીક્ષા નહોતી એમ પણ નહોતું. પરંતુ, રુચિ રુચિમાં ફેર પડે છે !

સુનન્દા એક બીજા રાજ પાસે આવીને ઉભી રહી, અને કહેવા લાગી: “ આ અવન્તિનાથ કહેવાય છે. ત્હેમનું તેજ હંમેશાં શત્રુઓને અસહ્ય થઈ પડે છે. જ્યારે તેઓ યુદ્ધ માટે પ્રયાણ કરે છે, ત્યારે ત્હેમના ભયંકર ચતુરંગી સૈન્યથી ઉડેલી રજ સામન્તોના કિરીટોને ઝાંખા પાડી દે છે. ત્હેમની રાજધાનીનું નગર અવન્તિ મહાકાલ-જ્યોતિર્લિંગથી બહુ દૂર નથી; તેથી કૃષ્ણપક્ષમાં પણ ત્હેમને ત્યાં શુકલપક્ષની રાત્રિઓ દેખાય છે. આ યુવાન રાજ સાથે સંબંધમાં જોડાવાથી સિપ્રાનદીના શીતળ કાંઠા ઉપર આવેલા ઉદ્યાનોમાં વિહાર કરવાનું ભાગ્ય પ્રાપ્ત થશે. ”

ત્યાંથી પણ સુનન્દાને આગળ ચાલવા જણાવ્યું. તે એક બીજા રાજ નજીક આવીને જરા લંબાણથી વર્ણન કરવા લાગી:

“ પ્રાચીનકાળમાં કુર્તવીર્ય નામે એક પ્રતાપી રાજ થઈ ગયા છે. ભગવાન દત્તાત્રેયના પ્રસાદથી ત્હેમને યોગની સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થઈ હતી. ત્હેમને એક હજાર બલિષ્ઠ બાહુ હતા. તે સાર્વભૌમ રાજ કહેવાતા. ત્હેમણે અહારે દીપોમાં યજ્ઞના સ્તંભો રાખ્યા હતા. યોતાના યોગિક પ્રભાવથી તે પ્રત્યેક મનુષ્યના અંદરના વિચારો જાણી શકતા;

અને કૌઠના અંતઃકરણમાં અસહ વિચાર ઉત્પન્ન થાય કે તરત કાર્તવીર્ય ધનુષ સાથે ત્યાં હાજર થયેલા જ જણાતા. આ પ્રમાણે ત્હેમણે પ્રજના માનસિક દોષો પણ જડમૂળથી ઉખેડી નાંખ્યા હતા. ત્હેમણે રાવણુ જેવાને પણ પોતાના બન્ધનાગારમાં કેદ કર્યો હતો. એવા મહા પ્રતાપશાલી કાર્તવીર્યના વંશમાં આ મહારાજનો જન્મ થયેલો છે. ત્હેમનું નામ પ્રતીપ. ‘લક્ષ્મી સ્વભાવે ચંચળ છે’ એ લક્ષ્મીની કલંક-કાલિમા એમણે ઘોઘ નાંખી છે. દાનિયકુલશત્રુ મહાપ્રતાપી જામદગ્ન્યનો પરશુ એમના કંઠમાં પુખ્તની માફક પડે છે. અગ્નિદેવ તરફથી એમને એવું વરદાન મળેલું છે કે ‘ત્હમ્હારા નગરને જીતવા આવનાર શત્રુને હું સ્વયં બાળીને ભસ્મ કરી દઈશ.’ રાજકન્યા ! જો નર્મદા તટનો આનંદ લૂંટવો હોય, તો મહારાજની માહિષ્મતી નગરીનું ભૂષણ થાઓ.”

એ રાજા પણ રાજકન્યાને પસંદ પડ્યો નહિ. બીજા રાજા પાસે આવી સુનન્દા કહેવા લાગી;

“આ શૂરસેન દેશના મહારાજા સુખેણુ. તેઓ નીપવંશના કહેવાય છે. પોતાના પવિત્ર આચારથી તેઓ ઉભય કુળના દીપક થઈ રહ્યા છે. ત્હેમનાં યશોગાન પૃથ્વી ઉપર ભાટચારણો કરે છે, એટલું જ નહિ, પરંતુ સ્વર્ગના ગંધર્વ-કિન્નરો ઇંદ્રસભામાં ઉચ્ચ સ્વરે ગાય છે. ત્હેમના પ્રતાપી તેજની અનુપમ શીતળતા ત્હેમના રાજભવનમાં પ્રસરી રહી છે, જ્યારે તે જ તેજની અસહ્ય ગરમી શત્રુકુળમાં જામી ગઈ છે. ત્હેમના અંતઃપુરની રાણીઓ જ્યારે યમુનામાં વિહાર કરે છે, ત્યારે ત્હેમનાં સ્તન ઉપર ચર્ચેલા ચંદનથી યમુનાપ્રવાહનો એક ભાગ ર્વેત બની જાય છે. ગરુડના ભયથી નહાસી આવી યમુનામાં રહેનારા કાલિનાગે આપેલો એક તેજસ્વિ મણિ પહેરી જ્યારે સુખેણુ રાજા બહાર નીકળે છે, ત્યારે કૌસ્તુભ ધારણુ કરનાર કૃષ્ણને પણ લજ્જા આવતી હશે ! હે દેવિ ! આવા રાજાને મેળવવાથી વૃન્દાવનની હરિયાળી ભૂમિમાં વિહાર કરવાનું ભાગ્ય પ્રાપ્ત થશે. ત્યાં ગોવર્ધન પર્વતની ગુફાઓમાં શીતળ શિલાઓ ઉપર આરામ લેતાં લેતાં મોર-પક્ષીનાં કળાયુક્ત નૃત્ય જેવાનો લ્હાવો લેવાશે.”

તે રાજાને પણ પડતો મૂકી રાજકન્યા આગળ આવી. ત્યાં આવી સુનન્દાએ ખેતાનું વર્ણન ચલાવ્યું:

“ આ મહારાજ હેમાંગદ. એ કલિંગદેશના રાજા છે. એમની સત્તા નીચે મહેન્દ્ર પર્વત અને મહાસાગર આવેલાં છે. પ્રાતઃકાળમાં, પોતાના ગંભીર ધ્વનિથી મહાસાગર હેમને નિદ્રામાંથી જગાડે છે. સમુદ્રતટે આવેલા તાડવનમાં, શીતળ મંદમંદ લહરીઓમાં આ મહારાજ સાથે વિહાર કરવો એ જીવનની એક લ્હાણુ છે. ”

ત્યાંથી પણ રાજકન્યાએ પ્રતિહારીને આગળ ચાલવા કહ્યું. તેઓ એક ખીજા રાજા પાસે આવ્યાં. સુનન્દાએ પોતાનું કથન શરૂ કર્યું.

ઈન્દુમતી બહેન ! આ પાંડ્ય દેશના રાજા. હેમની રાજધાનીનું નામ ઉરગપુર છે. હેમણે શરીરે હરિચંદનનો સુગંધિ લેપ કર્યો છે, અને ખભેથી પગ સુધીનો લાંબો હાર પહેર્યો છે. તેથી હેમની આકૃતિ ઉદય પામતા સૂર્યથી દેદીપ્યમાન થયેલા શિખરવાળા અને પાણીનાં વહેતાં ઝરણવાળા પર્વતરાજ જેવી લાગે છે. વિન્ધ્યાચળની ધૃદ્ધિને અટકાવનાર અને સમુદ્રને સમગ્ર પી જનાર અગસ્ત્ય મહર્ષિ આ મહારાજ ઉપર પ્રેમ રાખી એમના અશ્વમેધ યજ્ઞને અંતે સ્નાનની કુશળતા પૂજવા આવે છે. શંકર પાસેથી બ્રહ્મશિરસ્ નામનું તેજસ્વિ અસ્ત્ર મેળવીને લંકાધિપતિ રાવણુ ઇંદ્રને જીતવા જતો હતો, તે પહેલાં હેને પાંડ્યરાજા સાથે સંધિ કરવી પડી હતી. મલયભૂમિમાં ચંદન અને એલચીનાં વનોમાં આ મહારાજ સાથે વિહાર કરવાનું લાગ્યું હેમને પ્રાપ્ત થાયો. રાજા શરીરે શ્યામ છે, હેમે ગોરાચન જેવાં ગોરાં છે—એટલે હમારો સંબંધ મેઘ અને વિદ્યુતના સંબંધ જેવો પરસ્પર શોભામાં વૃદ્ધિ કરે થશે.”

એ રાજા પણ ઈન્દુમતીને પસંદ પડ્યો નહિ.

આ પ્રમાણે જે જે રાજાઓની પાસે થઈને તેઓ આગળ જતાં, તે તે રાજાના મ્હોંની લાલી જાણે તેઓ સાથે જ લઈ જતાં હોય એમ લાગતું ! આમ ચાલતાં ચાલતાં તેઓ રધુપુત્ર અજની સમક્ષ આવી પહોંચ્યાં. ‘ ખીજા રાજાઓના જેવી આપણી પણ ગતિ થશે કે શું ? ’ એમ હેના મનમાં ચિંતા થવા લાગી. એટલામાં હેના જમણા હાથે નકારમાં હિતર આપ્યો.

અજને જોઈ ઈન્દુમતીના હૃદયપ્રદેશમાં એક અદૃષ્ટ લાવનો સંચાર થવા લાગ્યો. ચતુર સુનન્દા આ ચર્મ સમજી ગઈ અને વિસ્તારપૂર્વક અજનું વર્ણન કરવા લાગી:

“ધક્ષવાકુ વંશમાં કકુત્સ્થ નામના એક પ્રસિદ્ધ રાજા થઈ ગયા છે, ત્હેમના નામ ઉપરથી ઉત્તર કોસલના રાજાઓ ‘કકુત્સ્થ’ કહેવાય છે.

એક વખતે એ મહારાજા ઇંદ્રને બળદ બનાવી પોતે ભગવાન શંકરની માફક ત્હેની ખૂંધ (કકુદ્) ઉપર બેસી અસુરોનો સંહાર કરવા ગયા હતા, ત્યારથી ત્હેમનું ઉપનામ ‘કકુત્સ્થ’ એમ રૂઢ થયું. સ્વર્ગપતિ ઇંદ્રિરાજા ત્હેમને પોતાના આસન પર બેસાડી હંમેશાં સત્કારતો. એ પ્રખ્યાત વંશમાં દિલીપ નામે રાજા થઈ ગયા છે. ત્હેમણે ઇંદ્રની ઇર્ષ્યા દૂર કરવા ખાતર જ પોતાનો સોમો યજ્ઞ અપૂર્ણ રાખ્યો. દિલીપ રાજાના શાસનકાળમાં માર્ગમાં પડેલી મત્ત સ્ત્રીઓના વસ્ત્રને વાયુ સરખો હલાવી શકતો નહિ, માણસની શક્તિનું તો કહેવું જ શું? એવો એમનો પ્રતાપ હતો. ત્હેમના પુત્ર રઘુરાજા હાલ ગાદી ઉપર છે. એમણે દ્વિગ્વિજયમાંથી આણેલી સર્વ સંપત્તિ વિશ્વજિત યજ્ઞમાં વાપરી પોતાની ઉદારતા સિદ્ધ કરી છે. ત્હેમનો યજ્ઞ દશે દિશામાં એટલો પ્રસરેલો છે કે ત્હેની મર્યાદા બાંધવી કેવળ અશક્ય છે. જેમ ઇંદ્રને જયન્ત, તેમ રઘુરાજાને અજ થયા. આ સામે બેઠેલા મહારાજા અજ છે. કુળમાં, કાન્તિમાં, યૌવનમાં અને અન્ય અનેકા-અનેક ગુણોમાં ત્હેમો બન્ને સરખાં છો. સુવર્ણમાં મણિને જડાવા પો.”

સુનન્દાનાં કામળ વચન સાંભળી, ઇન્દુમતીએ પ્રસન્ન દષ્ટિથી પણ શૃંગાર-લજ્જાયુક્ત એક કટાક્ષ અજ ઉપર ફેંક્યું. ત્હેના હૃદયમાં પ્રેમ ઉભરાવા લાગ્યો, અને રોમાંચરૂપે ત્હેનાં બાહ્ય દર્શન થયાં. સખીઓએ ત્હેની પ્રેમાળ દષ્ટિ ઓળખી લીધી, અને મરકરી ખાતર ત્હેને કહ્યું: “બહેન! હવે ચાલો આગળ.” ઇન્દુમતીએ ઉત્તર ન આપતાં ત્હેમના તરફ એક કુટિલ દષ્ટિપાત કર્યો, અને દાસીના હાથમાંથી વરમાળ લઈ અજના કંઠમાં પહેરાવી દીધી. ‘આ કેવળ પુષ્પમાળા જ નથી પરંતુ સ્વયં ઇન્દુમતીનું હસ્તાલિંગન છે’ એમ અજને લાગ્યું.

વરમંડપમાં બેઠેલા રાજાઓ સિવાય, સર્વ કોઈ મનમાં બોલવા લાગ્યું: “વાહ! જોડી તો ખરાખર પસંદ થઈ છે. બાણે ચંદ્ર અને ચંદ્રિકા !”

આ પ્રમાણે સ્વયંવરનું કાર્ય સંપૂર્ણ થવાથી વરકન્યાનો વરસોડો સ્વયંવર મંડપમાંથી શહેરમાં આવવા નીકળ્યો. આ નવદંપતીને જોવા

જાળીઓ, અટારીઓ, ખારી ખારણાં સર્વસ્થળે લોકોની હઠ જામી ગઈ હતી. નિશાન, ડંકા, વાજાં અને સરણાધઓના અવાજ સાંભળીને સ્ત્રીઓ તથા પુરુષો પોતપોતાનાં કામ પડતાં મૂકીને વરકન્યાને જોવા આવતાં: વરઘોડાનો અવાજ સાંભળતાં જ ચોટલો વાળવા બેઠેલી એક સ્ત્રી એકાએક ઉઠી અને હાથમાં વાળની લટો ઝાલીને ખારીએ આવી ઉભી રહી. બીજી એક સ્ત્રીના પગે દાસી અળતો ચોપડતી હતી; ત્હેણે સરણાધનો રણકાર સાંભળીને એકદમ પોતાનો પગ ખેંચી લીધો અને લાલ પગલાં પાડતી પાડતી જોરથી ખારી તરફ દોડી. એક સ્ત્રી એક આંખમાં સૂરમો આંજી બીજી આંખમાં આંજવા જતી હતી, એટલામાં તુરંધનો નાદ સાંભળતાં તે હાથમાં સૂરમાની સળી લઈને જ ખારણા તરફ દોડી અને બહાર જોવા લાગી. એક બીજી સ્ત્રી જેવી ઉઠીને દોડવા લાગી કે તરત જ ત્હેણે પહેરેલા લૂગડાની ગાંઠ છૂટી ગઈ. તે ખાંધવા ઉભી ન રહેતાં, લૂગડું હાથમાં ઝાલીને જાળીયા આગળ જઈ એકી દશે બહાર જોવા લાગી. એક સ્ત્રી મોતીની સેર પરોવતી હતી; તે આ વરઘોડાનો અવાજ સાંભળીને જેમ જેમ ખારણા તરફ દોડતી જાય, તેમ તેમ ત્હેની સેરમાંથી એક પછી એક મોતી ગરતાં જાય. આખરે તે ખારણા આગળ પહોંચી, ત્યારે ત્હેના હાથમાં કેવળ દોરો જ રહી ગયો. આ પ્રમાણે જાળીયાં તથા ખારી ખારણાંમાં ગાંડાતુર લોકોની મેદની જામી ગઈ.

વરકન્યાનું જોડું નીહાળી સર્વને આનંદ ઉપજતો. કેટલીક સ્ત્રીઓ પરસ્પર કહેવા લાગી: “ રાજાઓનાં માગાંને તિરસ્કાર કરી ઇન્દુમતીએ સ્વયંવર કરાવ્યો એ ફીક જ કર્યું. બન્ને રૂપ, ગુણ, વયમાં સમાન છે. જે વિધાતાએ આ બન્નેનું જોડું ન રચ્યું હોત, તો એણે આપેલી રૂપસંપત્તિ વૃથા જાત, તથા આવું અનુપમ સૌંદર્ય પેદા કરવામાં ત્હેને પડેલો શ્રમ પણ નકામો જ જાત. આ દંપતી સર્વ રીતે રતિ અને મદન જેવાં લાગે છે. આટલા બધા રાજાઓ-માંથી ઇન્દુમતીએ આ જ રાજકુમારને પસંદ કર્યો એથી એમ લાગે છે કે ખરેખર મન પૂર્વજન્મની પ્રીતિને પીછાણી શકે છે. ” આવી રીતના અનેક વાર્તાલાપો સ્પષ્ટ-અસ્પષ્ટ રીતે સાંભળતાં નવદંપતી રાજમહેલમાં આવી પહોંચ્યાં.

રાજમહેલમાં લગ્નની તૈયારીઓ પૂર ઠાઠમાં ચાલી રહી હતી. હાથી ઉપરથી ઉતરીને વરકન્યા લગ્નમંડપમાં ગયાં. ત્યાં ત્હેમણે

મધુપર્ક ગ્રહણ કરી રાજાએ આણેલાં રેશમી વસ્ત્રો પહેર્યા અને અગ્નિકુંડ સમીપ સુવર્ણ સિંહાસન પર તેઓ બેઠાં. ત્યાં કેટલીક ક્રિયાઓ થયા પછી રાજપુરોહિતે વરકન્યાનો હસ્તમેળાપ કરાવ્યો. હસ્તમાં હસ્ત પડતાં એકને રોમાંચ, અને બીજાને સ્વેદનો અનુભવ થયો. બન્નેના મુખ ઉપર લજ્જાના શેરડા પડ્યા. પછી અગ્નિની પ્રદક્ષિણા કરાવવામાં આવી. ત્યાર બાદ સિંહાસન પર બેઠેલાં વરકન્યાને સ્નાતકો, સૌભાગ્યવતી આધેડ વયની સ્ત્રીઓ, તથા સગાં સહોદર સાથે વિદલરાજે આવીને ચંદન-અક્ષતથી વધાવ્યાં. પછી, આવેલા સર્વે અન્ય રાજાઓની પણ એક પછી એક યથાયોગ્ય સત્કારપૂર્ણ થઈ, એટલે તેઓ ઉપર ઉપરથી હસવાનો અને આનંદનો ડાળ કરીને ચાલતા થયા, અને શહેર બહાર કેટલેક દૂર જઈ અજ પાસેથી કન્યા પડાવી લેવા માટે ટોળે થઈ પડાવ નાંખી રહ્યા.

શુભ દિવસ જોઈને રાજાએ પોતાનાં બહેન બનેલીને વળાવ્યાં અને થોડેક સુધી પોતે સાથે ગયો. ત્રણ રાત્રિ લેમની સાથે રહીને તે પોતાના નગર તરફ પાછો ફર્યો. ત્યાર પછી અજ કેટલેક દૂર ગયો એટલે માર્ગમાં પડાવ નાંખી પડેલા રાજાઓને લેણે જોયા. રઘુના હાથે હાર ખાવાથી આ રાજાઓને મૂળ વેર તો હતું જ, વળી અજને કન્યા મળવાથી લેમાં વૃદ્ધિ થઈ. તેઓ અજનો માર્ગ રોકીને બેઠા હતા. રાજકુમારે લેમને બાજુએ હટી જવા જણાવ્યું. લેમણે ના પાડી; તેથી બન્ને વચ્ચે એક તુમલ યુદ્ધ થયું. પ્રથમ તો અજના સૈન્યનો ઘણો ખરો ભાગ કપાઈ મૂચ્યો, તેથી એમ લાગતું કે અજનો પરાભવ થશે. આથી લેમનો ક્રોધ અતિશય ઉછળી આવ્યો અને થોડા સૈનિકો સાથે પણ તે શત્રુસેના પર તૂટી પડ્યો. શત્રુ રાજાઓએ લેમને લગભગ ઘેરી લીધો અને સખત મારો ચલાવવા માંડ્યો. અહીં અજે પોતાનું ખરેખરું પરાક્રમ દાખવ્યું. એકલે હાથે લેણે શત્રુઓને હંફાવવા માંડ્યા. પરંતુ લેમની સંખ્યા વિશેષ જોઈને લેણે ત્રિયંવદ ગન્ધર્વે આપેલા અસ્ત્રનો પ્રયોગ કર્યો, જેથી સર્વ રાજાઓ ઉધમાં પડ્યા હોય એમ થઈ ગયા. અજે વિજયનો શંખ પુક્યો, અને કન્યા પડાવી લેવા આવેલા રાજાઓની લાચાર સ્થિતિ ઇંદુમતીને બતાવી.

આ પ્રમાણે સર્વનો પરાજય કરી પત્ની સાથે રાજકુમાર અજ પોતાને ઘેર આવી પહોંચ્યો. રઘુએ બહુ માનપૂર્વક દંપતીનો સત્કાર

કર્યો, અને લેમને રાજ્ય સોંપી પોતે અરણ્યવાસ કરવા માટે ચાલ્યો ગયો.

હવે અજરજાળ ન્યાયથી પ્રજાનું પાલન કરવા લાગ્યો. લેના સમયમાં લોકોને કોઈ જાતનો અસંતોષ ન હતો: તેમ રાજા તરફ કોઈનો પ્રેમ પણ ઓછો ન હતો. કેટલોક વખત આમ પસાર થયા પછી ઈન્દુમતીએ એક પુત્રરત્નને જન્મ આપ્યો. લેનું નામ દશ-રથ પાડવામાં આવ્યું. તે પ્રસંગે રાજાએ પોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે દાનપુણ્ય કર્યો.

એક વખતે અજરજાળ પોતાના નન્દન નામના ઉદ્ધાનમાં પત્ની સાથે વિહાર કરતો હતો. તે સમયે દક્ષિણ સમુદ્રના તટ ઉપર આવેલા ગોકર્ણેશ્વર મહાદેવની ઉપાસના કરવા માટે વીણાપાણિ મહર્ષિ નારદ આકાશમાર્ગે જતા હતા. લેમની મહતી નામની વીણાની ટોચ ઉપર સ્વર્ગીય પુષ્પોની એક માળા બાંધેલી હતી; પવનના સપાટાથી આ માળા વીણા ઉપરથી ઉડી અને નીચે ઉદ્ધાનમાં બેઠેલી ઈન્દુમતીના સ્તન ઉપર આવીને પડી. માળા પડતાંની સાથે રાણી અચેતન થઈને પડી, અને થોડી ક્ષણમાં જ મરણ પામી. રાજાએ લેનું મસ્તક પોતાના ખોળામાં લીધું, અને તે વાયુ ઢોળવા લાગ્યો. પણ મૃત્યુ પામેલી રાણી હવે ક્યાંથી ઉઠે? આખરે રાજાએ નરસ થઈ મુક્તાકંઠે રડવા માંડ્યું:

અજ વિલાપ

(વિરહિણી વ્રત)

- કરુણાર્ત રવે છુટે મુખે, રડતાં ધીરજ સૌ છુટી ગઈ;
પિંગળે તપી લોહ તો પછી, ક્યમ રે' ધીરજ કહો મનુષ્યની ? ૧
- “ કુસુમે! કદિ અંગ વાગતાં, પળમાં પ્રાણ હરે અરે ! કદી ?
“ વિધિ તત્પર હોય મારવા, ન અને સાધન શું કહો પછી ? ૨
- “ અથવા મૃદુ વસ્તુને હણે, મૃદુ વસ્તુ થકી કાળ સર્વદા;
“ હિમ પન્નિર્નાને યથા હણે, કુસુમે તેમ હણી અરે ! પ્રિયા. ૩
- “ જીવલેણુ જ માળ હોય આ, હણી જેણે પટરાણી માહરી;
“ લઈને હૃદયે પછાડતાં, મુજને શે હણુતી હવે નથી ? ૪

- “ પણ ભાવિ ન અન્યથા બને, પ્રભુ ઇચ્છા બળવાન હોય છે;
 “ વિષ અમૃતરૂપ રે’ બની, પળમાં અમૃત ઝેર થાય છે. ૫
- “ અથવા મુજ હીન ભાગ્યથી, ફુલ માળા થઇ વજ્રની પડી;
 “ ન હણ્યો તરુરૂપ દેહ આ, પણ છેદી મૃદુ પુષ્પવેલડી. ૬
- “ કરતી નહિ કોપ તું પ્રિયે! મુજ થાતો અપરાધ જો કદી;
 “ ક્યમ આજ વિનાપરાધ તું, નથી બોલાવી જવાબ આપતી? ૭
- “ શઠ ધૂર્તરૂપે શુચિસ્મિતે ! મન તારે વસવાર્થો નકીક હું;
 “ પરલોક કલ્પા વિના મને, નહીં પાછી વળવા સિધાર્થો તું. ૮
- “ ગયું જીવન બહાલી સાથ તું, ક્યમ પાછું વળ્યું, છોડી એહને?
 “ લોધો હાથથી બોરી આવતાં, ખમજે દુઃખનિવેદના હવે. ૯
- “ સુરતશ્રમનાં કપાળથી, હજી તો ખિન્દુ સુકાયલાં નથી;
 “ ગઈ તેમ છતાં વિરામો તું, ધિક્ એ ભંગુરતા શરીરની. ૧૦
- “ નથી અપ્રિય ત્હારું મેં કર્યું, મનથી, તોય તું જાય શું તજી?
 “ પૃથિવીપતિ નામનો છતાં, રતિ મા’રી તુજમાં વસી હજી. ૧૧
- “ ભમરા સમ રયામ કુન્તલો, જીલતા કામળ પુષ્પથી ભર્યાં;
 “ પવને કરલોરુ ! હાલતાં, તુજ જીવ્યા તણી આશ આપતા. ૧૨
- “ હર જાગો વિષાદ માહરો, સલુણી ! એજ હવે ઘટે લહેને;
 “ વન-આપધિ જેમ રાત્રિએ, સ્ફુરિ અંધારું હિમાદ્રિનું હરે. ૧૩
- “ જીલતાં મૃદુ કુન્તલો ભર્યું, મુખ નિઃશબ્દ મૃગાક્ષિ ! તાહરું;
 “ અમરસ્વરશ્રવ્ય પદ્મ શું, પ્રજળે અંતર દેખી માહરું. ૧૪
- “ શશિને રજની ફરી મળે, ચક્રી તેમજ ચક્રવાકને;
 “ ગણી એમ, વિયોગ એ સહે, ક્યમ બાળે મરતાં ન તું મહેને ? ૧૫
- “ મૃદુ પલ્લવ પુષ્પસેજમાં, ખુંચતાં કામળ અંગ તાહરે;
 “ ક્યમ અમિ તું સાંખશે અરે ! વદ વામોરુ ! સુતાં ચિતા વિષે ? ૧૬
- “ સુતિ દેખી ફરી ન ઉઠવા, સખો એકાન્તની ત્હારો મેખલા,
 “ ગતિ ત્હારી વિલાસો તૂટતાં, થઇ નિઃશબ્દ વિરામિ સાથ, હા ! ૧૭
- “ મદમંથર ચાલ હંસોમાં, મૃદુ મીઠો સ્વર કોકિલા વિષે;
 “ હરિણી મહિ લોલ દષ્ટિનો જીલતી વેલો વિષે વિલાસને. ૧૮
- “ થઈ ઉત્સુક સ્વર્ગમાં જતાં, મુજ અર્થે ગુણ આમ ત્હેં ધર્યાં;
 “ વિરહે ભર્યું દુઃખભારથી, મન ધારી શકશે ન તે પ્રિયા. ૧૯
- “ સહકાર તથા પ્રિયંગુની, જીગતી સુંદર જોડ બાંધિને;
 “ અધુરું મુકો લગ્ન એમનું, ન ઘટે ચાલો જવું પ્રિયા ! લહે. ૨૦

- “ તુજ હાથથી દોહદો પુરી, નવલાં પુષ્પ અશોક આપશે;
 “ ક્યમ ભૂષણ એવું કેશનું, અરપાશે મરણક્રિયા વિશે ! ૨૧
 “ સ્મરિ નૂપુરશબ્દથી ભર્યો, અરણ્યસ્પર્શ સુગાત્રિ ! તાહરો,
 “ કરતો કુસુમાશ્રુ વર્ષિને, સલુણી ! શોક અશોક ક્યારનો. ૨૨
 “ મુજ સાથ ગૂંથી બદ્ધલની, તુજ નિઃશ્વાસ સમાન મ્હેંકતી;
 “ અધુરી મુકી આમ મેખલા, ક્યમ તું કિન્નરકંઠિ ! કે’ સુતી ? ૨૩
 “ સર્પોએ સુખદુઃખલાગિણી, સુત છે બાળ શશાંક શો હજી;
 “ પ્રીતથી અનુરક્ત હું છતાં, ક્યમ ચાલી ગઇ, સર્વને ત્યજી ? ૨૪
 “ ગઇ ધીરજ, મોજ પર્વરી, ઋતુ ઉત્સાહ વિનાની સૌ થઇ;
 “ ગયું ગાન, વિનોદ જ્હાલનાં, સખિ ! સૂતી સુખસેજ આ થઈ. ૨૫
 “ ગૃહિણી, ગૃહની સચિવ, ને પ્રિયશિષ્યા મધુરી કળાની તું;
 “ થઈ નિર્દય આજ મૃત્યુએ, હરતાં શું નથી માહરું હર્યું ? ૨૬
 “ મધુરું મધુ, માહરા મુખે, અરપેલું મદિરાક્ષિ ! પી પછી;
 “ ક્યમ પીશ તું આસુથી ભરી, પરલોકે વસિને જલાંજલિ ? ૨૭
 “ વિભવો બહુ છે છતાં પ્રિયા ! દુઃખ રૂપે તું જવાથી તે થયા;
 “ નથિ મોહ રહ્યો કશા વિષે, વિષયો સૌ વિષરૂપ થૈ રહ્યા.” ૨૮
 કરુણાર્થ ભર્યા વિલાપથી, રડતા કેસવભૂષ સાંભળી;
 રડવા તરુવંદ લાગિયાં, વરસાવી મધુ-અન્ન આંખથી. ૨૯

આ પ્રમાણે રાજાને અત્યંત કરુણ વિલાપ સાંભળીને ભેગ થયેલા રાજપુરુષો અને અન્ય પ્રજાજનોને પણ અતિશય ખેદ થયો. હેમણે રાજાના અંકમાંથી રાણીના શબને ઉપાડી લીધું અને ચંદન-કાષ્ઠથી હેને અગ્નિસંસ્કાર કર્યો. તેઓ રાજાને શહેરમાં લાવ્યા અને શૂન્ય પડેલા રાજમહેલમાં લઈ ગયા. કોઈ પણ રીતે અજનો શોકાગ્નિ શાંત થયો નહિ, ત્યારે હેમણે વસિષ્ઠગુરુને ખબર આપી. આ વખતે વસિષ્ઠ યજ્ઞમાં બેઠા હતા, તેથી હેમણે એક શિષ્ય સાથે અતિબોધક સંદેશો કહાવ્યો. તે શિષ્યે આવીને રાજાને નમ્રપણે બોધ આપ્યો:—

“ રાજન ! ગુરુજી આપના શોકનું કારણ જાણી બહુ ખિન્ન થયા છે. પરંતુ, તેઓ યજ્ઞકાર્યમાં રોકાયેલા હોવાથી હાલમાં આપની પાસે આવી શકે તેમ નથી. તેથી હેમણે બે શબ્દો કહેવા માટે મ્હને મોકલ્યો છે, તે સાંભળવા કૃપા કરો. ગુરુજી ત્રિકાળદર્શી છે એ આપ જાણો છો. તેથી હેમણે ઇન્દુમતીબહેનનો પૂર્વ વૃત્તાન્ત જ્ઞાનદષ્ટિથી

જાણી આપની સાંત્વના માટે કહેવડાવ્યો છે: એક વખતે તુણ્ણિન્દુ નામના ઋષિએ એવી ભયંકર તપશ્ચર્યા કરી કે ઈંદ્રને પોતાના પદ વિષે શંકા ઉત્પન્ન થઈ. તેથી ત્હેણે હુરિણી નામની એક અપ્સરાને મહર્ષિના તપમાં ભંગ પાડવા માટે મોકલી. આ અપ્સરાએ તપસ્વીના સમક્ષ અનેક પ્રકારના શૃંગારિક હાવભાવ કરવા માંડ્યા. આવી રીતે પોતાના તપમાં ભંગ પાડવાનો પ્રયત્ન કરાતો જોઈને ઋષિને અત્યંત ક્રોધ ચઢ્યો. તેથી ત્હેમણે ‘સ્વર્ગીય મટી પૃથ્વી પર પડ’ એવો અપ્સરાને શાપ આપ્યો. શાપથી ભયભીત થયેલી હુરિણીએ ઋષિના ચરણમાં મસ્તક મૂકી રડતાં રડતાં જણાવ્યું: ‘મહારાજ ! મ્હેં આપનો અપરાધ કર્યો છે એ કબુલ છે, પરંતુ હું સ્વતંત્ર નથી; ઈંદ્રના આદેશથી હું આપની પાસે આવી હતી, તો આપ આ મૂઢ બાળાનો અપરાધ ક્ષમા કરો.’

“અપ્સરાનાં કરુણ વચનો સાંભળી ઋષિનો ક્રોધ શાંત થયો. તેથી ત્હેના પર અનુગ્રહ કરવા ત્હેમણે કહ્યું: ‘હુરિણી ! મહારાજાનું હવે પાછા ફરે તેમ નથી. પરંતુ જા, એટલું થશે કે જ્યારે તું માનુષી રૂપમાં હોઈશ ત્યારે સ્વર્ગીય પુષ્પના દર્શનથી મ્હેં આપેલો શાપ નિવૃત્ત થશે અને તું પાછી સ્વર્ગમાં આવી જઈશ.’

“આવી રીતે શાપ પામેલી હુરિણી અપ્સરા તે આપની રાણી ઈન્દુમતી. તે આપની સાથે કેટલોક સમય રહી હવે પોતાના ધામમાં સિધાવી છે. તો ત્હેને માટે ખાલી શોક કરવો છોડી દેા અને સ્વસ્થતાથી પૃથ્વીનું પાલન કરો. જગતમાં દુઃખ કેને નથી આવતું? જન્મમાં તે સઘળાં જીવતાં હશે? આપ તો વિદ્વાન છો, શાસ્ત્રના અભ્યાસી છો, એટલે આપને વધુ કહેવાની જરૂર નથી. રુદન કરવાથી હવે ઈન્દુમતી મળે એમ છે? ત્હેની પાછળ મરવાથી પણ તે મળી શકે એમ નથી; કારણ સર્વની ગતિ સ્વકર્માનુસાર થાય છે. મરણ તો સર્વને માથે સંજર્ણ છે. જે થોડો ધણો વખત માણસ જીવી લે છે એ જ બહુ છે એમ હું તો ધારું છું. સગાં સંબંધીના મરવાથી મૂઢ લોકોને દુઃખ થાય છે, પણ વિદ્વાનો તો ‘ભલું થયું ભાંગી જન્મળ’ એમ જ માને છે. માટે મહારાજ ! પ્રાકૃત જનની માફક શોક મૂકી સંયમ ધારણ કરો. આપ જેવાને આમ શોક કરવો જાજે નહિ. જે પવનના જોસથી ઝાડ અને પર્વત બન્ને હાલવા મંડી જાય, તો એ બેમાં તફાવત શો?”

આ પ્રમાણે ઝડપિકુમારનાં વચન સાંભળી, અંજ રાજાને તાત્કાલિક શોક દૂર થયો; પરંતુ તેના અંતરમાંથી વિરહવ્યથા કદી પણ દૂર થઈ શકી નહિ. ગમે તેમ કરી, બાળ દશરથને મ્હોટો કરવામાં તેણે આઠ વર્ષ ગાળ્યાં. હવે દશરથ કવચટોપ પહેરી શકે એવો થયો હતો. આ વખતે અંજના શરીરમાં અસાધ્ય રોગે ધર કર્યું હતું, તેથી હવે તે સંસારથી કંટાળી ગયો હતો. તેણે દશરથને રાજગાદી સોંપી અને પોતે ગંગા અને સુર્ય નદીના સંગમ આગળના તીર્થપ્રદેશમાં રહી પ્રાયોપવેશન* કરી મૃત્યુ પામ્યો.

પ્રકરણ ૪ થુઃ દશરથ

હવે, દશરથ રાજા પ્રધાનોની મદદથી રાજ્યકારભાર ચલાવવા લાગ્યો. તેના શાસનથી પ્રજા સંતુષ્ટ રહેતી, અને દિન પરદિન તેની સર્વ પ્રકારે વૃદ્ધિ થયાં કરતી. રાજાને ખાસ કરી કાંઈ પણ જાતનું વ્યસન ન હતું, માત્ર મૃગયાનો અતિશય શોખ હતો. એ કળામાં તેણે એટલી બધી પ્રવીણતા મેળવી હતી કે લક્ષ્યને પ્રત્યક્ષ જોયા વિના માત્ર તેનો અવાજ સાંભળીને તે તેને વીધી શકતો.

એક વખતે, પ્રધાનોને રાજ્યકારભાર સોંપી, રાજા મૃગયાવિહાર કરવા નીકળ્યો. તેણે શિકારી કૂતરાઓ, શિકારીઓ અને પારધી-

* ‘પ્રાયોપવેશન’ એટલે કાંઈ પણ જાતનો ખોરાક લીધા વિના શરીરને સૂકવી નાંખી તેનો ત્યાગ કરવો. મહારોગી અને મહાપાતકીને માટે આ વિધિશાસ્ત્રમાં જણાવેલો છે, માટે તે આત્મધાત કહેવાતો નથી. સરખાવો

समाप्तको भवेद्यस्तु पातकैर्महदादिभिः ।

दुष्प्रकित्स्वैर्महारोगैः पीडितो वा भवेत्तु यः ॥

स्वयं देहविनाशस्य काले प्राप्ते महामतिः ।

आव्रह्माणं वा स्वर्गादिमहाफलजिगीषया ॥

प्रविशेज्જ્જલનં दीप्तं कुर्यादनघ्नનं तथा ।

एतेषामधिकारोऽस्ति नाम्नेषां सर्वजन्तुषु ॥

नराणामथ नारीणां सर्ववर्णेषु सर्वदा ॥

× × × ×
યથાકથંચિત્તીર્થેઽસ્મિન્દેહત્યાગં કરોતિ ચઃ ।

સસ્યાત્મધાતલોકો ન, પ્રાણુયાદીપ્તિતામ્બપિ ॥

ઓનું એક ટાળું પહેલેથી અરણ્યને ઘેરી લેવા માટે મોકલ્યું, અને પાછળથી પોતે ધનુષ તથા તીક્ષ્ણ બાણોનું લાથું લઈને ગયો. વનમાં કેટલાક દિવસ સુધી તહેણે હરણ, વરાહ, વાઘ, સિંહ આદિ અનેક જાતનાં પ્રાણીઓનો શિકાર કર્યો. એક દિવસે તહેણે એક ચપળ હરણને લક્ષમાં રાખી તેની પાછળ ઘોડાને મારી મૂક્યો. ઘોડો એટલો જલદી દોડ્યો કે રાજાના સઘળા સાથીઓ પાછળ પડી ગયા, અને ઘોડો જાતે પાણી પાણી થઈ ગયો; તેના મુખમાંથી શીણ નીકળવા માંડ્યું. આમ છતાં પણ હરણ તો હાથમાં આવ્યું નહિ, અને ઘોડો દૂર તમસા નદીના કિનારા ઉપર આવી પહોંચ્યો. રાત્રિનો અંધકાર પ્રસરવા માંડ્યો હતો. ત્યાં દૂરની ઝાડીમાં નદીના પ્રવાહમાંથી ધ્રુધર અવાજ રાજાના કાન પર પડ્યો. રાજા શબ્દવેધી હોવાને લીધે, તહેણે ‘આ અવાજ પાણી પીતા કોઈક હાથીનો હશે’ એમ ધારી તે તરફ બાણ છોડ્યું. યુદ્ધ સિવાય અન્યત્ર હાથીને મારવો એ રાજા-ઓને માટે પાતક છે એમ શાસ્ત્રવચન જાણવા છતાં પણ રાજાએ હાથીનો અવાજ જાણી બાણ છોડ્યું.

ધાર્યા પ્રમાણે જ બાણે વેધ કર્યો. તરત જ એ ઝાડીમાંથી “હા તાત!” એવો કરુણ અવાજ રાજાના કાન પર પડ્યો. એ અવાજ સાંભળી રાજાના પેટમાં ઘ્રાસકો પડ્યો. તહેણે ઘોડા ઉપરથી ઉતરી ઝાડીમાં આવીને જોયું તો હાથીને બદલે એક તપસ્વી બાળકને પોતાના બાણથી વીંધાયેલો જોયો. રાજા એકદમ પાસે ગયો અને બાળકને પૂછપરછ કરી. બાળકે ઉત્તર આપ્યો: “મહારાજ! હું શૂદ્ર તપસ્વી છું, અને પેલી સામેની ઝાડીમાં મહારાં અંધ માબાપ બેઠાં છે. હું તેમને કાવડમાં બેસાડી તીર્થયાત્રા કરાવું છું. આજ અત્યંત તૃષ્ણા લાગવાથી હું તેમને માટે જલ લેવા આ નદીના પ્રવાહમાં ઉતરી ઘડો ભરતો હતો, તેવામાં આપના તીક્ષ્ણ બાણે આવી મહારી જીવન-યાત્રાનો અંત આણ્યો છે. મહેં આપનો શો અપરાધ કર્યો હશે તે તો પ્રભુ જાણે! મહેને મહારાં અંધ માબાપ પાસે લઈ જાઓ, અને તેમને સર્વ વૃત્તાંત જણાવી દો. તેઓ અત્યંત તૃષ્ણાતુર છે, એટલે વિલંબ કરવાની જરૂર નથી.”

મુનિપુત્રના કહેવા પ્રમાણે રાજા તેને ઉપાડી તેનાં માબાપ પાસે લઈ ગયો. પણ ત્યાં પહોંચતાં પહેલાં જ તેના પ્રાણ દેહમાંથી નીકળી ચાલતા થયા. રાજા બીંધે મહેંએ વૃદ્ધ મુનિ પાસે ગયો. માંજુસ-

નેા પગરવ સાંભળી અંધ મુનિ બેઠી ઉઠ્યો: “ બેટા! જળ લાવતાં ક્યમ આટલી બધી વાર લાગી ? ”

રાજાએ તે અંધ દંપતીને પાણી આપી, પોતાના હાથે થએલા અપરાધનો વૃત્તાંત સવિસ્તર કહી સંભળાવ્યો. પુત્રમરણના શોક-સમાચાર સાંભળી અંધ દંપતી અતિશય દુઃખી થયાં અને વિલાપ કરવા લાગ્યાં. પછી રાજાના હાથે ચિતા રચાવી પુત્ર સાથે બંને જણું બળી મૂક્યાં. મરતાં મરતાં વૃદ્ધ તપસ્વીનો આત્મા ક્રોધ અને પીડાથી હિકળા ગયો હતો. તેથી લેના મુખમાંથી એકાએક આ પ્રમાણે વચનો નીકળી ગયાં: “ રાજન્! જેમ અમને ત્હેં પુત્રવિયોગથી દુઃખી કરી માર્યા છે તેમ ત્હારું પણ મૃત્યુ પુત્રવિયોગને લીધે જ થશે ! ”

અંધમુનિનો શાપ સાંભળી રાજાને હર્ષ અને શોક ઉભય પ્રાપ્ત થયાં. હજુ સૂધી લેને પુત્રદર્શન થયું ન હતું, એટલે આ શાપ લેને માટે એક રીતે આશીર્વાદરૂપ હતો.

દરમ્યાનમાં રાજાના સાથીઓ અને સેવકો ત્યાં આવી પહોંચ્યા હતા. લેમની સાથે હતાશ થઇને તે રાજધાની તરફ પાછો વળ્યો.

x x x x

દશરથ રાજાને રાજ્ય કરતાં કરતાં દશ હજાર વર્ષ વીતી ગયાં છતાં પણ લેને પુત્રદર્શનનું સુખ પ્રાપ્ત થયું નહિ. તેથી, આખરે ઋષ્યશૃંગ તથા બીજા કેટલાક ઋષિઓએ મળી રાજાને પુત્રપ્રાપ્તિ કરાવવા માટે પુત્રેષ્ટિ યજ્ઞ આરંભ્યો. એજ પ્રસંગમાં, લંકાના રાક્ષસ-રાજા રાવણથી ત્રાસ પામીને દંદ્રિ સહિત દેવતાઓ વિષ્ણુ પાસે જવા નીકળ્યા. તેઓ ક્ષીરસમુદ્રમાં પહોંચ્યા, તે જ વખતે ભગવાન વિષ્ણુ યોગનિદ્રામાંથી જાગીને શેષનાગના દેહ ઉપર આરામથી બેઠેલા હતા. પાસે લક્ષ્મીજી બેસી, લેમનું પાદસેવન કરતાં હતાં, અને સામે ગરુડજી હાથ જોડીને બેઠા હતા. સધળા દેવો લેમની પાસે ગયા અને પ્રણામ કરી લેમની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા:

“ હે પ્રભો ! આપ સમગ્ર વિશ્વના સ્રષ્ટા, પાલન કર્તા અને સંહર્તા છો; આપ અવ્યક્ત હોઇ, વ્યક્તના કારણભૂત છો; એકરૂપ હોઇ અનેક રૂપો ધારણ કરો છો; સર્વના ઇશ છો. યોગી લોકો સર્વદા ધ્યાનસ્થ થઈ આપના તેજનું ચિન્તન કરે છે. આપના સ્વરૂપને યથાર્થ રીતે જાણવા કેણુ શક્તિમાન છે ? સિદ્ધિ માટે વેદોમાં કર્મયોગ, ભક્તિયોગ, જ્ઞાનયોગ આદિ જે અનેક માર્ગો

બતાવ્યા છે, તે સધળા આપના ચરણારવિંદ તરફ જ વળે છે. આપના સ્મરણ માત્રથી પાતકીનાં પાતકો બળીને ભસ્મ થાય છે, તો આપનાં દર્શનથી શા શા લાભ થાય એ અમારી કુદ્ર બુદ્ધિમાં આવી શકતું નથી. આપ તો પરિપૂર્ણ છો, એટલે આપને મેળવવા જેવું કંઈ પણ અવશિષ્ટ રહેતું નથી. કેવળ લોકના અનુગ્રહની ખાતર જ આપ લિન્ન લિન્ન અવતાર લઈ અનેક ન્હાનાં મ્હોટાં કાર્યો કરો છો. આપનો મહિમા ગાતાં ગાતાં વાણી અટકી પડે છે, ત્હેનું કારણ આપના ગુણરાશિની મર્યાદા નથી, પણ અમારી અશક્તિ છે. ”

દેવતાઓની સ્તુતિ સાંભળી ભગવાન વિષ્ણુ પ્રસન્ન થયા અને ગંભીર સ્વરે બોલવા લાગ્યા:

“ હે દેવ લોકો ! તમારા આગમનનું કારણ હું સમજી ગયો છું. રાક્ષસોના ત્રાસથી એકલા સ્વર્ગવાસીઓ જ ભયભીત થયા છે એમ નથી, મહારા ત્રણે જીવનમાં સધળા લોકો દુઃખી થયા છે એ હું સારી રીતે જાણું છું. તેથી આ બાબતમાં તમારી પ્રાર્થનાની પણ આવશ્યકતા રહેતી નથી. અત્યાર સુધી મ્હેં રાવણની દુષ્ટતા તરફ ઉપેક્ષા કરી ત્હેને પુલાવા દીધો છે, ત્હેનું કારણ બ્રહ્માએ ત્હેને આપેલું વરદાન છે. હવે, વધારે વખત ત્હેની દુષ્ટતા હું સહન કરી શકવાનો નથી. થોડા જ સમયમાં હું દશરથ રાજાના પુત્ર તરીકે અવતાર લઈશ, અને ત્હેનાં દશ મસ્તકો પુલની માફક ઉખેડી નાંખીશ. માટે હવેથી ત્હેમે રાવણનો ભય કાઢી નાંખજો; ત્હેના પુષ્પક વિમાનથી બહીશો માં. ”

આ પ્રમાણે બોલી ભગવાન વિષ્ણુ ત્યાંથી અંતર્ધાન થયા. દેવો પણ રામકાર્યમાં મદદ કરવા માટે પોતાને યોગ્ય અવતાર ગ્રહણ કરવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા.

દશરથ રાજાનો પુત્રેષ્ટિ યજ્ઞ પૂર્ણ થતાં, યજ્ઞકુંડમાંથી એક દિવ્ય પુરુષનો પ્રાદુર્ભાવ થયો. તે પુરુષના હાથમાં એક વજ્રનદાર સુવર્ણપાત્ર હતું, ત્હેમાં પાંચસાન્ન* ભરેલું હતું. તે પાત્ર રાજાના હાથમાં મૂકતાં મૂકતાં તે દિવ્ય પુરુષે રાજાના ગુણો તથા ભાગ્યની પ્રશંસા કરી અને જણાવ્યું કે ‘ રાજન્ ! ત્રૈલોક્યના કારણજીત

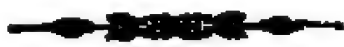
* ‘પાંચસાન્ન’ એટલે દૂધમાં પકવેલા ચાખા.

હાગવાનું વિષય આપને ઘેર જન્મ લેવા ઇચ્છે છે. ' એમ કહી તે અંતર્ધાન થઈ ગયો.

પછી, રાજાએ તે દિવ્ય પાથસાન્નના બે સરખા ભાગ કરી પોતાની પ્રિય પત્ની કૌસલ્યા અને કૈકેયીને વહેંચી આપ્યા. આ બંને સ્ત્રીઓએ પોતપોતાના ભાગમાંથી અર્ધો ભાગ સુમિત્રાને આપ્યો. આ રીતે રાજાની ત્રણે સ્ત્રીઓ ગર્ભવતી થઈ. હવે ત્હેમને નિદ્રામાં અનેક જાતનાં સ્વપ્નો દેખાવા લાગ્યાં. શંખ, ચક્ર, ગદા, પદ્મ વગેરેથી વિભૂષિત થયેલા દીગણા પુરુષો ત્હેમની આજુબાજુ રક્ષણ કરવા ઉભા હોય એમ રાણીઓને જણાયું; સુવર્ણની પાંખો ફરકાવતો ગરુડ વાહણાંએને ખસેડતો જાણે ત્હેમને આકાશમાં લઈ જતો હોય એમ ત્હેમને ધણીવાર લાગે થતું; છાતી ઉપર કૌસ્તુભનો હાર લટકાવીને હાથમાં કમળપત્રનો પંખો ધારણ કરેલાં લક્ષ્મીદેવી ત્હેમની સેવા કરતાં હોય એમ ત્હેમને લાગતું; ધણી વાર, આકાશગંગામાં સ્નાન કરીને વેદોચ્ચાર કરતા સમર્પિઓ જાણે ત્હેમની સ્તુતિ કરતા હોય એમ ત્હેમને લાગતું. આવાં આવાં અનેક શુભ સ્વપ્નો સાંભળી રાજાના હર્ષનો પાર રહેતો નહિ. વિશ્વપિતાના પણ પિતા થવાનું ભાગ્ય પોતાને પ્રાપ્ત થશે એ વિચારથી તે ધણી વાર મનમાં મલકાતો.

આખરે ત્હેની પદ્મરાણી કૌસલ્યાએ, એક શુભ દિવસે, એક પુત્રરત્નને જન્મ આપ્યો. આ બાળકનો દેહ એટલો બધો તેજસ્વી અને અભિરામ (સુંદર) હતો, કે રાજાએ ત્હેનું નામ 'રામ' પાડ્યું. ત્યાર પછી કૈકેયીને જે પુત્ર આવ્યો ત્હેનું નામ હરત પાડ્યું. સુમિત્રાએ લક્ષ્મણ અને શત્રુઘ્ન નામના બે જોડીયા પુત્રને જન્મ આપ્યો. રામચંદ્રના જન્મ સમયે રાવણના કિરીટમાંથી કેટલાંક મણિ આપોઆપ ખરી પડ્યાં. દેવતાઓને અત્યંત હર્ષ થયો. અયોધ્યામાં નોખતો વાગે તે પહેલાં સ્વર્ગમાં દુન્દુભિનો અવાજ સંભળાવા લાગ્યો. હશરથના રાજલવનમાં દિવ્ય પુષ્પોની વૃષ્ટિ થઈ.

રાજાએ વિક્ષાન બ્રાહ્મણોને બોલાવી બાળકોને વિધિપુરઃસર જાતકર્માદિ સંસ્કાર કરાવ્યા. ધીમે ધીમે બાળકો મ્હોટા થવા લાગ્યા. પિતા પ્રેમપૂર્વક ત્હેમનું પાલન કરતો અને આનંદ માણતો. મ્હોટા થતાં સ્વાભાવિક રીતે જ રામ અને લક્ષ્મણ, તથા હરત અને શત્રુઘ્ન એમ બબ્બેની જોડીઓ બંધાઈ ગઈ. તેઓ પરસ્પર પ્રેમથી રમતા, વિદ્યાભ્યાસ કરતા અને યુદ્ધકળા શીખતા.

પ્રકરણ ૫ મું: રામ-પાલચરિત

રાક્ષસોનો ત્રાસ ધીમે ધીમે વધતો જતો હતો. ઋષિમુનિઓ નિર્વિધે પોતાની ધાર્મિક વિધિઓ પણ કરી શકતા નહિ.

એક દિવસે વિશ્વામિત્ર ઋષિ દ્વશરથ રાજા પાસે આવ્યા અને રાક્ષસો તરફથી પડતી વિપત્તિઓનું સવિસ્તર વર્ણન કરી, હેમનો વિનાશ કરવા માટે રામને પોતાની સાથે મોકલવા માટે માગણી કરી. રાજાને વૃદ્ધાવસ્થામાં પુત્રસુખ પ્રાપ્ત થયું હતું, તથા રામની હિમર પણ રાક્ષસો સાથે યુદ્ધ કરવા જેટલી પ્રૌઢ થઈ ન હતી; તેથી હેમની ઇચ્છા રામને ઋષિ સાથે મોકલવાની ન થાય એ સ્વાભાવિક છે, તો પણ રાજાએ યાચકની માગણીનો અનાદર ન કરવો તથા ગોપ્રાહ્મણનું પાલન કરવું જોઈએ, એવા વિચારથી હેમણે રામ તથા લક્ષ્મણ બન્ને કુમારોને વિશ્વામિત્ર સાથે જવાને આજ્ઞા કરી. રથના કુળમાં પ્રાણુની યાચના કરનારને પ્રાણુ પણ અપાતા !

પિતાની આજ્ઞા માથે ચઢાવી બન્ને રાજકુમારો ધનુષ અને બાણનાં લાથાં લઈ તૈયાર થઈ ગયા. હેમણે પિતાના ચરણમાં નમસ્કાર કર્યા. રાજાના નેત્રમાંથી બે મોટાં અશ્રુબિન્દુઓ નીકળી પુત્રોનાં મસ્તક પર પડ્યાં. પુત્રોને આશીર્વાદ આપી હેમણે ઋષિ સાથે હેમને વિદાય કર્યા. બન્ને રાજકુમારો અંતઃપુરમાં જઈ માતાના આશીર્વાદ લઈ ઋષિની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યા. આ બે સુકુમાર બાળકોને ઋષિ સાથે જતા જોઈને નગરના લોકો એકી દશે હેમના તરફ નિહાળવા લાગ્યા.

નગરમાંથી નીકળી ઋષિએ અરણ્યની વાટ લીધી. માર્ગમાં હેમણે આ બન્ને રાજકુમારોને બુલા તથા અતિબુલા નામની વિદ્યાઓ શીખવાડી, જેના પ્રભાવથી હેમને ભૂખ, તરસ કે થાક લાગતો નહિ. અત્યાર સુધી રાજકુમારોને ગાડીમાં કે ઘોડા અથવા હાથી ઉપર બેસી ફરવાની ટેવ હતી; પરંતુ આજ પગે ચાલવા છતાં પણ હેમને શ્રમ લાગતો નહિ. રસ્તો લાંબો ન લાગે તે માટે ઋષિ વચમાં વચમાં પુરાણોની જૂની રસિક વાર્તાઓ કહેતા જાય; અનેક કમળોથી સુશોભિત સરોવરો બતાવે. પક્ષીઓનાં અને વૃક્ષોનાં નામો

કહેતા જાય. ઋષિને પણ આ વીરકુમારોને જોઈ જોટલો આનંદ થતો, તેટલો વનશોભા નિહાળી અને પક્ષીઓનાં મધુર ગીતો સાંભળી થતો નહિ.

આ પ્રમાણે ચાલતાં ચાલતાં વિશ્વામિત્ર બન્ને રાજકુમારો સાથે મદનવનમાં આવી પહોંચ્યા. ત્યાં આવતાં જ તાડકા નામની એક ભયંકર રાક્ષસીનો ઘોર અવાજ સંભળાયો. મહર્ષિ અગસ્ત્યના શાપથી આ રાક્ષસીનું રૂપ બહુ વિકૃત અને ભયંકર થઈ ગયું છે એમ વિશ્વામિત્રે રાજકુમારોને સમજાવ્યું. એટલામાં માણસની ખોપરીનાં કુડેળ તથા આંતરડાનો કંદોરો પહેરી, વૃક્ષોને પાડતી તાડકા દરથી આવતી જણાઈ. તે પાસે આવતાં જ રામ ઉપર હલ્લો કરવાને ધસી. રામે ક્યારનું એ પોતાનું ધનુષ સજ્જ કરી રાખ્યું હતું. પ્રથમ તો સ્ત્રી તરફ બાણ મારતાં ત્હેમને લજ્જા આવી, પરંતુ ત્યારે તે રાક્ષસીને પોતાના તરફ જોસમાં આવતી જોઈ, ત્યારે ત્હેમણે ત્હેની છાતીમાં એક બાણ માર્યું. રામબાણ વાગતાં જ તાડકા લોહી ઝાંકતી નીચે પડી. થોડી વારમાં ત્હેના પ્રાણ નીકળી ગયા.

રામની ચપળતા અને અદ્ભુત પરાક્રમ જોઈને ઋષિ પ્રસન્ન થયા અને ત્હેમને રાક્ષસોનો વિનાશ કરનાર એક દિવ્ય અસ્ત્ર અર્પણ કર્યું.

ત્યાર પછી તેઓ ઋષિના આશ્રમે આવી પહોંચ્યા. પૂર્વે આ આશ્રમ વામન ઋષિનો હતો. ઋષિના શિષ્યોએ રાજકુમારો સાથે ગુરુનો સન્કાર કરી પૂજા કરી.

હવે રામ અને લક્ષ્મણના રક્ષણ તળે રહી વિશ્વામિત્રે યજ્ઞનો આરંભ કર્યો. પરંતુ યજ્ઞવેદિમાંથી ધૂમાડો નીકળતાં પહેલાં તો આકાશમાં રાક્ષસોનું સૈન્ય ગોઠવાઈ ગયું હતું. થોડી વારમાં યજ્ઞભૂમિ ઉપર લોહીનો વરસાદ થવા લાગ્યો. આ દૃશ્ય નિહાળી રામે પોતાનું ધનુષ સજ્જ કર્યું અને તાડકાપુત્ર મારીચને એક વાયવીયાસ મારી નીચે પાડ્યો; અને બીજા એક બાણ વડે રાક્ષસસેનાપતિ સુઆહુને વીધી નાખ્યો. આ પ્રમાણે પોતાના નાયકો મરાયાથી રાક્ષસસૈન્ય ભયભીત થઈ નાસી ગયું. ઋષિનો યજ્ઞ શાંતિથી પૂર્ણ થયો.

આ વખતે જનકરાજાએ મિથિલામાં પધારવા વિશ્વામિત્ર ઋષિને આમંત્રણ મોકલ્યું.

રામને પણ જનકરાજાનું શિવ-ધનુષ જોવાની ઇચ્છા હતી. તેથી રાજાએ નુંમંત્રણ સ્વીકારી ઋષિ રાજકુમારોને સાથે

લઈ મિથિલા તરફ જવા નીકળ્યા. માર્ગમાં રામે ગૌતમમત્ની અહલ્યાનો ઉદ્ધાર કર્યો. જનકરાજાએ વિશ્વામિત્ર તથા બન્ને રાજકુમારોને ભારે આવકાર આપી વાજતે ગાજતે નગરમાં આણ્યા, અને હેમને અતિથિ તરીકે સત્કારપૂર્વક રાજમહેલમાં રાખ્યા.

એક દિવસ ઋષિએ જનકરાજાને શિવ-ધનુષ્ જોવાની રામની ઇચ્છા જણાવી. રાજાને આ બન્ને મનોહર રાજકુમારોને જોઈ ક્યારની જે સાહજિક પ્રીતિ ઉત્પન્ન થઈ હતી. સીતાના વિવાહ માટે શિવ-ધનુષ્ ભાંગવાની ભયંકર પ્રતિજ્ઞા રાખવા માટે હેને જરા પશ્ચાત્તાપ થયો. હેણે કરુણ સ્વરે ઋષિને કહ્યું: “ભગવન્, મ્હોટા મ્હોટા દિગ્ગજો જેવા નરેશ્વરો આવી બળપૂર્વક આ ધનુષને ઉપાડતાં હારી જઈ, મનમાં પોતાને ગાળો દેતા હાથ ધોઈ ચાલ્યા ગયા છે, તો સુકુમાર હાથીના બચ્ચા જેવો આ રાજકુમાર આ કામ માટે લાયક નથી એમ મ્હારે સંજેદ જણાવવું જોઈએ.”

રાજાનાં વચન સાંભળી મહર્ષિ જરા અકળાયા અને કહેવા લાગ્યા, “રાજન્, રામનું પરાક્રમ હજી તારા કાને આવ્યું નથી. લે, હું એનું થોડુંક વર્ણન કરું છું તે સાંભળ. અથવા, વર્ણન કરવાની જે શી જરૂર છે? રામ આગળ તારા શિવ-ધનુષની શક્તિ કેટલી છે તે જણાઈ જશે. માત્ર એક વાર હેને ધનુષ્ આગળ લઈ જા.” ઋષિના આવા ઉત્તેજક શબ્દો સાંભળી રાજાને રામ ઉપર વિશ્વાસ આવ્યો, અને હેણે પોતાના સેવકોને શિવ-ધનુષ્ સભામંડપમાં આણવા આજ્ઞા કરી.

ભગવાન્ શંકરનું આ ભયંકર ધનુષ્ મહાપ્રયત્ને સભામંડપમાં લાવવામાં આવ્યું. રામે હેને હાથમાં લઈ પણુછ ચઢાવી જરા ખેંચ્યું, એટલામાં તડતડ અવાજ કરતું ધનુષ્ ભાંગી ગયું. સભાજનો ભય અને આશ્ચર્યથી દિડ્-મૂઠ બની ગયા. રાજાનો આનંદસાગર પૂર જેસથી ઉછળવા લાગ્યો. પોતે કરેલી પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે હેણે રામને સ્વપુત્રી સીતાનું પાણિગ્રહણ કરવા માટે યાચના કરી, અને દશરથ રાજાને આ સમાચાર જણાવવા એક પુરોહિતને મોકલ્યો.

આ વખતે દશરથ રાજા પ્રધાનો સાથે રામના વિવાહ વિષે જ મસલત કરતા હતા. તેવામાં જનકના પુરોહિતને આવેલો જોઈ હેને માનપુરઃસર આસન આપ્યું. પુરોહિતે રામના પરાક્રમની સર્વ

રથુવર

હકીકત સવિત્સર જણાવી અને જન લઇ મિથિલા પધારવા રાજને વિદ્યાર્થિ કરી. પોતાનો મનોરથ તત્કાળ ફળેલો જોઈ રાજને અત્યંત હર્ષ થયો. તેણે લગ્નની સર્વ સામગ્રી તૈયાર કરાવી એક મ્હોટું લશ્કર લઈ મિથિલા તરફ કૂચ કરી.

મિથિલામાં રામ અને સીતાનો વિવાહસમારંભ અત્યંત આનંદભરે ઉજવાયો. તે ઉપરાંત, જનકકન્યા કીર્તિલાલો વિવાહ લક્ષ્મણ સાથે, તથા જનકના લઘુઅંધ કુશવ્વજની પુત્રી માંડવી અને શ્રુતકીર્તિના વિવાહ અનુક્રમે ભરત અને શત્રુઘ્ન જોડે હર્ષથી ઉજવાયા. મિથિલામાં કેટલાક દિવસ રહી દશરથ રાજ ચારે વધૂઓને સાથે લઇ પોતાની રાજધાની તરફ જવા નીકળ્યા. તેમને થોડેક દૂર સુધી વળાવી જનકરાજ પાછા વળ્યા.

દશરથ બહુ દૂર પહોંચ્યા નહિ એટલામાં માર્ગમાં એકાએક પવનનું તોફાન થવા લાગ્યું. તેમની સામે જોરથી પવન ફંકાવા લાગ્યો. આજુબાજુનાં ઝાડો ઉખડી ઉખડી નીચે પડ્યાં. ધૂળથી આંખો પૂરાવા લાગી. શિયાળવાંતો કરુણ પણ લયાનક અવાજ કાને અથડાવા લાગ્યો. આ સર્વ અપશુકનો જોઈ રાજના મનને શંકા આવી, તેથી તેણે વસિષ્ઠગુરુની પાસે જઈ પોતાનો સંદેહ જણાવ્યો. ગુરુએ રાજને સાંત્વના આપી જણાવ્યું કે, “આ અપશુકનોથી કાંઈ અનિષ્ટ પરિણામ થવાનું નથી. થોડાજ વખતમાં આ સધળું દૂર થઈ જશે.”

થોડી વારમાં, એક તેજસ્વી પુરુષાકૃતિ સામેથી આવતી જણાઈ. પાસે આવતાં, તેમનાં ધનુષ અને પરશુથી આ ભૂગુપુત્ર પરશુરામ છે એમ સર્વેને જણાયું. તેમણે એકવીસ વાર પૃથ્વીને નિઃક્ષત્રિય કરી નામના મેળવેલી જ હતી. તેથી, તથા અત્યારે તેમની લયંકર મુખમુદ્રા જોઈને દશરથ લયલીત થઈ ગયા અને “મહર્ષિની પૂજા માટે અર્ધ લાવો, અર્ધ લાવો” એમ સેવકોને ઉતાવળથી પોકારવા લાગ્યા. પણ પરશુરામ તેમનો અર્ધ સ્વીકારવા કાંઈ આવ્યા નહોતા. તે તો ક્રોધથી એકદમ સૈન્યમાં ધૂસ્યા અને રામને શોધવા લાગ્યા. રામ તરત જ તેમની સામે આવી નમસ્કાર કરી હાથ જોડી ઉભા રહ્યા. પરશુરામે તેમના તરફ એક લયંકર દષ્ટિપાત કરી, પગથી માથા સુધી નિહાળી આવેશથી કહેવા માંડ્યું: “ક્ષત્રિય જાતે મહારા પિતાનો ઘાત કરી મહારા ઉપર ધણો મ્હોટો અપકાર કર્યો છે. તેના

પરિણામે મહેં અનેક વાર ક્ષત્રિયોનો નાશ કરી શાન્તિ ધારણ કરી હતી. પણ આજ આ ઉંઘતા સાપને ત્હેં જગાડ્યો છે. શિવ-ધનુષ્નો ભંગ કરી ત્હેં મહારા પરાક્રમમંદિરનું શિખર તોડી પાડ્યું છે. પૂર્વે 'રામ' શબ્દથી હમેશાં મહને જ ઓળખવામાં આવતો, પણ આજ તું 'રામ' નામધારી નવો જાગ્યો છે. ત્હેં મહારા નામમાં ભાગ પાડી મહને શરમમાં ડૂબાવ્યો છે. કૌર્યાદ્રિને ફાડી નાંખનાર અસ્ત્ર ધારણ કરતાં છતાં પણ મહારે બે શત્રુઓ, સરખા અપરાધી ઉત્પન્ન થયા છે. ત્હેમાંનો એક કાર્તવીર્ય અર્જુન, જેણે અમારી કામધેનુના વાછરડાનું જખરદસ્તીથી હરણ કર્યું હતું; અને આજ મહારી કીર્તિનું હરણ કરનાર તું બીજો ઉભો થયો છે ! આટલાટલા ક્ષત્રિયોનો ઉચ્છેદ કર્યા છતાં પણ જ્યાં સુધી ત્હારો નાશ કરે નહિ ત્યાં સુધી મહારા પરાક્રમથી મહને સંતોષ થશે નહિ. ” આ લયાનક શબ્દો સાંભળી સર્વ સેનામાં લયનો સંચાર થયો. સર્વ કોઈ થરથર કંપવા માંડ્યા.

ત્હેમણે આગળ ચલાવ્યું : “ અરે રામ ! ત્હેં જે શિવ-ધનુષ્ ભાંગી નાખ્યું તે જૂનું ખોખરું થઈ ગયું હતું. વળી વિષ્ણુએ ત્હેની શક્તિ પણ હરી લીધી હતી. તેથી ત્હેં કોઈ મ્હોટું પરાક્રમ કરી નાંખ્યું છે એમ ધારી તું પુલાઈ જતો નહિ. ચાલ, યુદ્ધની વાત જવા દે, આ મ્હારું ધનુષ્ લે અને ચઢાવ જેઠાં. ત્હારામાં કેટલી શક્તિ છે તે જણાઈ જશે. પણ આ મ્હારો ચક્રચક્રિત ધારવાળો કુહાડો જેઠાં ત્હેને લય લાગતો હોય, તો ત્હારો મિથ્યા ગર્વ છોડી, હાથ જોડી મ્હારે પગે પડ. ”

આવા અપમાનસૂચક શબ્દો સાંભળી રામે જરા હસી ઉત્તર આપ્યા વિના ત્હેનું ધનુષ્ ઉપાડી લીધું; ત્હેનો એક છેડો પગ તળે જમીન પર ટેકવી, કામઠું વાળી પણ્છ ચઢાવી દીધી અને બાણનું સંધાન કર્યું. આ ચમત્કાર જેઠાં પરશુરામનું તેજ હણાઈ ગયું, અને રામ અધિક તેજસ્વી દેખાવા લાગ્યા. રામે નમ્ર બનેલાં ભાર્ગવને કહ્યું, “ ઋષિશ્ર ! ત્હમે બ્રાહ્મણ છો એટલે હું ત્હમને મારી શકતો નથી. પણ આ રામબાણ વૃથા જાય એમ નથી, તો જલદીથી કહો કે આ બાણથી ત્હમારી ગતિનો નાશ કરે કે યજ્ઞયાગથી સિદ્ધ થયેલી ત્હમારી સ્વર્ગપ્રાપ્તિનો નાશ કરે ? ”

પરશુરામે તરત હાથ જોડી કહ્યું, “ મહારાજ ! આપ પુરાતન પુરુષ છો. તાત્ત્વિક દૃષ્ટિથી મહેં આપને ઓળખ્યા ન હતા એમ નહિ; પરંતુ પૃથ્વી પર અવતરેલા આપનું તેજ નિરખતા માટે મહેં આપને કુપિત કર્યા હતા. મહેને ક્ષમા કરશો. પિતાના શત્રુઓને! અનેક વાર નાશ કરી પૃથ્વીને ગરીબડી ગાય જેવી બનાવ્યા પછી મહારો! આપ લગવાને પરાજય કર્યો એ ખરેખર શ્લાઘ્ય છે. તેથી, લગવન ! પવિત્ર તીર્થોમાં જવાની મહારી ગતિના નાશ કરતાં મહારી સ્વર્ગપ્રાપ્તિનો આપ નાશ કરશો એવી મહારી પ્રાર્થના છે. મહેને સ્વર્ગભુખની લગારે લોહુપતા નથી. ”

રામે તેની પ્રાર્થના સ્વીકારી પૂર્વાભિમુખ થઈ બાણુ છોડ્યું; અને પછી “ મહારાજ ! ક્ષમા કરો ” એમ બોલી ભાર્ગવનાં ચરણ-સ્પર્શ કર્યા. પરશુરામે તેમને અટકાવી નમ્રતાપૂર્વક કહ્યું: “ લગવન ! આપે મહારી રાજસ વૃત્તિનો નિગ્રહ કરી મહારા પર મહાન અનુગ્રહ કર્યો છે. હવે, હું આપની રાજ લાઇને જાઉં છું. આપ નિર્વિદ્ને દેવ-કાર્ય સમાપ્ત કરો. ” આ પ્રમાણે બોલી પરશુરામ ચાલ્યા ગયા.

થોડાક દિવસમાં દશરથ રાજા સર્વ સૈન્ય સાથે અયોધ્યા આવી પહોંચ્યા.

પ્રકરણ ૬ હું: રામ-વનવાસ

દિવસો આનંદમાં વ્યતીત થતા ગયા. એક દિવસ જરાદેવીએ આવી જાણે દશરથ રાજાના કાનમાં કહ્યું: “ રાજા ! હવે તું વૃદ્ધ થયો છે માટે રામનો રાજ્યાભિષેક કર. ” રાજાએ પ્રધાન મંડળની સલાહ લઈ લોકમાં પડો વજડાવ્યો કે ‘હવે થોડા દિવસમાં રામને રાજ્યાભિષેક કરવાનો છે.’ પુરોહિતોને બોલાવી દિવસ નક્કી કર્યો. દેશ પરદેશમાં રાજાઓ, ઋષિઓ તથા અન્ય વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણોને આમંત્રણ અપાયાં. સર્વ તૈયારીઓ પૂર જોસમાં થવા લાગી. લોકોના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ.

પણ નસીબ બે ડગલાં આગળનું આગળ. દુષ્ટ કૈકેયીએ રાજા પાસે પાછલાં બાકી રહેલાં બે વરદાનની અભારે માગણી કરી. એક વરદાનથી રામને ચૌદ વર્ષ વનવાસ અને બીજાથી ભારતનો રાજ્યાભિષેક.

આથી દશરથના સર્વ મનોરથો ધૂળ મળી ગયા. જે દિવસ રામના રાજ્યાભિષેક માટે નક્કી કર્યો હતો તે જ દિવસે પિતૃભક્ત રામ લક્ષ્મણ અને સીતા સાથે વનવાસ જવા નીકળ્યા; આખી પ્રજાની આંખમાંથી ચોધાર આંસુ વહેવા લાગ્યાં; આનંદનો દિવસ શોકમાં પલટાઈ ગયો.

રામે પ્રથમ હાંડકારણ્યમાં નિવાસ કર્યો. વૃદ્ધ દશરથથી પુત્ર-વિયોગનું દુઃખ સહન થઈ શક્યું નહિ. તેને શ્વર મુનિદંપતીનો શાપ યાદ આવ્યો. દેહત્યાગ કરી તેણે શોકનો અંત આણ્યો. આ વખતે રાજપુત ભરત પોતાના મામાને ત્યાં રહેતો હતો. ત્યાંથી રાજસેવકો તેને બોલાવી લાવ્યા. આ સર્વ અનિષ્ટ વૃત્તાંત, તથા તે સર્વનું કારણ પોતાની મા છે એમ જાણી ભરત માતાનો અને રાજ્યનો ત્યાગ કરી રામને શોધવા નીકળી પડ્યો. વનવાસી લોકોને પૂછતાં પૂછતાં તે ચિત્રકૂટ વનમાં આવી પહોંચ્યો. ત્યાં બંને ભાઈઓનો અતિકરુણ સમાગમ થયો. ભરતે રામના ચરણમાં પડી પુનઃ રાજ્ય સ્વીકારવા માટે ગહગહ કંઠે પ્રાર્થના કરી. પણ પિતાની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરી રામ રાજ્ય કરવા તત્પર ન હતા. આખરે ભરત અત્યંત આગ્રહથી તેમની પાદુકાઓ લઈ પાછો ફર્યો અને પોતે નન્દિગ્રામમાં રહી રામના વતી રાજ્યનો વંહીવટ કરવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે ભરતે માતાના પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું.

રામ, લક્ષ્મણ અને સીતા આનંદપૂર્વક વનવાસ ભોગવતાં હતાં. એક દિવસ રામ ફરી ફરીને થાકી જઈ, એક વૃક્ષની છાયાને પોતાના પ્રભાવથી સ્થિર કરી, સીતાના બોળામાં મસ્તક મૂકી ઉઘી ગયા હતા એટલામાં ઇન્દ્રનો પુત્ર જયન્ત દુષ્ટ વૃત્તિથી કાગડાનું સ્વરૂપ લઈ ત્યાં આવ્યો, અને પોતાના નખ વડે સીતાનાં સ્તન ખેતરવા લાગ્યો. રામ જાગ્યા, એટલે જયન્ત નાઠો. રામે તેને ઓળખી, તેના તરફ એક બાણ ફેંક્યું. રામબાણથી કાણ બચી શક્યું છે? આખરે ઇન્દ્રની દરમ્યાનગિરીથી તેનો જીવ બચ્યો, પણ હંમેશને માટે તેની એક આંખ જતી રહી.

હવે ચિત્રકૂટથી નીકળી રામ દક્ષિણ તરફ આગળ વધ્યા, અને ઋષિઓના આદરસત્કાર સ્વીકારતા ગયા. એક વખત વિરાધ નામનો એક રાક્ષસ તેમનો માર્ગ અટકાવી ઉભો રહ્યો અને રામ તથા લક્ષ્મણની વચ્ચે ચાલનારી સીતાને ઉપાડવા લાગ્યો. રામે તેનો સંહાર કરી ત્યાં ને ત્યાં તેને દારી દીધી.

ત્યાર પછી અગસ્ત્ય ઋષિની સૂચનાથી આ ત્રિપુટી ગોદાવરી-તીરે પંચવટીમાં જઈને રહી. ત્યાં એક દિવસ રાવણની બહેન શૂર્પણખા સુંદર સ્વરૂપ ધારણ કરી રામની પાસે આવી પ્રેમયાચના કરવા લાગી. રામે ઠંડા પેટે ઉત્તર આપ્યો: “બહેન, હું તો સ્ત્રીવાળો છું. મહારો નહાનોભાઈ એકલો છે, માટે તું તેની પાસે જ.”

શૂર્પણખા લક્ષ્મણ પાસે આવી, રતિયાચના કરવા લાગી. લક્ષ્મણે કહ્યું: “જ્યેષ્ઠ બંધુએ સ્વીકાર કર્યા વિના હું ત્હારો સ્વીકાર ફેરી શકતો નથી; માટે પહેલી એમની પાસે જ.” તે ફરીથી રામ પાસે આવી. સીતા તેના તરફ જોઈ ખડખડ હસી પડ્યાં.

બન્ને ભાઈઓએ તેને આમથી તેમ ધકેલવાથી તેના હૃદયમાં કાપનો સંચાર તો થયો જ હતો, પણ સીતાદેવીના હસવાથી બળતામાં ઘી ઉમેરાયું. તે આવેશમાં આવી ગાજી ઉઠી: “દુષ્ટા! આ હસવાનું ફળ ત્હને હમણાં જ ચખાડું છું. ત્હને ભાન નથી કે વાઘણની હાંસી કરે છે!” એમ બોલી તેણે પોતાનું ભયંકર સ્વરૂપ પ્રકાશ્યું. લક્ષ્મણે તરત જ આવી તેનાં નાક કાન કાપી નાંખી તેના કદ્રૂપા દેહને વિશેષ કદ્રૂપ બતાવ્યો. આથી અતિશય ચીડાઈને તે આકાશમાં ઉડી, અને જનસ્થાનના પ્રદેશમાં જઈ ખર, દૂષણ વગેરે રાક્ષસોને પોતાનો સર્વ વૃત્તાંત જણાવ્યો. થોડી જ વારમાં રામની આગળ એક ભયંકર રાક્ષસ-સૈન્ય ઉપસ્થિત થયું. રામે સીતાને લક્ષ્મણના તાબામાં સોંપી એકલો હાથે સધળા રાક્ષસોનો સંહાર કર્યો અને ગીધ પક્ષીઓની છાયામાં તેમને સુવાડી દીધા. આ માફા સમાચાર રાવણ પાસે લઈ જવા માટે એકલી શૂર્પણખા જ જીવતી રહી. તેણે આ સધળો વૃત્તાંત જણાવી રાવણને અતિશય ઉત્તેજિત કર્યો.

રાવણે સીતાનું અપહરણ કરવા માટે એક પ્રપંચ રચ્યો. તેણે પોતાનાં પ્રધાન મારીચને સુવર્ણ મૃગ બનાવી પંચવટીમાં ફરવા મોકલ્યો. સીતાના આગ્રહથી રામ તેની પાછળ પડ્યા અને ઘણે દૂર નીકળી ગયા. મરતાં મરતાં આ સુવર્ણ મૃગે રામના જેવા જ અવાજે લક્ષ્મણને ખૂબ મારી; આથી લક્ષ્મણ તે તરફ જવા નીકળ્યો. આ પ્રસંગનો લાભ લઈ રાવણ સીતાને ઉપાડી આકાશ માગે ચાલતો થયો. એકાએક ગૃધ્રરાજ જટાયુએ તેને જોયો. બન્ને વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધ થયું, પણ જટાયુની પાંખો કપાઈ જવાથી તે જમીન પર પડ્યો.

રામ અને લક્ષ્મણ સુવર્ણ મૃગને મારી પાછા ફર્યા. પર્ણકૂટી શૂન્ય જોઈ તેઓ શોકસાગરમાં ઝરક થઈ ગયા. આખરે બન્ને બંધુઓ સીતાની શોધમાં નીકળી પડ્યા. માર્ગમાં મરવા પડેલા જટાયુએ હેમને સર્વ હકીકત કહી. પછી જટાયુ મૃત્યુ થતાં હેને અગ્નિસંસ્કાર કરી તેઓ આગળ ચાલ્યા. માર્ગમાં કબન્ધ નામના રાક્ષસનો વધ કર્યો. કબન્ધે દિવ્ય રૂપ ધારણ કરી રામને નમસ્કાર કર્યા, અને સુગ્રીવ નામના વાનરરાજ સાથે મૈત્રી કરવાની સૂચના કરી. તે પ્રમાણે રામ-લક્ષ્મણ સુગ્રીવને મળ્યા, અને હેની ઇચ્છાથી હેના મ્હોટા ભાઈ વાલીનો વધ કરી હેનું રાજ્ય પાછું સોંપ્યું. હવે સુગ્રીવની આજ્ઞાથી સધળા વાનરો સીતાની શોધમાં નીકળી પડ્યા. હેમાંથી હનુમાન નામના એક બલવાન વાનરને જટાયુના ભાઈ સંપતિ સાથે ભેટો થયો. સંપતિએ હેને સીતા વિષેની સર્વ હકીકત કહી. તેથી તે સાગર કૂદીને લંકામાં ગયો. ત્યાં શોધ કરતાં કરતાં અશોક-વાટિકામાં રાક્ષસી-ઓથી વીંટળાયેલી સીતાને હેણે જોઈ. ઝાડ પર રહી હેણે રામની વીંટી નીચે બેઠેલી સીતાના હાથમાં નાખી, અને સીતાની સાંત્વના કરી કહ્યું કે, “રામચંદ્ર થોડાજ વખતમાં અહીં આવી આપનો છૂટકારો કરશે.”

હનુમાન મારફતે સીતાનો પતો મળવાથી રામ, લક્ષ્મણ, સુગ્રીવ વગેરેને આનંદ થયો. હવે, વાનરો અને રીંછોનું એક લયાનક સૈન્ય તૈયાર થયું. રામે સાગર ઉપર પથરનો પૂલ બાંધ્યો અને એ માર્ગે સર્વ સૈન્ય લંકામાં પહોંચ્યું. રાવણને ખબર પડતાં, હેણે પોતાના પુત્ર મેઘનાદને સૈન્ય આપી વાનરો સામે મોકલ્યો. બન્નેનું તુમુલ્લ યુદ્ધ થયું. હેમાં, મેઘનાદનું શક્તિ નામનું શસ્ત્ર લક્ષ્મણની છાતીમાં ભોંકાયું; તેથી લક્ષ્મણ મૂચ્છા પામી નીચે પડ્યો. પણ હનુમાન સંજીવિની નામની ઔષધિ લઈ આવ્યા, જે સુંઘાડવાથી લક્ષ્મણ પુનઃ સચેત થઈ યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. મેઘનાદનો વધ થયો. ત્યાર પછી વાનરસૈન્ય સામે કુમ્ભકર્ણ યુદ્ધ કરવા આવ્યો. રામખાણે આ નિદ્રાપ્રિય રાક્ષસને દીર્ઘ નિદ્રામાં સૂવાડી દીધો.

આ પ્રમાણે અનેક રાક્ષસસેનાપતિઓનો અનુક્રમે સંહાર થયા પછી લંકાપતિ રાવણ જાતે યુદ્ધ કરવા નીકળ્યો. ‘આજ જગતમાં કાં તો રામ નહિ, કાં તો રાવણ નહિ’ એવો દૃઢ નિશ્ચય હેણે બાંધી દીધો હતો. રાવણ રથમાં બેઠેલો હતો, અને રામ પગપાળા હતા. તેથી ઈદ્રિરાજ્યે રામને બેસવા મારે પોતાનો રથ મોકલ્યો.

આતલિ સારથિએ આવી રામને એક અભેદ કવચ આપ્યું. પછી રામ રાવણનો અપૂર્વ સંગ્રામ જામ્યો. બન્ને યોદ્ધા અનેક શસ્ત્રોથી યુદ્ધ કરવા લાગ્યા; કોઈ-કોઈથી ઉતરે એમ ન હતું. દેવોની પુષ્પવૃષ્ટિ બન્ને વીરો પર ચાલુ જ હતી. અંતે રામના બ્રહ્માસ્ત્રથી રાવણનાં મસ્તક ધડથી જુદાં થયાં; રાવણ પૃથ્વી પર પડ્યો.

રામચંદ્રે લંકામાં પ્રવેશ કરી વિભીષણનો રાજ્યાભિષેક કર્યો, અને સીતાને અગ્નિશુદ્ધ કરાવી લેનો સ્વીકાર કર્યો. પછી, યુદ્ધમાં જે જે વાનરો, રીંછો અને રાક્ષસોએ મદદ આપી હતી તે સઘળાને સાથે લઈ રામ, સીતા અને લક્ષ્મણ પુષ્પક વિમાનમાં બેસી અયોધ્યા તરફ જવા નીકળ્યા.

પૂરવેગમાં ચાલી જતા આ પુષ્પક વિમાનમાંથી બહાર જોતાં નીચે કોઈક અદ્ભુત દૃશ્ય દેખા દેતું હતું. આજ રામચંદ્રનું અંતઃકરણ અતિશય ઉલ્લાસમાં હતું. તે સીતાને એક પછી એક પરિચિત સ્થળો બતાવી પૂર્વવૃત્તાંતનું સ્મરણ કરાવતા હતા: “પ્રિયે! આ સાગરનો આટલો વિસ્તાર પૂર્વે સગરના પુત્રોએ કર્યો હતો. લેના પર આ પથરનો સેતુ બાંધી અમે લંકામાં પ્રવેશ કર્યો હતો. અહા! આ નીચે કેટલા બધા મગર-મચ્છો ફૂટી ફૂટી પાણી અને શીણ ઉરાડી રહ્યા છે! જાણે પાણીનાં મોજાં સાથે તે યુદ્ધ કરતા ન હોય! અને, આ ઉંચે ડોકીયાં કરતા નાગનાં મણિઓમાં સૂર્યકિરણો કેવાં પ્રકાશી રહ્યાં છે! આ આપણે સમુદ્રને કિનારે આવ્યાં. પ્રિયે! જરા પાછી ફરી સમુદ્રનું મનોહર દૃશ્ય તો જોઈ લે. વાહ! આ વિમાનરાજ પણ દીક જલ્દીથી રસ્તો કાપે છે! આ આપણે વાદળાંની વચમાં થઈને જન-સ્થાનના પ્રદેશમાં આવી પહોંચ્યા. હવે, રાક્ષસોનો ત્રાસ દૂર થવાથી પેલા તાપસો પોતાની જૂની ઝૂંપડીઓમાં પાછા આવી વસે છે. પ્રિયે! પેલી જગ્યાએ ત્યાં એક નૂપુર મહારા જેવામાં આવ્યું હતું; બીચારું જાણે ત્યારે ચરણના વિયોગ દુઃખમાં ડૂબી જઈ શાન્ત પડી રહ્યું હતું! અરે! જે દિશાએ દુષ્ટ રાવણ લેને ઉપાડી ચાલતો થયો તે દિશામાં આ મૂગી લતાઓ પોતાની શાખાઓ ઝુકાવી મૂકે સૂચના કરતી હતી! અરે આ હરણીઓ પણ ચરવાનું મૂકી દઈ ઉંચી આંખો કરી મૂકે દક્ષિણ દિશા બતાવવા લાગી હતી! આ રહ્યા આત્મવાન પર્વત એના શિખર પર ઉભેલા આ મોરના અવાજો ત્યારે વિયોગમાં મૂકે અસહ્ય થઈ પડ્યા.

“આ પંખાસરોવરનાં સારસ પક્ષીઓ કેવાં ક્રીડા કરી રહ્યાં છે ! હે પ્રિયે ! આ કિનારા પર ઉગેલી લતાને હું સીતા જાણી આલિંગન આપવા જતો હતો, એટલામાં લક્ષ્મણે મહેને રોકી રાખ્યો ! આ પંચવટીનાં દર્શન કરી લે. અહા ! ત્યાં લતાગૃહોમાં કરેલી ક્રીડાઓ મરણ પર્યંત સ્મૃતિમાં કેતારાઈ રહેશે. નહુષ રાજાને એક આંખના પલકારાથી દંડિપદ પરથી દૂર કરનાર મહર્ષિ અગસ્ત્યનો આ આશ્રમ દેખાય. આ સુતીક્ષ્ણ ઋષિ આપણને માન આપવા પોતાનો જમણો હાથ ઉઘો કરે છે. દેવિ ! એમને નમસ્કાર કરો. આ શરભંગ ઋષિનું તપોવનઃ શી ઝાડોની ઘટા જામી રહી છે ! પેલો રહ્યો ચિત્રદૂત પર્વત, જાણે માતેલો સાંઠ ! અને પેલી પ્રસન્ન ગંભીર મન્દાકિની ! પ્રિયે ! પેલા તમાલતરુનાં પલ્લવ તારા કણ્ઠમાં આલૂપણ તરીકે મહેં ખોસ્વાં હતાં તે સ્મરણમાં તો હશે જ ! આ આવ્યો શ્યામ વટ, જેની તહેં પૂજા કરી હતી ! અરે ! આ ગંગા યમુનાનો સંગમ કેવો મનોહર દીસે છે ! બન્ને બહેનો એકમેકને આલિંગન કરતી હોય એમ દેખાય છે ! આ સ્થળે દેહત્યાગ કરનારને જરૂર મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. આ રહ્યું નિષાદપતિ ગુહનું સંગવેર પુર. અહીં મહેં મુકુટ કાઢી જટા બાંધી હતી. ત્યારે ‘કૈકેયિ ! તારા મનોરથ હવે ફળ્યા !’ એમ સુમન્તે કહેલું યાદ છે કે ? આ સરયૂ નદી આવી ! એનું પવિત્ર જળ ઈક્ષ્વાકુરાજાઓએ યજ્ઞાન્તે સ્નાન કરી કરી વિશેષ પવિત્ર બનાવ્યું છે. પેલી આપણી અયોધ્યા ! પ્રિયે ! જો, આપણા આગમનના સમાચાર જાણી નગરજનો તથા વૃદ્ધ અમાત્યોને સાથે લઈ ભારત આવે છે. એ ખરેખર સંજ્ઞન છેઃ ચરણમાં આવી પડેલી રાજ્યલક્ષ્મીનો અસ્વીકાર કરી એણે આટલાં વર્ષ સુધી દુષ્કર વ્રત પાળ્યું છે ! ”

ભારતને નજીક આવતો જોઇ રામે વિમાનને અટકાવ્યું અને પોતે નીચે ઉતરી પડ્યા. બન્ને ભાઈઓની આંખમાં અશ્રુબિંદુઓ ચળકી રહ્યાં. ભારતે રામ તથા સીતાને પ્રેમપૂર્વક નમસ્કાર કર્યા. લક્ષ્મણે સુગ્રીવ, વિભીષણ વગેરે યોદ્ધાઓની તહેને ઓળખાણ કરાવી. કૌસલ્યા અને સુમિત્રા પણ ત્યાં આવ્યાં હતાં. તહેમણે રામ લક્ષ્મણને આનન્દાશ્રુથી નવરાવ્યા. સીતા વિનીત ભાવે પાસે જઈ “સાસુજી, સ્વામીને દુઃખમાં નાખનાર આ અશુભ-ઘણણા સીતા આપને વંદન કરે છે,” એમ બોલી તહેમના ચરણમાં પડી. બન્ને જણે તહેને

ઉઠાડી અને “ બેટા ! ત્હારા પતિવ્રતધર્મનાં પ્રતાપથી તો બન્ને ભાઈઓ દુઃખમાંથી પાર ઉતર્યા છે, માટે એમ ઓછું આશ્ચર્ય માં” એમ કહી ત્હેના મસ્તકે હાથ મૂક્યો. આ સંકેત ઉપવનમાં જ રામનો રાજ્યાભિષેકસંસ્કાર કરવામાં આવ્યો. પછી સર્વે જાણે ધ્વજ-પતાકાથી સુશોભિત કરેલી અયોધ્યા નગરીમાં પ્રવેશ કર્યો. શત્રુધ્ન અને લક્ષ્મણ રાજદંપતીને ચમ્મર ઢોળવા લાગ્યા, અને ત્હેમના મસ્તક પર છત્ર ધરી રાખ્યું. નગરજનોનાં વન્દન સ્વીકારતા સ્વીકારતા રામ રાજમહેલમાં આવી પહોંચ્યા. મહેલમાં પિતાનું ચિત્ર જોઈ ત્હેમણે વિનયપૂર્વક નમસ્કાર કર્યા અને પછી કુકેયી પાસે જ હાથ જોડી કહેવા લાગ્યા : “ માતૃશ્રી ! મ્હારા પિતા પ્રતિષ્ઠા બરોબર પાળી શક્યા તેથી તેઓ સ્વર્ગમુખ ભોગવી રહ્યા છે, એ આપના સુકૃતનું પરિણામ છે ! ”

ત્યાર પછી રામે સત્કાર કરવા આવેલા ઋષિ મુનિઓને તથા રાક્ષસ વાનર સેનાપતિઓને માનપૂર્વક વિદાય કર્યા, અને કુબેરને ત્હેનું યુગ્પક વિમાન પાછું સોંપ્યું. રામરાજ્ય ધર્મપુરઃસર ચાલવા લાગ્યું.

પ્રકરણ ૭ મું : રામ-ઉત્તરચરિત

આ પ્રમાણે નિયમિત રીતે વર્ષો વીતતાં ગયાં. સીતાદેવી સગલાં થયાં. ત્હેમને ગંગાતીરે તપોવનમાં રહેવાની ઇચ્છા થઈ. તે પ્રમાણે રામે લક્ષ્મણને રથ લઈ આવવા કહ્યું.

એટલામાં લઘુમુખ નામનો એક દૂત આવી પહોંચ્યો. રામ બહાર નીકળી ત્હેને મળ્યા અને લોકસમાચાર પૂછ્યા. ત્હેણે સર્વ શુભ સમાચાર કહ્યા, પણ અંતે રામના આગ્રહથી અશુભ સમાચાર પણ જણાવ્યા : “ મહારાજ ! નગરજનો આપના ચારિત્ર્યની સર્વ રીતે પ્રશંસા કરે છે, માત્ર કેટલાક ‘ રાક્ષસના ઘરમાં રહેલી સીતાનો રામે સ્વીકાર કર્યો ! ’ એમ બોલી આપની નિન્દા કરતા જોવામાં આવ્યા.”

આ અનિષ્ટ સમાચાર સાંભળી રામને મસ્તક પર ભયંકર વજ્ર-પાત થયા જેવું લાગ્યું. પ્રથમ તો ત્હેમના મનમાં “ આ લોકનિન્દા તરફ ધ્યાન જ ન આપવું, અથવા તો નિર્દોષ પ્રતીનો ત્યાગ કરવો’ એ બે પ્રશ્નોની ગડબાંધ થવા લાગી; પણ અંતે પત્નીનો ત્યાગ કરીને

પણ યશોરક્ષા કરવી એમ ત્હેમણે નિશ્ચય કર્યો. તરત જ ત્રણે ભાઈ-એને બોલાવી પોતાનો નિશ્ચય જાહેર કરી ત્હેમણે કહ્યું, “આપણાં પવિત્ર સૂર્યવંશને કલંક લાગે એ મહારાથી સહન થઈ શકે એમ નથી. હું જો કે જાણું છું કે જનકતનયા નિર્દોષ છે, તો પણ લોકમત તરફ ધ્યાન આપવું મહત્ત્વ વધારે યોગ્ય લાગે છે. આ ઉપરથી એમ માનવું નહિ કે રાવણનો વધ ન્હોં નિરર્થક કર્યો. ના; એ તો કેવળ વેર દ્વેષ માટે હતો. જો મહત્ત્વ જીવતો રાખવો હોય તો મહારા આ નિશ્ચયની વચમાં આવશો નહિ એવી મહારી પ્રાર્થના છે.”

ત્રણે ભાઈઓ ચિત્રવત્ ઉભા રહ્યા; કોઈની પણ અનુમોદન આપવાની કે નિષેધ કરવાની હિંમત ચાલી નહિ.

પછી રામે સીતાને વાલ્મીકિના આશ્રમમાં મૂકી આવવા લક્ષ્મણને આજ્ઞા કરી. જ્યેષ્ઠ ભ્રાતાની આજ્ઞા માન્યા સિવાય લક્ષ્મણને બીજો માર્ગ ન હતો. ત્હેણે રથ આણીને ઉભો રાખેલો જ હતો. તરત જ સીતાને બોલાવી રથમાં બેસાડ્યાં, અને હૈયું કંટણુ રાખી રથ હાંકી મૂક્યો. અરણ્યના રમ્ય પ્રદેશોમાં રહેવાનો પોતાનો મનોરથ પરિપૂર્ણ થવાથી સીતાને આ વખતે આનંદ લાગતો હતો, પણ તે આનંદ વધારે સમય ટકવાનો ન હતો.

ગંગાને કિનારે રથ આવી પહોંચ્યો. લક્ષ્મણે રથમાંથી સીતાને ઉતારી એક નાવડામાં બેસાડી. બન્ને જણાં ગંગાને સામે કાંઠે ઉતર્યા. હવે, લક્ષ્મણે હાથ જોડી ગળગળા થઈને રામચંદ્રની આજ્ઞા સીતા-દેવીને કહી સંભળાવી. જેમ એક લયંકર વાવાઝાડોથી એકાદ ઝાડ ઉખડી પડે, તેમ લક્ષ્મણના શબ્દો સાંભળતાં સીતા મૂર્છા ખાઈ જમીન પર પડ્યાં. સુખ દુઃખથી અભિન્ન દશામાં તે થોડી વાર શયન પડી રહ્યાં. અંતે મૂર્છા વળી અને તે જાગૃત થયાં.

ત્હેમણે રામનો વાંક ન કાઢતાં પોતાના જ નસીબનો વાંક કાઢ્યો અને પોતાની જાતને વારંવાર ધિક્કારને પાત્ર ગણી. લક્ષ્મણે સાંત્વના આપી અને વાલ્મીકિના તપોવનનો માર્ગ દૂરથી બતાવ્યો. પોતે ગદ્-ગદ્ થઈ કહેવા લાગ્યો, “દેવિ ! જ્યેષ્ઠ બંધુની આજ્ઞાથી મહારામાં આટલી કઠોરતા આવી છે; માટે મહત્ત્વ ક્ષમા કરશો. હું પરાધીન છું.” લક્ષ્મણે આંસુથી ત્હેમનાં ચરણ પલાળ્યાં. ત્હેને ઉઠાડી સીતાએ કહ્યું: “વત્સ ! એમાં તારો દોષ નથી. તું આજ્ઞાકિત બંધુ છે. થેર જઈ

મહારી સાસુઓને મહારા નમ્ર પ્રણામ જણાવી મહારા ગર્ભને શુભા-
શિષ આપવા કહેજે; અને મહારાજને પણ મહારો આટલો સંદેશો
પહોંચાડજે: ‘અગ્નિમાં પરિશુદ્ધ થયા છતાં પણ, લોકોકિતથી ખીને,
મહારો આમ ત્યાગ કરવો એ શું તહમારા પ્રાચીન કુળને જાજે છે ?
તહમારા જેવા બુદ્ધિમાન માણસે સ્વચ્છંદતાથી મહારો ત્યાગ કર્યો
હોય એમ હું માની શકતી નથી. ખરેખર મહારાં પૂર્વ જન્મનાં દુષ્કર્મો-
નું જ આ ફળ હોવું જોઈએ એમ હું ધારું છું. રાક્ષસોથી લયલીત
થઈને જે ઋષિપત્નીઓ મહારે શરણે આવતી, હવે તહમારા જીવતા
છતાં પણ, હું તહેમને શરણે જઈ એ કેટલું લજ્જાસ્પદ છે ! અરે રે !
તહમારી પ્રજા મહારા ઉદરમાં છે તેથી આ દુઃખી દેહનો પણ હું ત્યાગ
કરી શકતી નથી ! પ્રસૂતિ થયા પછી, હું ઉંચા હાથ કરી સૂર્ય-
નારાયણની પ્રાર્થના કરી એવું તપ આચરીશ કે જેથી આવતા જન્મમાં
તહેમે જ મહારા પતિ થાઓ, પણ આ વિયોગ જરા યે રહે નહિ.
વર્ણાશ્રમનું પાલન કરવું એ રાજનો ધર્મ છે, તે પ્રમાણે હવે બીજા
તપસ્વિઓની માફક મહારું પણ તહમારે રક્ષણ કરવું જોઈશે. ”

સીતાનો સંદેશો લઈ લક્ષ્મણ પાછો વળ્યો. પ્રથમ તો તેની
પાછળ પાછળ સીતા એકી ટશે જોઈ રહ્યાં, પણ જ્યારે તે દેખાતો
અંધ થયો, ત્યારે તે છાતીફાટ રડવા લાગ્યાં. ચોતરફ ઝાડપાન અને
પશુપક્ષીઓને પણ જાણે દુઃખ થતું હોય તેમ તે સંઘળાં નિશ્ચેષ્ટ
થઈ ઉભાં રહ્યાં. આ કરુણ રુદન સાંભળી વાલ્મીકિ ઋષિ ત્યાં આવી
પહોંચ્યા. ‘સીતાએ આંસુ લૂછી નાંખી તહેમને વંદન કર્યું. ઋષિએ
ધ્યાનથી તેની સ્થિતિ જાણી લીધી અને આશીર્વાદ આપી કહ્યું:
“ પુત્રિ ! લોકોના મિથ્યા આરોપથી ખીને રામચંદ્રે તહારો ત્યાગ
કર્યો છે, તો કાંઈ હરકત નહિ. આ તહારા પિતાનું ઘર છે એમ
જાણી અહીં સુખેથી રહેજે. તહારા પિતા જનક, અને સસરા દશ-
રથ એ બન્ને મહારા પરમ મિત્ર થાય હો. કેાઈ પણ જાતનો લય
રાખ્યા વિના અહીં સત્સમાગમમાં રહેજે. તહારી પ્રસૂતિને સંસ્કારો
પણ વિધિપૂર્વક અહીં જ કરવામાં આવશે. અહીં તમસા નદીનાં
બાઘમાં દેવતાઓનું પૂજન-અર્ચન કરવાથી તહારું ચિત્ત પ્રસન્ન
રહેશે. મુનિકન્યાઓ નવાં નવાં પુલકણ લાવી તહારી સેવામાં હાજર
રહેશે. કેડે ધડ લઈ આશ્રમનાં વૃક્ષોને નિભ પાણી પાવાથી તહારી

પુત્રવત્સલતામાં વધારો થશે.” આ પ્રમાણે આશ્વાસન આપી શાંત પાડીને મહર્ષિ સીતાદેવીને લઈ આશ્રમે ગયા.

લક્ષ્મણે ઘેર આવી રામને સર્વ વૃત્તાંત તથા સીતાનો સંદેશો કહી સંભળાવ્યો. રામ ચોધાર આંસુએ રડ્યા, અને શોક તથા વિયોગમાં દિવસો ગાળવા લાગ્યા.

x

x

x

x

એક દિવસે લવણુ નામના રાક્ષસના ત્રાસથી કંટાળી યમુના-તીરવાસી તપસ્વિએ રામચંદ્ર પાસે આવ્યા, અને એ દુષ્ટ રાક્ષસને મારવા માટે પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા. રામે શત્રુધનને મુનિએ સાથે મોકલ્યો. શત્રુધન એક મ્હોટું લશ્કર લઈને નીકળ્યો અને રાતવાસો કરવા માટે વાલ્મીકિના આશ્રમમાં ઉતર્યો. તે જ રાત્રે સીતાએ બે પુત્રોને જન્મ આપ્યો. બીજો દિવસે પ્રાતઃકાળમાં વાલ્મીકિને પ્રણામ કરી શત્રુધને આગળ દૂત કરી. યમુનાતીરે જઈ લેણે લવણુનો સંહાર કર્યો અને ત્યાં મધુરા નામની નગરી વસાવી. પછી શત્રુધન પાછો ફરી ઘેર આવ્યો અને સીતાના પુત્રજન્મ સિવાય સર્વ હકીકત રામને સવિસ્તર કહી.

સીતાના બે પુત્રોની ગર્ભમલિનતા કુશ (દર્ભાસ) અને લવ (ગોપુચ્છના વાળ) થી સાફ કરવામાં આવી, માટે ઋષિએ લેમનું નામ કુશ અને લવ પાડ્યું. બાળકો મ્હોટા થતાં મહર્ષિએ લેમને વેદ-વેદાંગનું અધ્યયન કરાવ્યું, અને પોતે બનાવેલું રામાયણ કંઈસ્થ કરાવ્યું. બન્ને બાળકો માતાના આગળ આવી મધુર સ્વરે રામાયણનું ગાન કરતા. આથી સીતાને વિરહશોકમાં જરા રાહત મળી.

એક પછી એક દિવસો વ્યતીત થવા લાગ્યા.

એક દિવસ, એક બ્રાહ્મણ મરેલું બાળક લઈને રામના દરબાર-માં આવ્યો અને મ્હોટેથી વિલાપ કરવા લાગ્યો: “ અરે રે વસું-ધરા! તારા શોકનો પાર નથી. દશરથ રાજ ગયા, અને હવે તું રામના હાથમાં આવી પડી છે! માબાપ પહેલાં બાળકનું અવસાન થાય એ ખરેખર રામના શાસનકાળમાં જ સંભવે!”

બ્રાહ્મણનાં આવાં વચન સાંભળી રામને જરા લજ્જા આવી. લેમણે બ્રાહ્મણની ક્ષમા માગી અને ચમરાળ ઉપર સ્વારી કરવા

માટે પુષ્પક વિમાનનું સ્મરણ કર્યું. પરંતુ એટલામાં આકાશવાણી સાંભળાઈ: “હે રાજન્! તારા રાજ્યમાં એક શૂદ્ર તપસ્યા કરી રહ્યો છે. તેનો વધ કર્યાં સિવાય તારો સવળો પારશ્રમ નિરર્થક છે!”

રામચંદ્ર તરતજ પુષ્પક વિમાનમાં બેસી શૂદ્રતાપસની શોધમાં નીકળી પડ્યા. ફરતાં ફરતાં, હેમણે દંડકારણ્યમાં વૃક્ષશાખાએ ઉધે માથે લટકી રહેલો ધૂમ્રપાન કરનારો એક શૂદ્ર તપસ્વી જોયો. તેની પાસે જઈ રામે તેનું નામ તથા ગોત્ર પૂછ્યાં. તેનું નામ શમ્ભૂક હતું, અને તે સ્વર્ગપ્રાપ્તિ માટે તપસ્યા કરતો હતો. રામે તેનું મસ્તક ઉડાવી દીધું. તેને દિવ્ય દેહ પ્રાપ્ત થયો: તેથી તે નમસ્કાર કરી ચાલ્યો. તરત જ પેલા બ્રાહ્મણનો મરેલો બાળક ઉડીને ઉભો થયો; બ્રાહ્મણ હર્ષિત થઈ ચાલ્યો ગયો.

પાસે જ અગસ્ય મુનિનો આશ્રમ હતો, તેથી હેમને પાદ-વંદન કર્યાં સિવાય જવાય નહિ એમ શિષ્ટાચારને માન આપી રામચંદ્ર ઋષિના આશ્રમમાં ગયા. ઋષિએ પ્રસન્ન થઈ હેમને એક દિવ્ય અલંકાર અર્પણ કર્યું. પછી ઋષિ અને ઋષિપત્નીને પ્રણામ કરી રામચંદ્ર અયોધ્યા આવ્યા, અને એક મહાન અશ્વમેધ યજ્ઞની તૈયારીઓ કરવા લાગ્યા.

રામના યજ્ઞમાં દેશ પરદેશથી રાજાઓ અને ઋષિઓ એકઠા થયા. રામે સીતાને બદલે સુવર્ણની પ્રતિમા મૂકી યજ્ઞવિધિ સમાપ્ત કરી. આ યજ્ઞ વિષે ખાસ જાણવા જોગ વાત તો એ હતી કે યજ્ઞમાં વિધનકર્તા રાક્ષસો જ સ્વયં રક્ષકો થઈ ત્યાં ઉભા હતા. અંતે, વાલ્મીકિ ઋષિએ સભાજનોના વિનોદ માટે પોતે બનાવેલું રામાયણ કુશ-લવ પાસે ગવરાવ્યું. રામનું ચરિત્ર, વાલ્મીકિની કૃતિ, અને કિન્નરકંઠવાળા બે સુકુમાર બાળકો—આ સર્વ ઉત્કૃષ્ટ વસ્તુઓનો યોગ થવાથી સભાજનોને અપૂર્વ આનન્દ પ્રાપ્ત થયો એટલુંજ નહિ, પણ તે સર્વ મુગ્ધ બની ગયા. રામ અને સીતાની કરુણ કહાણી સાંભળી તેઓ દયાથી પીગળી ગયા. વિશેષમાં, રામ અને આ બંને બાળકોની મુખાકૃતિમાં સમાનતા જોઈ લોકોને ખાસ આશ્ચર્ય લાગ્યું. રામે તથા હેમના ત્રણે ભાઈઓએ આ સંગીતમય ચરિત્ર સાંભળ્યું હતું. આખરે રામે બાળકોને પૂછ્યું: “વત્સ! આ ચરિત્ર કેણે બનાવ્યું? હેમને માતાં કેણે શીખવ્યાં?”

આ પ્રશ્નો સાંભળી બાળકોએ ઉત્તર ન આપતાં ઋષિને સામું જોયું. રામ આસન પરથી ઉઠી ગદગદ કંઠે ઋષિના ચરણમાં પડ્યા અને સમગ્ર રાજ્ય લેમને સમર્પણ કર્યું. ઋષિએ બાળકોનો પરિચય કરાવ્યો, અને સીતાનો પરિગ્રહ કરવા માટે પ્રાર્થના કરી. રામે નમ્રપણે ઉત્તર આપ્યો: “મહારાજ! જનકતનયાની પરિશુદ્ધિ અગ્નિમાં કરાવી હતી. પરંતુ રાવણની દુષ્ટતા જોઈ આ લોકોને લેના પર વિશ્વાસ આવ્યો નહિ; હવે આ સર્વ સભાની સમક્ષ તે પોતાના ચારિત્ર્યની પરિશુદ્ધિ કરી બતાવે એમ હું ઇચ્છું છું; અને ત્યાર પછી આપની આજ્ઞાથી હું લેનો પુનઃ સ્વીકાર કરવા તત્પર છું.”

વાલ્મીકિએ પોતાના શિષ્યો મોકલી જાનકીને આશ્રમ-માંથી બોલાવરાવ્યાં.

બીજે દિવસે સધળા નગરજનોને ભેગા કરી રામે વાલ્મીકિને બોલાવ્યા. તરત જ ઋષિ સીતા અને બે બાળકો સાથે આગળ આવ્યા. ભગવાં વલ્કલ પહેરેલી અને નીચી દષ્ટિ કરીને ઉભેલાં સીતાદેવીને જોઈ સર્વ લોકોને પોતાની દુષ્ટતા માટે લજ્જા આવી. ઋષિના કહેવાથી સીતાએ જળતું આચમન કરી મ્હોટેથી કહ્યું: “જો મન, વાણી કે કર્મથી મ્હેં મહારા પતિનો અપરાધ ન કર્યો હોય અને હું નિર્દોષ હોઉં, તો હે વિશ્વંભરા દેવી! મ્હને ત્હમारी અંદર સમાવી દો!”

સીતાદેવી આ શબ્દો બોલી રહ્યાં કે તરત જ પૃથ્વીમાં ફાટ પડી અને અંદરથી નાગકુળા પર સિંહાસને બેઠેલાં વસુંધરા દેવી પ્રકટ થયાં. લેમણે સીતાને પોતાના બોળામાં લીધાં, અને એકદમ પાતાળમાં પલાયન કર્યું. સર્વ લોકો બેબાકળા થઈ આંખો ફાડી ફાડી જોવા લાગ્યા. સીતા સર્વથા અદૃશ્ય થઈ ગયાં.

રામે ઋષિઓને તથા અન્ય મિત્રોને માનપૂર્વક વિદાય કર્યા અને લવ-કુશને સ્નેહપૂર્વક ઘરમાં રાખ્યા. હવે, લેમના પત્ની-સ્નેહનું અપત્યસ્નેહમાં પરિવર્તન થયું. રામચંદ્રના આગ્રહથી ભરતે પોતાના બે પુત્રોને યુષ્કલાવતી અને તક્ષશિલામાં રાજ્યાભિષેક કર્યો; લક્ષ્મણે અંદ્રકેતુ અને અંગદ નામના બે પુત્રોને કુરાપથ દેશમાં રાજ્યાભિષેક કર્યો; શત્રુઘ્ને બહુશ્રુત અને સુબાહુ નામના બે પુત્રોને અનુકમે મધુરા અને વિદિશામાં રાજ્યાભિષેક કર્યો.

એક દિવસ કાલ (ચમદેવ) મુનિવેષ લઇને રામચંદ્ર પાસે આવ્યા અને લેમની સાથે એકાન્તમાં વાત કરવા માટે રજા માગી. બંનેએ નિશ્ચય કર્યો કે જે કોઇ વચમાં આવી લેમની વાતમાં લંગ પાડે તેનો સર્વથા ત્યાગ કરવો. લક્ષ્મણને દારપાળ તરીકે ઉભો રાખવામાં આવ્યો. તેવામાં દુર્વાસા મુનિ દ્વાર આગળ આવી પહોંચ્યા અને લેમના આગમનના સમાચાર રામને જણાવવા માટે લક્ષ્મણને કહ્યું. લક્ષ્મણે આનાકાની કરી, અને કરેલી પ્રતિજ્ઞા વિષે સમજાવ્યું. પણ કોઇ દુર્વાસાએ પોતાનો આગ્રહ જારી રાખ્યો. તેથી લક્ષ્મણ અંદર ગયો અને સમાચાર કહ્યા. રામની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરવા માટે તે સરયૂ નદીને કિનારે ગયો અને યોગથી દેહત્યાગ કર્યો.

હવે, રામને પૃથ્વી પર રહેવા માટે કોઇ પણ જાતનું પ્રયોજન રહ્યું ન હતું. લેમણે કુશને કુશાવતીમાં અને લવને શરાવતીમાં રાજ્યાભિષેક કર્યો, અને પોતે બન્ધુઓ સાથે, અગ્નિપુરઃસર ઉત્તર દિશામાં પ્રયાણ કર્યું. વાનરો અને રાક્ષસો લેમનો નિશ્ચય સમજી ગયા અને લેમની પાછળ ચાલવા લાગ્યા. શરયૂના કિનારે આવી પોતે વિમાનમાં બેસ્યા, અને લકતોને નદીમાં લૌતિક દેહનો ત્યાગ કરાવી, દિવ્ય દેહ ધારણ કરાવી પોતાની સાથે લઇ ગયા, તથા એક નવું જ સ્વર્ગ વસાવી લેમાં લેમનો વાસ કરાવ્યો.

પ્રકરણ ૮ મું: કુશ

એક દીવામાંથી જેમ બિન્ન બિન્ન દીવાઓ સળગે, તેમ આ એક વંશમાંથી આઠ વિભાગ પડી ગયા. આઠે ભાઈઓ સલાહ સંપત્તી રહી જ્યેષ્ઠબંધુ કુશને માન આપવા લાગ્યા.

એક દિવસ મધ્યરાત્રે કુશરાજ પોતાના શય્યાગૃહમાં સૂતો હતો. સઘળા પરિજનો ધસધસાટ ઉઠતા હતા, અને દીવા ઝગઝગાટ બણી રહ્યા હતા. એટલામાં લેમના પલંગ આગળ પ્રવાસ કરવા નીકળી હોય એવો વેષ ધારણ કરેલી એક અપૂર્વ સ્ત્રીને લેણે જોયું. તે સ્ત્રી કુશનો જય ઇચ્છી હાથ જોડી ઉભી રહી. શય્યાગૃહનાં સઘળા દ્વાર બંધ હોવા છતાં આ સ્ત્રી કેવી રીતે અંદર આવી શકી તે વિષે કુશને ધણું આશ્ચર્ય લાગ્યું. તે પલંગમાંથી અર્ધો ઉભો થઇ બોલ્યો:

“ આ રાજમહેલમાં ત્હમે પ્રવેશ કરી શક્યાં છે, પરંતુ ત્હમારામાં હું યોગશક્તિ નોંધ શકતો નથી. ત્હમારા આકાર ઉપરથી ત્હમે દુઃખી હો એમ લાગે છે. ત્હમે કાણુ છે, અને કેનાં ધર્મપત્ની છે, તથા મ્હારી પાસે આવવાનું ત્હમને શું પ્રયોજન છે ? રઘુવંશીય રાજાઓનાં મન વ્યભિચારિ હોતાં નથી એ ત્હમારે જાણવું નોંધએ.”

પેલી સ્ત્રીએ જવાબ આપ્યો: “ રાજન્ ! જે નગરીનાં સર્વ મનુષ્યોને ત્હમારા પૂજ્ય પિતાશ્રી સાથે લઇ ગયા તે અનાથ નગરીની હું અધિદેવતા છું. જેણે અલકાપુરી તથા ઇંદ્રપુરીથી પણ વિશેષ ઉપભોગો અને મહોત્સવો જોયા છે તેની આજ આવી લાચાર સ્થિતિ થઇ છે, અને તે પણ ત્હમારા શાસનકાળમાં ! જ્યાં પ્રથમ મ્હોટા મ્હોટા ગગનચુંબી પ્રાસાદો ગાજી રહ્યા હતા, ત્યાં આજ ભાગ્યાં તૂટ્યાં ઝુંપડાં જોવામાં આવે છે ! જે રાજમાર્ગો ઉપર રાત્રે નૃપુરના ખણખણાટ કરી અભિસારિકાઓની આવજાવ થતી, તે જ માર્ગો પર આજ અમંગલ અવાજ કરતાં શિયાળવાં માંસના ટુકડાની શોધમાં દોડી રહ્યાં છે ! જે સરોવરોનાં પાણી પ્રમદાઓના હાથથી ખળખળ અવાજ કરતાં, આજ ત્હેમાં જંગલી પાડા મરતી મચાવી રહ્યા છે ! જે નિસરણીનાં પગથીયાં પર સુંદર સ્ત્રીઓ કમલ સરખાં પગલાં પાડતી, ત્યાં આજ લોહીઆળ પગલાં મૂકી વાધ ઉભા રહે છે ! જે મોરને નગરજનો ધરમાં રાખી મૃદંગના ધ્વનિ સાથે નૃત્ય શીખવતા હતા, તે જ મોર આજે જંગલી બની જઇ ઝાડ પર પડી રહે છે ! પદ્મવનમાં આખેહુબ્ધ ચીતરેલા હાથીઓ પર આજ સિંહો ત્રાપ મારી રહ્યા છે ! મહેલોના સ્તંભો પર જે જે સુશોભિત સ્ત્રીઓનાં ચિત્રો ચીતરેલાં હતાં, તેના રંગ ઉખડી જઇ આજ તેના પર ધ્રુજ ચ્હોંટી છે, તથા એ પ્રમદાઓની કાંચળીઓ પર આજ સર્પની કાંચળીઓ વીંટાઇ છે ! જે મહેલોની લીસી અને ચક્રચક્રિત લીતો પર ચંદ્રનાં કિરણો ખીલી ઉઠતાં તે જ લીતો પર આજ પાંદડાં ને વેલા ઉગી ગયા છે ! જે ઉદ્યાનલતાની શાખાઓ પ્રેમપૂર્વક નીચી નમાવી વિલાસી નારીઓ પુષ્પ ચૂંટતી તે લતાઓ પર આજ વાનરો ફૂદાફૂદ કરી રહ્યા છે ! પુરાતન પ્રાસાદોની ભાંગી તૂટી બારીઓ દિવસે શૂન્ય બની રાત્રે અંધકારમાં ડૂબી રહે છે ! જ્યાં હજારો સ્ત્રીપુરુષો હમેશાં સ્નાન કરતાં એ શરયૂના એવારા નોંધ મ્હાડે હૃદય બળાવે ખાંખ થઇ જાય છે ! માટે, હે રાજન્ ! મ્હારી પ્રાર્થના એટલી જ છે.”

આ નવીન રાજધાની છોડી લ્હમ્બારી પુરાતન પુરીમાં પાછા પધારો.”

કુશ રાજાએ દેવતાની પ્રાર્થના કબુલ રાખી, તેથી તે આશીર્વાદ આપી અદરય થઈ ગઈ.

પ્રાતઃકાળમાં વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને બોલાવી રાજાએ રાત્રિનું સંધનું વૃત્તાંત લેખને જણાવ્યું. બ્રાહ્મણો પ્રસન્ન થયા, અને લેખને અલિનંદન આપી ત્યાં જવા રજા આપી. એક શુભ દિવસે કુશાવતી શ્રોત્રિય બ્રાહ્મણોને સમર્પણ કરી કુશરાજાએ અંતઃપુરની સ્ત્રીઓ તથા નગરજનો સાથે અયોધ્યા તરફ દૂર કરી. વિન્ધ્ય પર્વત ઝોળંગી સંધનું સૈન્ય ગંગાકિનારે આવી પહોંચ્યું, અને ત્યાંથી નાવડામાં ખેસી ખીજી પાર ઉતર્યું. ત્યાર પછી ચાલતાં ચાલતાં કેટલેક દિવસે તેઓ શરયુકિનારે આવ્યા. રાજાએ સાથે આણેલા કારીગરોને અયોધ્યાની નવીન રચના કરવાની આજ્ઞા આપી. થોડા દિવસમાં સંધનું તૈયાર થયું. એટલે વાસ્તુ-વિધાન કરી રાજાએ નગરમાં પ્રવેશ કર્યો. અયોધ્યાનગરી પૂર્વવત્ પુનઃ શોભવા લાગી.

સમય પોતાનું કામ કરવા લાગ્યો.

એક વખત વસંત ઋતુમાં રાજાને શરયુનદીમાં અંતઃપુરની સ્ત્રીઓ સાથે જલક્રીડા કરવાની ઇચ્છા થઈ. લેણે નદીમાંથી મગર વગેરે હિંસક પ્રાણીઓને બહાર કઢાવી નાંખ્યા. પછી પોતે સ્ત્રીઓ સાથે જળમાં ઉતર્યો અને એક હાથી હાથણીઓ સાથે, અગર ઇંદ્ર અપ્સરાઓ સાથે મંદાકિનીમાં ક્રીડા કરે, તેમ લેણે જલવિહાર કરવા માંડ્યો. રાજા અને સ્ત્રીઓ પરસ્પર પ્રેમપૂર્વક પાણી ઊરાડવા લાગ્યાં. આ પ્રમાણે ધણા સમય સુધી ક્રીડા કરતાં કરતાં બન્ને પક્ષને અતિ-શય શ્રમ લાગ્યો. અંતે પાણીમાંથી બહાર નીકળી તેઓ તટ પર નાંખેલા તંબુમાં ગયાં. ત્યાં જતાં જ રાજાને ખબર પડી કે અગસ્ત્ય ઋષિએ રામચંદ્રને આપેલું અમૂલ્ય આભૂષણ જલક્રીડા કરતાં નદીમાં પડી ગયું. તેથી લેણે નદીના તારાઓને બોલાવીને આભૂષણની શોધ કરવા માટે આજ્ઞા કરી. ધણા વખત સુધી પ્રયત્ન કરી નદી ડહોળી નાંખ્યા છતાં પણ જ્યારે આભૂષણ હાથ ન લાગ્યું, ત્યારે તેઓ નિરાશ થઈ રાજા પાસે આવ્યા અને હાથ જોડી કહેવા લાગ્યા: “મહારાજ! આભૂષણનો પત્તો લાગતો નથી. કદાચ પાણીમાં રહેનાર કુમુદ નામે ચપળતાથી લઈ લીધું હોય તો તે બનવા જોમ છે ખરું.”

આ સાંભળી રાજાને ક્રોધ ચંઢ્યો. ત્હેણે હાથમાં ધતુષ લઈ કુમદને મારવા માટે તૈયારી કરી. પણ એટલામાં પાણીનાં મોળાં ભેરથી ઉછળવા લાગ્યાં અને ત્હેમાંથી ભુજંગરાજ કુમુદ એક સુંદર કન્યા લઈ બહાર નીકળ્યો. ત્હેણે રાજાને પ્રણામ કરી કહ્યું: “ મહારાજ ! ભગવાન રામચંદ્રના પુત્રના કાર્યમાં વિધન નાખવા કોણ શક્તિમાન છે ? પણ, આ મહારી બ્હેન દડે રમતી હતી, એટલામાં આપનું આભૂષણ પાણીમાં પડ્યું. ત્હેની સુંદરતા બેધ એણે તે ઉપાડી લીધું. હ્યો આ રહ્યું આપનું આભૂષણ; આપના હસ્તનો વિયોગ સહન કરવાને એ યોગ્ય નથી; અને મહારાજ ! આપનો અપરાધ કયો તે બદલ આ મહારી બ્હેન કુમુદતી હંમેશને માટે આપના ચરણની સેવામાં સોંપું છું; તો આપ એનો સ્વીકાર કરશો એમ હું ઇચ્છું છું. ” આ પ્રમાણે બોલી કુમુદે પેલું આભૂષણ તથા કુલભૂષણ કન્યા રાજાને સમર્પણ કર્યા. રાજાએ પ્રસન્ન થઈ બન્નેનો સ્વીકાર કર્યો.

પ્રકરણ ૯ મું: વંશવિસ્તાર

કુમુદતીથી કુશને અતિથિ નામનો પુત્ર થયો. તે મ્હોટો થતાં શસ્ત્રાસ્ત્રવિદ્યામાં અતિશય નિપુણ થયો.

એક વખત કુશરાજ ઈંદ્રના આગ્રહથી દુર્જય નામના દૈત્ય સાથે યુદ્ધ કરવા ગયો. ત્હેણે દૈત્યને માર્યો, પણ અંતે ત્હેનો પોતાનો ધાત થયો. કુમુદતી ત્હેની પાછળ સતી થઈ. વૃદ્ધ અમાત્યોએ ભેગા થઈ અતિથિનો રાજ્યાભિષેક કર્યો. તે બાળક હોવા છતાં પણ ચતુર હતો. તેથી થોડા જ વખતમાં ત્હેણે પ્રજાનો પ્રેમ સંપાદન કર્યો. ત્હેનાં બાણ અને વસિષ્ઠગુરુના મંત્રો આગળ ત્રણે ભુવનમાં કાંઈ પણ અસાધ્ય ન હતું. તે સારી રીતે બાણુતો કે શૈય વિનાની નીતિ માત્ર ભીરુતા છે, તથા નીતિ વિનાનું શૈય માત્ર પશુતા છે. તેથી ત્હેણે પોતામાં બન્નેનો સમપ્રમાણમાં યોગ સાધ્યો હતો. કોઈ પણ કાર્ય કરતા પહેલાં તે હંમેશાં મંત્રિઓની સલાહ લેતો, અને પછી પોતાના વિચાર પ્રમાણે કાર્ય કરતો. ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણે પુરુષાર્થો, પરસ્પર વિરોધ આવ્યા વિના, તે ઉપબોગ કરતો. તે સત્યબોધને સતત

દાન આપતાં, અને દુબેળાં દંડ દેતો. આ પ્રમાણે શાસ્ત્રાનુસાર આચરણ કરવાથી ઉત્તમ રાજાઓમાં તેની ગણના થવા લાગી. સર્વ રાજાઓ દંડની માફક તેની આજ્ઞા માનવા લાગ્યા. તેણે એક અશ્વ-મેધ યજ્ઞ કરી એટલું બધું દાન કર્યું કે લોકો તેને કુબેરના નામથી ઓળખવા લાગ્યા. તેના રાજ્યતંત્રમાં સઘળી પ્રજા સુખમાં રહેતી.

તેણે નૈષધરાજાની કન્યા સાથે લગ્ન કર્યું હતું, અને તેનાથી તેને એક પુત્ર થયો જેનું નામ નિષધ રાખવામાં આવ્યું. પુત્ર ઉમ્મર-લાયક થતાં અતિથિએ તેનો રાજ્યાભિષેક કર્યો, અને કેટલાક વખત પછી પોતે સ્વર્ગ તરફ પ્રયાણ કર્યું.

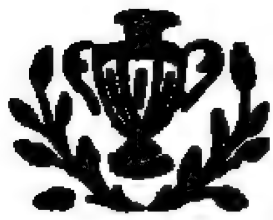
નિષધને નલ નામનો પુત્ર થયો. નલનો યજ્ઞ દેવલોકો પણ આનંદપૂર્વક ગાતા. તેને નલ નામનો પુત્ર થયો. નલને રાજ્યલક્ષ્મી સોંપી નલ રાજા અરણ્યમાં તપસ્યા કરવા ગયો. તે જ પ્રમાણે, સમય આવતાં નલ રાજા પણ પોતાના પુત્ર પુંડરીકને રાજ્યગાદી સોંપી મોક્ષમાર્ગે વળ્યો. પુંડરીકે પણ રાજ્યસુખ ભોગવી અંતે દ્વૈમધન્વા નામના પુત્રને ગાદી સોંપી અરણ્યમાં ઘેર તપશ્ચર્યા આરંભી. દ્વૈમ-ધન્વાને દેવાનીક નામનો પુત્ર થયો. દેવાનીકને અહિનગ્ર નામે પુત્ર થયો. તેને પારિયાત્ર નામે પુત્ર થયો. પારિયાત્રને શિલાખ્ય, અને શિલાખ્યને ઉન્નાલ નામે પુત્ર થયો. તેને વજ્રણાલ નામનો પુત્ર થયો. વજ્રણાલના મરણ પછી તેનો પુત્ર બ્યુષિતાશ્વ ગાદીએ આવ્યો. કાશીવિશ્વેશ્વરની આરાધનાથી તેને વિશ્વસહ નામનો પુત્ર થયો. વિશ્વસહ પછી તેનો પુત્ર હિરણ્યનાલ ગાદીએ આવ્યો. તેને કૌસલ્ય નામનો પુત્ર થયો. કૌસલ્યને પુત્ર નામે દીકરો થયો. તેની સ્ત્રીએ પુષ્ય નક્ષત્રમાં પૂર્ણિમાના દિવસે પુષ્ય નામના પુત્રને જન્મ આપ્યો. પુષ્ય રાજા એક વખત મૃગયા કરવા નીકળ્યો હતો, તે વખતે એક વિકરાળ સિંહે આવી તેને મારી નાંખ્યો. ત્યાર પછી, તેના પુત્ર સુદર્શનનો રાજ્યાભિષેક થયો. તે ૭ વર્ષનો બાળક હોવા છતાં પણ, બળવાન અને ચપલ હોવાને લીધે પ્રજા તેની આજ્ઞામાં રહેતી. રાજ્યલક્ષ્મીનો સંપૂર્ણ ઉપભોગ કર્યા પછી તે પોતાના પુત્ર અમિવશ્યુને ગાદી આપી નૈમિષારણ્યમાં તપ કરવા ગયો.

અમિવશ્યુ ધણો સ્ત્રીલંપટ અને વિલાસી રાજા હતો. રાજ્યકારભાર અમાત્યોને સોંપી તે હંમેશાં રંગરાગમાં મસ્ત રહેતો. પ્રજાને મળવાની પણ

તેને પ્રસન્ન ન હતી. કદાચ પ્રજાને દર્શન આપવા મંત્રિઓ તેને આમ્રહ કરતા તે તે બારીમાંથી કેવળ પગ લાંબો કરી બહાર ઉભેલા પ્રજા-જનોને બતાવતો. તેના ચરણને નમસ્કાર કરી લોકો પાછા ફરતા. તે એકાન્તમાં અનેક સ્ત્રીઓ સાથે જલક્રીડા કરતો. દિવસે દિવસે તેની કામવૃત્તિ વૃદ્ધિગત થવા લાગી. નાચનારી વારાંગનાઓ સાથે તે જાતે દોલક લઈ વગાડવા બેસતો. આ કામમાં તેણે એટલી બધી નિપુણતા મેળવી હતી કે વારાંગનાઓના અભિનય(હાવભાવ)માં તે ભૂલો કાઢવા શક્તિમાન થયો હતો. નૃત્ય પૂરું થતાં નર્તકીઓના મુખ પર આવેલાં પરસેવાનાં િંદુઓ પોતે પ્રેમપૂર્વક લૂછી નાંખતો. દાસીઓ અને વેશ્યાઓ સાથે વિહાર કરવામાં તેને લજ્જા આવતી નહિ.

આ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયસુખમાં મગ્ન રહી તે પોતાનો સમય વીતાડતો હતો. અત્યંત કામાસક્તિથી તેને ક્ષયરોગ લાગુ પડ્યો. વૈદ્યોના કહ્યા પ્રમાણે તે પથ્ય પાળતો નહિ. સ્ત્રીમઘાદિકનો ત્યાગ કરવો તેને મરણતુલ્ય લાગતો, આથી તેનો રોગ અસાધ્ય થઈ ગયો. મ્હેં પીગું પડી ગયું, અવાજ મન્દ થઈ ગયો, ચાલવાની શક્તિ રહી નહિ. આખરે તે મૃત્યુવશ થયો.

અનેક સ્ત્રીઓ સાથે ઉપભોગ કર્યા છતાં પણ તેને સંતાન પ્રાપ્ત થઈ ન હતી ! તેના મરણ સમયે અંતઃપુરની એક સ્ત્રી સગર્ભા હતી. તેથી તેને ગાદી પર બેસાડી અમાત્યો રાજ્યકારભાર ચલાવવા લાગ્યા.

(૨) — માલવિકાગ્નિમિત્ર

પ્રકરણ ૧ હું: ચિત્રદર્શન

પૂર્વે વિદિશા * નગરીમાં અગ્નિમિત્ર નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેને ધારિણી, ધરાવતી આદિ અનેક રાણીઓ હતી. તેના પિતા પુષ્પમિત્ર સેનાપતિએ લાંબા સમય સુધી રાજ્ય કરી, રાજ્યનો લગભગ સઘળો કારભાર અગ્નિમિત્રને સોંપી દીધો હતો; અને હવે તે એક અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવાની તૈયારી કરતો હતો. તેમણે અગ્નિમિત્રના યુવાન પુત્ર વસુમિત્રને યજ્ઞના અશ્વનો રક્ષક નીમી, અશ્વને દેશે દેશ ફરવા માટે છૂટો મૂકી દીધો હતો.

તે વખતે વિદર્ભ દેશમાં યજ્ઞસેન નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેને માધવસેન નામે એક પિતરાઈ ભાઈ (કાકાનો દીકરો) હતો. આ બન્ને ભાઈઓ વચ્ચે અણબનાવ હતો. માધવસેનને એક સ્વરૂપવતી બહેન હતી, તેનું સગપણ અગ્નિમિત્ર સાથે કરવાનો તે ઇરાદો રાખતો હતો. એ જ કારણને લીધે એક વખતે તે સપરિવાર વિદિશા તરફ જવા નીકળ્યો. માર્ગમાં યજ્ઞસેનના સીમાધિકારીએ તેને પકડ્યો અને પરિવાર સાથે કેદ કર્યો. આ વાતની અગ્નિમિત્રને ખબર પડતાં તેણે વિદર્ભ રાજાને કહાવી મોકલ્યું કે “તમારા કાકાના દીકરા માધવસેને પોતાની બહેનની સગાઈ મ્હારી સાથે કરવાનું કહેણ મોકલેલું છે. તે મ્હારા તરફ આવતો હતો એટલામાં તમારા અંતપાલે તેને માર્ગમાં પકડી કેદ કર્યો છે. માટે મ્હારી ઇચ્છા મુજબ તેને સપરિવાર મુક્ત કરવો.”

આના ઉત્તરમાં યજ્ઞસેને જણાવ્યું કે “એકજ રાજકુળના વારસોમાં આવી વૃત્તિ સ્વાભાવિક હોય છે. માટે આ બાબતમાં આપે પક્ષપાત ન કરતાં મધ્યસ્થ રહી વિચાર કરવો જોઈએ. માધવસેનને પકડતી વખતે તેની બહેન ચોરાઈ ગઈ છે, તેનો પત્તો મેળવવા હું બનતો પ્રયત્ન કરીશ. તેમ છતાં જો માધવસેનને મુક્ત

* વિદિશાને હાલમાં બીહાર કહે છે. તે બેટવા નદી ઉપર સિંધિઆના સબ્યમાં આવેલું છે.

કરાવવાની જ આપની દૃઢ ઇચ્છા હોય તો હું આપના આગળ એક સરત મૂકું છું. તે એ કે મ્હારો સાળો મૈયસચિવ જે આપને ત્યાં અંધનમાં છે તેને જો મુક્ત કરવાનું આપ કબુલ કરો તો માધવ-સેનને મુક્ત કરવા હું તૈયાર છું, એ જાણીને.”

યજ્ઞસેનનો ઉત્તર સાંભળી અગ્નિમિત્ર ક્રોધથી રાતો પીળો થઈ ગયો. તેણે પોતાના અમાત્યને બોલાવી કહ્યું: “વાહતક, વિદલ્-રાજા પડોશનો રાજા હોય સહજ રીતે આપણો શત્રુ તો છે જ; તેમાં વળી તે ઉદ્ધતપણે આવે. ઉત્તર આપે છે. માટે વીરસેનને એક લશ્કર આપી તેના તરફ જલદીથી મોકલો.” અમાત્યે તે પ્રમાણે યોજના કરી.

ઉપર જે વીરસેનનું નામ આવ્યું, તે ધારિણી રાણીનો ભાઈ થતો હતો. તેને નર્મદાતટે અન્તપાલ (સીમાડાના અધિકારી) તરીકે નીમેલો હતો. તેણે એક વખતે પહાડી લૂટારૂ લોકો પાસે એક સુંદર કન્યા જોઈ. તેને જોતાં જ એ કોઈ ઉંચા કુળની કન્યા હોય એમ તેને લાગ્યું, તેથી તેણે લૂટારૂઓ પાસેથી એ કન્યા પડાવી લીધી અને પોતાની જહોનની તહેનાતમાં તેને મોકલી દીધી. ધારિણીએ તેનું સ્વરૂપ અને ગુણો જોઈ ગણદાસ નામે પોતાના ખાસ માનીતા એક સંગીતશાસ્ત્રી પાસે સંગીત, નૃત્ય વગેરેનું જ્ઞાન લેવા માટે તેને મૂકી. તે કન્યાનું નામ માલવિકા હતું. થોડા જ વખતમાં આ કન્યાની બુદ્ધિ અને નિપુણતા જોઈ ગણદાસ ધણો ચક્રિત થયો. જેમ સારા વિદ્યાર્થીને વિદ્યા આપવાથી ગુરુને સંતોષ અને યશ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ ગણદાસને પણ બન્યું. ઉપર કહ્યું કે માલવિકા ધણીજ સ્વરૂપવતી હતી, સાથે અતિશય બુદ્ધિમતી પણ અને હવે તે કલાવતી પણ થઈ. સુવર્ણ અને સુગંધનો યોગ અલૌકિક જ હોય છે. ચતુર રાણીને રાજના વિષયો સ્વભાવનો ખરાબર પરિચય હતો, તેથી રાજને માલવિકા વિષે જરાયે ખબર ન પડે તે માટે તે કાળજી રાખતી હતી.

એક દિવસે ધારિણી ચિત્રશાળામાં ગઈ હતી. ત્યાં એક તાબું ચીતરેલું ચિત્ર નીહાળતી તે ઉભી હતી. એટલામાં રાજા અગ્નિ-મિત્ર ત્યાં જઈ ચઢ્યો. રાજા અને રાણી બન્ને એક આસન પર બેસી પેલું ચિત્ર બારીકાઈથી જોવા લાગ્યાં. તે ચિત્રમાં વચ્ચે રાણી

- બેઠેલી હતી અને આનુબાનુએ તેનાં દાસદાસીઓનું ટોળું ચીત-રેણું હતું. તે ટોળામાં માલવિકા પણ હતી. ત્હેનું અપૂર્વ સૌંદર્ય જોઈ રાજાએ પ્રશ્ન કર્યો, “આ કેણું?” રાણીએ પ્રશ્નનો ઉત્તર ન આપતાં વાત ઉડાવી દીધી. આથી રાજાના મનમાં વિશેષ શંકા ઉત્પન્ન થઈ. ત્હેણે પુનઃ પુનઃ એ જ પ્રશ્ન કર્યો. એટલામાં પાસે બેઠેલી વિદ્યાર્થી-કન્યાઓમાંથી વસુલક્ષ્મી નામે એક ન્હાની છોકરી બોલી ઉઠી, “મહારાજ, એ તો માલવિકા.”

ચિત્ર જોઈને રાજા રાણી ઘેર ગયાં. તે દિવસથી રાણીએ માલવિકાને રાજાની દૃષ્ટિમાંથી છુપાવવા ખાસ પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. ચિત્રમાં જોયા પછી માલવિકાને પ્રત્યક્ષ જોવાની તીવ્ર ઇચ્છા રાજાના મનમાં ઉત્પન્ન થઈ. પંચુ રાણીની કાળજી આગળ ત્હેનું કંઈ ચાલતું નહિ. વિદૂષક રાજાના પ્રણયકાર્યમાં હમેશાં સહાયક હોય છે. તેથી રાજાએ માલવિકા વિષેની સઘળી હકીકત વિદૂષકને કહી. તેણે રાજાને માલવિકાનાં દર્શન કરાવવા માટે એક ઉત્તમ યુક્તિ રચી. ગણુદાસ અને હુરદત્ત એ બન્ને રાજાના નાટ્યાચાર્યો હતા. બેઉને આડું અવળું ભરવી તેણે તે બેઉ વચ્ચે કલહ ઉત્પન્ન કર્યો.

એક દિવસે વિદૂષક રાજા પાસે બેઠો હતો, એટલામાં એ બન્ને સંગીતશાસ્ત્રીઓ. “બસ, બસ, બહુ થયું, બહુ થયું; ચાલો રાજાજી પાસે. ત્યાં નક્કી થશે કે કેણું ઉંચું ને કેણું નીચું” એમ પરસ્પર ઝઘડતા રાજમહેલમાં આવ્યા. બન્નેનો અવાજ સાંભળી રાજા મનમાં હસવા લાગ્યો. કંચુકી બન્નેને લઈ દિવાનખાનામાં દાખલ થયો. રાજાને વિનયપૂર્વક નમસ્કાર કરી તેઓ રાજાએ બતાવેલા આસન ઉપર બેઠા. રાજાએ ધીમે રહી પૂછ્યું: “કેમ આચાર્યજી, અત્યારે શાળાના સમયમાં સાથે જ આપનું અહીં આવવું થયું?” ત્હેના ઉત્તરમાં ગણુદાસે જણાવ્યું: “મહારાજ, સાંભળો. મેં ગુરુચરણે અભિનયવિદ્યા પ્રાપ્ત કરી છે. તેમ અનેક વિદ્યાર્થીઓને ત્હેનું પઠન પણ કરાવ્યું છે. આપ નામદારે તથા રાણીજીએ મારો યથાયોગ્ય સત્કાર પણ કર્યો છે. છતાં, આ હુરદત્ત સારા સારા લોકો આગળ કહેતો ફરે છે કે ‘ગણુદાસ તો મારા પગની ધૂળ ખરોખરે નથી;’—” એટલામાં હુરદત્ત વચમાં જ બોલી ઉઠ્યો:—“મહારાજ, પ્રથમ તો એણે જ ‘મહારાજાં અને એનામાં સમુદ્ર ને ખાખોચીયા જેટલું અંતર છે’ એમ કહી મહારી

નિન્દા કરવા માંડી. માટે હું આપને અરજ ગૂજારું છું કે આપ જ મધ્યસ્થ રહીને અમ્હારા બેઠિની, શાસ્ત્ર અને પ્રયોગમાં પરીક્ષા લેશો.”

“હરદત્તાનું કહેવું ખરોખર છે,” એમ કહી વિદ્વપકે ટેકા આપ્યો. ઘુદાસે પણ એ દરખાસ્ત કબુલ રાખી.

રાજાએ ઉત્તરમાં જણાવ્યું: “તમારી દરખાસ્ત હું પસંદ કરું છું; પરંતુ એ કામ હું એકલો માથે લઇ શક નહિ. રાણીને તથા પંડિતા કૌશિકીને પણ સાથે બોલાવો, અને એ સર્વના સમક્ષમાં જ નિર્ણય આવે તે ખરું;” એમ કહી તેણે રાણીને તથા પરિવારિકને બોલાવવા માણસ મોકલ્યું.

થોડી વારમાં બન્ને આવી પહોંચ્યાં. રાજાએ પરિવારિકને નમન કર્યું. તેણે પ્રત્યુત્તરમાં રાજાને આશીર્વાદ આપ્યો: “રાણી ધારિણી અને ભૂતધારિણી (પૃથ્વી) એમ ઉભયના જતારી રહી સો વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવે !”

બધાં યથાસ્થાને ગોઠવાઇ ગયા પછી રાજાએ પરિવારિકા તરફ ફરીને જણાવ્યું, “લગવતિ! આ બન્ને નાટ્યાચાર્યો વચ્ચે જ્ઞાનકલહ ઉત્પન્ન થયો છે; માટે આપે મધ્યસ્થવૃત્તિ ધારણ કરી હેમને નિર્ણય કરવો જોઈએ.” કૌશિકીએ મંદહાસ્ય કરી ઉત્તર આપ્યો: “મહારાજ, ઠીક મરકરી કરવા માંડી છે. મ્હોટું શહેર મૂકી રત્નની પરીક્ષા કરાવવા ગામડામાં જવું ઉચિત ન કહેવાય.”

રાજાએ નમ્રતાથી કહ્યું: “ના, ના. એમ બોલો મા. આપ તો પંડિતા કૌશિકી છો. મ્હારે અને રાણીજીને તો આચાર્યો તરફ પરસ્પર સ્વાર્થ લાગેલો છે. માટે આપ જ મધ્યસ્થ રહી ન્યાય આપી શકો એમ છો.” એમ કહી રાજાએ બન્નેને વિવાદ ચલાવવાની આજ્ઞા કરી.

પણ વચમાં જ પરિવારિકાએ કહ્યું: “મહારાજ, નાટ્યશાસ્ત્ર પ્રયોગાધીન છે. એમાં મ્હોંએ થૂંક ઉરાડવાથી શું? તેથી મ્હારો મત એવો છે કે કેટલાક આચાર્યો જ્ઞાનપરિપૂર્ણ હોય છે, તેમ જ કેટલાકની જ્ઞાન આપવાની પદ્ધતિ બહુ ઉત્કૃષ્ટ હોય છે. માટે જેઓ ઉભયમાં નિષ્ણાત હોય હેમને જ હું તો ઉત્તમ શિક્ષક કહું.” એ સાંભળી વિદ્વપક બોલી ઉઠ્યો: “સાંભળા લ્યો લગવતીનું કથન. હેમના કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે શિક્ષકની શિક્ષણપદ્ધતિ જોઇને જ આ આજ્ઞાનો નિર્ણય કરવો જોઈએ.”

રાજાએ રાણીનો અભિપ્રાય પૂછ્યો. ચતુર રાણી આ કલહનું રહસ્ય પહેલેથી જ સમજી ગઈ હતી. તેથી તેણે કહ્યું: “ખરૂં પૂછો તો આ બેનો કલહ જ મ્હને પ્રિય નથી.—”

વિદ્વષક વચમાં બોલી ઉઠ્યો: “ના, ના. બેની ઘેટાંકુસ્તી જોવામાં આપણું શું જાય છે? તેઓ મક્તના પગાર ખાધા કરે છે! અને જ્યાંસુધી બેમાંથી એક પણ હારશે નહિ, ત્યાંસુધી તેમની લડાઈનો પાર આવવાનો નથી. માટે એમ બંને જ નહિ.”

તેમ છતાંયે રાણીએ આગળ ચલાવ્યું: “મ્હારૂં કહેવું એમ છે કે જે શિષ્ય નબળો અને જડ હોય અને તેથી તે શિક્ષણ સારી રીતે ધારણ કરી શકતો ન હોય, તો શું તેમાં શિક્ષકનો દોષ કહેવાય?”

રાજાએ ઉત્તર આપ્યો: “દેવિ! એમ તો ખરૂં જ. શિષ્ય અમુક વિષય ગ્રહણ ન કરી શકે તો તેમાં શિક્ષકની મતિમંદતા ખરી સ્તો.”

જ્યારે રાણીએ જોયું કે આ પ્રમાણે દલીલ કરવી નિર્વર્તક છે, ત્યારે તેણે ગણુદાસને પાસે બોલાવી કહ્યું: “ગણુદાસ, નીકળી જા આ નકામા કળ્યામાંથી. એમાં ત્હને શો લાભ છે?”

બટકબોલો વિદ્વષક વચમાં બોલી ઉઠ્યો: “સાંભળ્યું? ગણુદાસ. નિરાંતે સંગીતના બહાને સરસ્વતીની બેટના લાડવા ઉડાવ્યા કરને! આવા નકામા કળ્યામાંથી શું મળવાનું છે?”

વિદ્વષકની વક્રોક્તિ સાંભળી ગણુદાસથી રહેવાયું નહિ. તેણે કહ્યું: “જે મનુષ્ય ‘મ્હે’ પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી છે’ એમ ધારીને વિવાદથી બહીને પારકાની નિન્દા સહન કરી લે છે, જેનું જ્ઞાન કેવળ જીવિકા માટે જ છે તેને જ્ઞાનનો વેપાર કરનાર વાણીયો કહેવો જોઈએ.”

રાણીએ બીજી સુક્તિ વાપરી જણાવ્યું: “પણ, ગણુદાસ, ત્હમारी શિષ્યા તો બીલકુલ નવીન છે. માટે ત્હને પરીક્ષામાં આણવી એ તદ્દન અન્યાય છે.” “નવીન છે માટે જ મ્હારો વિશેષ આગ્રહ છે.” ગણુદાસે એકદમ ઉત્તર આપ્યો.

“જો પરીક્ષા લેવાવી જ હોય, તો એકલાં પંડિતા કૌશિકીની આગળ જ ચાલવા દો. તેમાં બધાની શી જરૂર છે?” રાણીએ હિલ્લ પ્રશ્ન કર્યો. તેના ઉત્તરમાં પરિવ્રાજિકાએ કહ્યું: “રાણીજી, એ તો અન્યાય કહેવાય. ભલે સર્વજ્ઞ હોય તો પણ એક આદમીએ કરેલો નિર્ણય નિર્દોષ તો ન જ કહેવાય.”

હવે રાણી માટે વિશેષ બોલવાનું રહ્યું નહિ. તે નિરાશ થઈ નિરુત્તર બની મ્હોં ફેરવીને મનમાં બબડવા લાગી: “અરે મૂર્ખાં, મ્હને જાગતીને પણ તું ઉંધતી બનાવે છે !” રાજાએ પરિવારિક તરફ જોયું. તે રાણીને મનાવવા લાગી.

એટલામાં વિદ્વપક બોલી ઉઠ્યો: “રાણીજીને પોતાના માણસને બચાવી લેવો છે માટે જ આમ કરે છે. (ગણદાસ તરફ ફરીને) ગણદાસ, રાણીજીએ ધારણ કરેલા કેપથી ઠીક તમે બચી ગયા. બધાએ ભણેલા ભણુવવામાં નિપુણ હોય છે એમ કાંઈ નથી. ”

એ સાંભળી ગણદાસનું લોહી ઢીકળી ગયું. તેણે કહ્યું: “રાણીજી, સાંભળ્યું ? બધા લોકો આમ બોલશે. આપ મ્હારા વિષે જરા યે શંકા લાવો નહિ. મ્હને મ્હારો પ્રયોગ બતાવવાની રજા આપો. નહિ આપો તો હું માર્યો જમશ. ”

હવે રાણી કંટાળી ગઈ. તેણે કહ્યું: “ઠીક, ચાલવા દો. ”

રાણીની અનુસૂ મળવાથી ગણદાસે કહ્યું: “મહારાજ, મ્હારી શિષ્યા કયે જાતના અભિનયનો પ્રયોગ કરે તે ફરમાવો. ”

રાજાના આગ્રહથી પરિવારિકાએ જણાવ્યું: “ચતુષ્પદી ‘છલિત’ નાટ્ય બહુ કઠિન મનાય છે, તેનો સાભિનય પ્રયોગ જોવો જોઈએ. બન્ને આચાર્યોના પ્રયોગો જોઈ આપણે નિર્ણય કરીશું. ”

બન્ને આચાર્યોએ કશુલ કર્યું અને પ્રયોગની તૈયારી કરવા માટે તેઓ નાટ્યગૃહ તરફ જવા લાગ્યા. જતાં જતાં તેમને અટકાવી પરિવારિકાએ કહ્યું: “પણ, પ્રત્યેક અંગનું અભિનય સ્પષ્ટ દેખાય તે માટે વસ્ત્ર બહુ જ આછાં પહેરાવજો, હો. ”

“બહુ સારું, એ કહેવાની અમને જરૂર નહિ રહે ” એમ કહી તેઓ ચાલતા થયા.

રાણીના પેટમાં ક્યારનું યે તેલ રેડાયું હતું. તે રાજા તરફ ફરીને કહેવા લાગી: “જો આર્યપુત્ર રાજકાર્યમાં આટલી બધી ગ્રીણુવટ બતાવતા હોય તો કેવું સારું ? ” રાજાએ તેનો ઉત્તર આપતાં જણાવ્યું: “દેવિ! મનમાં કાંઈ અવળું માની લેશો નહિ. આ બધું મ્હોં ઉભું કર્યું છે એમ નથી. મુખ્ય કારણ તો એમ છે કે સ્વાભાવિક રીતે સરખા જાતના માણસો પરસ્પરના યંત્રણાં કરનારા હોય છે. ”

થોડી વારમાં નાટ્યશાળામાં મુદંગનો ધ્વનિ થયો, એટલે સર્વે ઉઠી ત્યાં જવા નીકળ્યાં.

પ્રકરણ ૨ ભુઃ પ્રત્યક્ષ દર્શન

નાટ્યશાળામાં સર્વે આસન ઉપર ગોઠવાઈ ગયાં. પછી રાજાએ કહ્યું: “લગવતિ! આ બન્ને આચાર્યોમાંથી કોનો પ્રયોગ આપણે પહેલો જોઈશું?” પરિવાળિકાએ ઉત્તર આપ્યો: “બન્ને આચાર્યો જ્ઞાનવૃદ્ધ તો છે જ. પણ ગણુદાસ વયોવૃદ્ધ છે માટે તેમને પહેલી પસંદગી આપવી જોઈએ.”

તે પ્રમાણે ગણુદાસના કહેવાથી માલવિકાએ પડદા પાછળથી રંગભૂમિ ઉપર પ્રવેશ કર્યો. રાજા તો તેને જોવા ક્યારનો ચે તલપાપડ થઈ જ રહ્યો હતો. તે હવે માલવિકાને પ્રત્યક્ષ જોતાં વિદૂષકને કહેવા લાગ્યો: “જ્યારે મહેં ચિત્રમાં તેની આકૃતિ જોઈ ત્યારે મહેને લાગતું હતું કે તેનું ખરેખરું રૂપ તો આટલું સુંદર હોય જ નહિ. પણ હવે મહેને લાગે છે કે ચિત્ર પૂરું થતાં સુધી ચિત્રકારની એકાગ્રતા ટકી શકી નથી! અહા! તેનું પ્રત્યેક અંગ લાવણ્યમય છે! શું સ્વરૂપ! નાટ્યાચાર્યના મગજમાં જેવો અભિપ્રાય છે તેવું જ આજે હું આતું શરીર લાગે છે!”

માલવિકાએ ધીમે રહી ગાવા માંડ્યું:—

કુલલલ્લો પિઓ સસ્સિ મવ દિઅઅ ગિરાસં ।

અણ્ણો અપક્કણી મે પરિપ્પુરહ કિં પિ વામો ।

પસો સો ચિરદિદ્ધો કહં ઇણ ઉવણ્ણદ્ધણ્ણો

ણાહ મં પરાદ્દીણં તુહ પરિગજઅ સંતિણ્ણમ્ ॥*

(રસાનુકૂળ અભિનય કરી બતાવે છે.)

તેનું ગીત સાંભળી વિદૂષકે કહ્યું: “મહારાજ, આ શબ્દો તો તેમને જ ઉદ્દેશીને તેણે ગાયા હોય એમ લાગે છે.”

રાજાએ તેના કાનમાં ઉત્તર આપ્યો: “વયંસ્મ, ત્હરિં તર્હં બેરાબર છે. ‘હે નાચ, મહારી ત્હમારાં ઉપર દહ પ્રીતિ છે’ એ લાવ મહેને જણાવવા માટે, ધારિણી નજીક હોવાથી, તેણે આ પ્રમાણે ચતુષ્પદીમાં કેમળ પ્રાર્થના કરી છે.”

* કુલલ પ્રિય, તેમાં વાંચ હૃદય નિરાસ

અહો અપાંચ મહારો પ્રસ્તુરે અહીં વામ:

આ એ સો ચિરદિદ્ધ, લાવ ક્યમ સુલભ !

નાચ પરાધીન હુંજે મેલું સંતુષ્ટા લમમાં.

ગાયન પૂરું કરી માલવિકા પડદા તરફ જતી હતી. પરંતુ રાજાને ત્હેના દર્શનનો વિશેષ લાલ મળે એ હેતુથી વિદૂષકે ત્હેને એકદમ અટકાવી કહ્યું: “જહેન, ઉભી રહે. તું કંઈક ભૂલી છે, તે હું કહેવા માગું છું.” તે ઉપરથી ગાયુદાસે માલવિકાને જતી અટકાવી.

રાણીથી રહેવાયું નહિ. તેથી તે એકદમ બોલી ઉઠી: “અરે ગાયુદાસ, મૂર્ખ ગૌતમ (વિદૂષક) ના કહેવા તરફ પણ ત્હમે ધ્યાન આપો છો !”

ગાયુદાસે નમ્રતાપૂર્વક જણાવ્યું: “રાણીસાહેબ, એમ મન બોલો. મહારાજના સંસર્ગથી ત્હેનામાં પણ વિદ્વતા સંભવી શકે. (વિદૂષક તરફ) આર્ય, કહો, આપને શું કહેવાનું છે?”

વિદૂષકે જણાવ્યું: “નહિ, હું હમણાં નહિ કહું. પહેલાં ભગવતી કૌશિકીને કહેવા ઘો. પછી મ્હેં જે ભૂલ શોધી કાઢી છે તે હું જણાવીશ.” પરિવારિકાએ ઉત્તર આપ્યો: “વાહ, ગાયુદાસ, કામ તો ખીલકુલ સુંદર થયું છે. ત્હેમાં જરા યે ખોડ કે ખાંપણ રહી નથી. ત્હેના અભિનયો પણ બરાબર અર્થને અનુકૂળ હતા, એમાં લગારે શંકા રહેતી નથી.” રાજાએ પણ જણાવ્યું: ગાયુદાસ, હૃદય તરફનું અમારું અભિમાન આજ ઉતરી ગયું છે. કામ બહુ જ સુંદર થયું છે.” રાણીએ પણ ગાયુદાસને ખાસ અભિનન્દન આપ્યું. આથી તે ધણે સંતુષ્ટ થયો. પછી ત્હેણે વિદૂષકને ભૂલ બતાવવા માટે કહ્યું. વિદૂષકે હસતાં હસતાં જણાવ્યું: “જુઓ આચાર્યજી, શિક્ષણનું આ પ્રથમ પ્રદર્શન હતું માટે સૌથી પહેલાં ત્હમારે બ્રાહ્મણની પૂજા કરવી જોઈએ. એ ત્હમે અહીં ભૂલી ગયા. કેમ ભૂલ ખરી કે નહિ ?”

પરિવારિકાએ કહ્યું: “વાહ! દોષ તો બહુ જ ખારીક બતાવ્યો લાગે છે!” વિદૂષકે ઉત્તર આપ્યો: “અરે! તું પાંડિત્યનું અભિમાન રાખે છે! લાડૂના કડકા કરતાં તો ત્હેને આવડતા નથી, તે તું શું સમજે? આ મ્હોટા લાંબા શ્વેત ચંદ્રકિરણ જેવા વાળથી તું આ બધાને બ્હીવડાવે છે કેમ?” ત્હેણું કથન સાંભળી સૌ હસી પડ્યાં. માલવિકા પણ ખીલતા કમળની માફક મન્દ હાસ્ય કરવા લાગી. “પણ જે આપ સર્વને સંતોષ જ થયો હોય,” વિદૂષકે આગળ ચલાવ્યું, “તો આ હું ત્હેને પારિતોષિક આપું છું.” એમ કહી તે રાજાના હાથમાંથી સોનાનું કડું ઉતારવા લાગ્યો.

રાણીએ ત્હેને અટકાવી કહ્યું: “ ગુણદોષ સમજ્યા વિના શાનો તું આભૂષણ આપવા જાય છે ? ”

“ પારકાનું છે માટે, ” વિદૂષકે તરત જવાબ આપ્યો.

આ વિનોદથી રાજાને ધણા વખત સુધી માલવિકાને જોવાનો સમય મળ્યો. માલવિકા અને ગણદાસ હવે પડદા પાછળ ચાલ્યાં ગયાં. એટલામાં હરદત્તે આવીને રાજાને પ્રણામ કરી જણાવ્યું: “ મહારાજ, હવે મ્હારો પ્રયોગ જોવાની કૃપા કરશો. ”

રાજાનો મનોરથ હવે સિદ્ધ થયો હતો. ખીજો પ્રયોગ જોવાની ત્હેને મુદ્દલ ઈચ્છા ન હતી. પરંતુ રાણીને શંકા ન આવે માટે ત્હેણે તરત જ ઉત્તર આપ્યો: “ હરદત્ત, ત્હમરો પ્રયોગ જોવા અમે તૈયાર જ થઈ રહ્યા છીએ ને. ચાલવા દો. ”

પણ એટલામાં વૈતાલિકોનું મધ્યાન્હગીત સંભળાયું. તેથી વિદૂષકે કહ્યું: “ સાંભળો. આ બ્રાહ્મણની તેમ જ આપ સર્વેની ભોજન-વેળા થઈ છે. ભોજનનો સમય વીત્યા પછી ભોજન કરવું એ વૈદ્યકશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ દોષ ગણાય. માટે ચાલો, સર્વે ઉઠો. કેમ હરદત્ત, ત્હમરો શો મત છે ? ”

રાજાએ કહ્યું: “ હરદત્ત, ત્હમરો પ્રયોગ કાલે જોઈશું. આજ વિશ્રાંતિ લ્યો. ”

હરદત્તે નમ્રતાથી જણાવ્યું: “ જેવી આપની ઈચ્છા. ”

પછી વિદૂષક અને રાજા માલવિકાનાં સોંદર્ય અને કળાની પરસ્પર પ્રશંસા કરતા રાજમહેલ તરફ ગયા.

પ્રકરણ ૩ જી: પ્રમદવન

ખીજે દિવસે હરદત્તનો પ્રયોગ પણ ભજવાયો. અંતે નિર્ણય એ આવ્યો કે ઉભય આચાર્યો પરસ્પર જ્ઞાન અને શિક્ષણમાં સરખા છે. પરંતુ ઉત્તમ શિષ્યા મળવાને લીધે ગણદાસની પદવી ઉચ્ચ લેખવામાં આવી.

રાજા અને માલવિકાના પરસ્પર પ્રેમની વાત રાજસેવકોમાં વીંજળાની માફક ફેલાઈ ગઈ. ધારિણીનું મન સાચવવા રાજા પોતાનો

માલવિકા પ્રત્યેનો પ્રેમ પ્રકટ કરી શકતો નહિ. માલવિકાની મુખ-કાન્તિ દિન પ્રતિદિન મ્હાન થતી જતી હતી. તે ઉપરથી તેનું વિરહદુઃખ ઓળખી શકાતું હતું.

એક દિવસે રાજા અને વિદૂષક વાતો કરતા બેઠા હતા. રાજા પોતાની વિરહાવસ્થાનાં રોદણાં રડતો હતો. વિદૂષકે તેને સાંત્વના આપી કહ્યું: “મહારાજ, આમ શોક કરવાની જરૂર નથી. મહેં એક ઉપાય યોજ્યો છે. માલવિકાની પ્રિય સખી જે બકુલાવલ્લિ નામે છે તેને મહેં આપનો સંદેશો જણાવ્યો છે અને તેણે આપનું દ્વિતીપણું કરવાનું કબુલ રાખ્યું છે. દુઃખ માત્ર એટલું જ છે કે આજ-કાલ ધનના કોદાર ઉપર જેમ એક નાગ રક્ષા કરે, તેમ રાણીએ માલવિકા ઉપર બારીક નજર રાખવાનું શરૂ કર્યું છે. તો પણ હાલમાં જ એક યુક્તિ કરી મહેં રાણીને હીડોળા ઉપરથી પડાવી નાંખી પગને ઘણી ઈન્ન કરી છે, તેથી તેમનાથી હલાતું ચલાતું કે બહાર નીકળાતું નથી. તેથી માલવિકાને વિશેષ છૂટ મળવાનો સંભવ છે ખરો.”

રાજાએ જરા મલકાઇને ઉત્તર આપ્યો: “ઠીક, ભાઈ, ત્હારી યુક્તિ પાર પડે! આખો દિવસ રાજકાળમાં ગયો. પણ આ સાંજનો વખત હવે ક્યાં ગાળું? મહેં કાંઈ એન પડતું નથી.”

વિદૂષકે કહ્યું: “મહારાજ, ઇરાવતી રાણીએ અશોકનાં તાગ્નં પુલો ભેટ કરી કહાવ્યું હતું કે ‘આર્યપુત્ર સાથે હીડોળામાં બુલવા મ્હારો મનોરથ છે’ અને આપે પણ તેમને પ્રમદવનના બાગમાં આવવાનું કહ્યું હતું તે બૂલી ગયા કે?”

રાજાએ ઉત્તર આપ્યો: “પણ ભાઈ, તે બનવું શક્ય નથી. કારણ કે અંત્રો બહુ નિપુણ હોય છે. તેઓ ભાવ વગરનો વિનોદ સમજી જાય છે....પણ જે બીજો કોઈ ઉપાય ન હોય તો ચાલો ત્યારે પ્રમદવનમાં જઈએ.” એમ કહી તેઓ બન્ને પ્રમદવનમાં ગયા. ત્યાં જઈ બાગની શોભા જોતાં જોતાં રાજા કહેવા લાગ્યો: “વયસ્ય, શી વસન્તની બહાર ખીલી છે! વસન્ત જાણે કે કુલીન લાજે છે: તે આંખાના મોરથી સુગંધિ થયેલા વાયુ રૂપી પોતાનો કોમળ હસ્ત મ્હારા શરીર પર ફેરવીને મસ્ત થયેલી ઠાકિલના ટકુ-કારમાં મહેં દયાભાવથી પૂછે છે ‘રાજન, પ્રેમવેદના સહન થાય છે?’ આ રાતો અશોક, આ રંગ બિરંગી કુસ્બક, આ લાંબાંબાં

ગુંગારવ વાળું તિલક-એ સઘળાં વસન્તની શોભાનાં ચિન્હો કેવાં સુંદર દેખાય છે !”

x

x

x

x

ઉપર આપણે જોયું કે વિદૂષકની યુક્તિથી રાણી હાંડાળા ઉપરથી પડી ગઈ હતી અને તેથી તેના પ્રગ્ને ભારે ઈન્ન થઈ હતી. દરમ્યાનમાં પ્રમદવનના એક પીળા અશોકને વસન્ત ઋતુ બેઠા છતાં કળીઓ પશુ આવી ન હતી, તેથી તેનું દોહદ * નિવૃત્ત કરવા માટે બાગની માળણે રાણી ધારિણીને પ્રમદવનમાં આવવા જણાવ્યું હતું. તેથી રાણીએ તે કામ કરવા માલવિકાને કહ્યું હતું, અને તેના પગ રંગી નૂપુર પહેરાવાનું કામ બુકુલાવલિને સોંપ્યું હતું. વળી, વધારામાં રાણીએ તેને કહ્યું હતું કે ‘જો તારા દોહદ પૂરવાથી અશોકને પાંચ દિવસમાં પુલ બેસશે તો હું તારા અલિલાષ પૂરા કરીશ.’ તે પ્રમાણે માલવિકા પ્રમદવનમાં આવી, શીતળ છાયામાં આવેલી એક શિલા પર બેઠી અને બુકુલાવલિની વાટ જોવા લાગી. એકાંતમાં તે વિચાર કરવા લાગી: “અરે રે ! રાજા મહારું હૃદય ઓળખતા નથી, તેથી મહારા પ્રેમની મહેને શરમ આવે છે. મહારે એવી સખીઓ પશુ નથી કે જેને મહારા પ્રેમની કથની કહી હૃદય ખાલી કરે ! આ પ્રમાણે ક્યાં સુધી હું મદનનું દુઃખ ભોગવ્યા કરીશ ?” ઇત્યાદિ વિચારોની પરંપરા તેના મનમાં ચાલવા લાગી.

વિદૂષકે પ્રમદવનમાં પેસતી માલવિકાને દૂરથી જોતાં જ રાજાને લેની ખબર આપી હતી. રાજાને તો ‘ભાવતું હતું ને વેદે કર્યું’

* સ્ત્રીઓને જેમ સમસાવિસ્થામાં અન્યાન્ય અભાવો (દોહદ) હત્યન્ન થાય છે તેમ કેટલાક વૃક્ષોને પશુ પુષ્પોદ્ભવ થતાં પહેલાં અભાવ (દોહદ) થાય છે એમ કવિઓ કહ્યું કરે છે. નીચેના શ્લોકમાં આવાં કેટલાંક વૃક્ષો તથા તેમનાં દોહદોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. અશોક વૃક્ષનું દોહદ યુવતિ સ્ત્રીઓના રંગેલા કામળ પગની લાલ ખાવાથી પુષ્પ થાય છે :

પ્રાદાક્ષતાદ્ગ્લોક્સ્તિલકુલરવકો વાલ્મીકીનાભ્યાં

સીળાં સ્પર્શત પ્રિયઃકુર્વિકસતિ ચક્રલઃ સીધુગજ્જવલેકાત્ ।

મન્દારો નર્મલાક્યાત્ પદ્મદુહસનાત્ ચંપકો વક્ત્રવાતાત્

ચૂતો ગાતાંમસાવકસતિ ચ પૂરો નતનાત્ કાર્ણિકારઃ ॥

એમ જ થયું. તેથી તેઓ બન્ને ખુશી થતા થતા માલવિકા બેઠા હતી તે શિલાની પાછળ વેણને ઝોથે ઉભા રહી જોવા લાગ્યા.

વિદૂષકે કહ્યું: “ મહારાજ, હવે ધૃરાવતી આવતાં હશે. તે કદાચ આપને જોશે ! ” રાજાએ બેધડક ઉત્તર આપ્યો: “ કંઈ નહિ. કમલિનીને જોયા પછી હાથી મગરની દરકાર કરતો નથી. ” એટલામાં નૂપુર વગેરે રાણીના પગનાં આભૂષણો લઈ બુલાવણિ ત્યાં આવી પહોંચી, અને માલવિકાને મળી.

“ કેમ, બહેન, તારા શરીરને સુખ તો છે ને ? ” બુલાવણિએ બોલાવવાની શરૂઆત કરી, “ બાસાહેબે ત્હને જે આ કામ સોંપ્યું તે તો ખરાખર ત્હને લાયક જ છે. લાવ તારો એક પગ; ત્હને અળતો ચોપડી નૂપુર પહેરાઉં. રાણીજી આ પીળા અશોકને પુલ આણવા માટે બહુ આતુર બની ગયાં છે. ” એમ બોલી તેણે માલવિકાનો પગ પોતાના હાથમાં લીધો. તેના શબ્દો સાંભળી માલવિકા પોતાના સુખ અને દુઃખનો મનમાં વિચાર કરવા લાગી.

બન્નેની વાતચિત ઉપરથી રાજાએ જાણ્યું કે અશોક વૃક્ષને માટે રાણીએ માલવિકાને અહીં મોકલી હતી. બુલાવણિના હાથમાં માલવિકાનો લાલ કેમળ ચરણુ જોઈ રાજા વિદૂષકને કહેવા લાગ્યો: “ લાઈ, આ ચળકતા નખવાળો પગ જેમ અણખીલેલા અશોકને મારવાનો છે, તેમ આ અપરાધી કાન્તને પણ મારવો જોઈએ. ”

વિદૂષકે આશ્વાસન આપી કહ્યું: “ તે પણ બનશે. ”

x

x

x

x

એટલામાં રાણી ધૃરાવતી નિપુણિકા નામની એક દાસી સાથે વાતચિત કરતી પ્રમદવનમાં આવી પહોંચી. “ અરે નિપુણિકા, આર્યપુત્રને મળવા માટે મહારું હૃદય બહુ ઉત્સુક થઈ રહ્યું છે, પણ પગ પાછા પડે છે...આ આપણે હાંડોળાધરમાં તો આવી પહોંચ્યાં. અરે! તું તો કહેતી'તી કે રાજાજી તો હાંડોળાધરમાં આવીને બેસી રહ્યા છે ! ને અહીં તો કેાઈ યે નથી. ”

નિપુણિકાએ ઉત્તર આપ્યો: “ રાણીજી, જુઓને કંઈ આજુ-બાજુ મરકરી કરવા કદાચ છુપાઈ બેઠા હશે...પણ, બા સાહેબ, જુઓ તો ખરાં પેલા અશોક વૃક્ષની ડાયામાં બુલાવણિ બેઠી બેઠી માલવિકાના પગને શણગારે છે. ”

માલવિકાને જોઈ રાણી શંકાશીલ થઈ મનમાં વિચાર કરવા લાગી ‘... કદાચ ધારિણીને પગે દૂબે છે માટે માલવિકાને આ અશોકનું દોહદ પૂરવા માટે મોકલી હશે. બરોબર એમ જ, નહિ તો રાણીજી પોતાનાં નૂપુર કંઈ દાસીને આપે ખરાં કે? માલવિકા તરફ એમનું હેત બહુ જણાય છે!... પણ મહારં મન અહીં પાછું પડે છે. લાવ મહારી શંકા ખરી છે કે ખોટી તે તો જોઈ.’ એમ બોલી બન્ને જણાં એક બાબુએ કુપાધને માલવિકા અને બકુલા-વલિનો વાતોલાપ સાંભળવા લાગ્યાં.

“સખી, તારા એક ચરણને તો અળતો ચોપડાઈ ગયો. હવે જરા મ્હોમાંથી ડુંક મારવાની જરૂર છે. અથવા અહીં પવન વાય છે જ, એટલે ડુંક મારવાની જરૂર નથી. એ એની મેલે જ સૂકાઈ જશે.” બકુલાવલિએ કહ્યું.

એ સાંભળી રાજા વિદૂષકને કહેવા લાગ્યો, “મિત્ર, ત્હેની સેવા કરવાનો આ પહેલો અને ખરેખરો અવસર છે. લાવ ત્હેના અળતાવાળા પગને ડુંક મારું.” પણ વિદૂષકે ત્હેને અટકાવી કહ્યું: “મહારાજ, એવી એવી સેવા કરવાના ભવિષ્યમાં ઘણાં પ્રસંગ આવશે. હમણાં જરા ધીરજ રાખો.”

બકુલાવલિએ આગળ ચલાવ્યું: “જ્હેન, તારો પગ સો પાંખડીવાળા ખીલેલા લાલ કમળ જેવો દેખાય છે હો. બધી રીતે તું રાજાજીના ખોળામાં બેસવાને યોગ્ય છે.”

ધરાવતીએ નિપુણિકા સામું જોયું.

રાજા મનમાં બોલ્યો: “મહારો પણ એવો જ આશીર્વાદ છે!”

માલવિકાએ ઉત્તર આપ્યો: “અલિ! આવું આવું બોલ નહિ.”

“મ્હેં તો કહેવા જેવું હતું તે ત્હને કહ્યું. કંઈ ખોટું કહ્યું છે?” બકુલાવલિ બોલી.

“હું ત્હને બહુ બહાલી લાગું છું કેમ?” માલવિકાએ કહ્યું.

“મ્હને એકલીને જ નહિ, પણ—” બકુલાવલિએ ઉત્તર આપ્યો.

“ત્યારે બીજા કોને?” માલવિકાએ આતુરતાથી વચમાં પૂછ્યું.

“ગુણમાહી રાજાજીને સ્તો” બકુલાવલિએ હસતાં હસતાં કહ્યું.

“જા, જા. ખોટું કહે છે. એવું કંઈ મહારામાં નથી”

માલવિકાએ જણાવ્યું.

“ના જ્ઞેન, ત્હારામાં તો નથી, પણ મહારાજના આજ્ઞકાલ સુકાયલા, પીળા, સુંદર અંગમાં દેખાય છે તો ! પ્રેમની પરીક્ષા પ્રેમ જ કરી શકે. ” બુકુલાવલિએ ઠાવકું મ્હોં રાખીને કહ્યું.

“જા, જા. અલિ. તું ત્હારા મનની બનાવટી વાત કહે છે. ” માલવિકાએ તેના વચનનો ધનિકાર કરતાં જણાવ્યું.

“ના જ્ઞેન, ના. આ તો રાજાજીના પોતાના જ પ્રેમભર્યા શબ્દો છે ” બુકુલાવલિએ આશ્ચર્યપૂર્વક કહ્યું.

રાજા મનમાં બબડવા લાગ્યો: “ખરેખર, કામીલોકના પ્રાણ દૂતીને આધીન છે. ”

ધૃરાવતીએ નિપુણિકાને કહ્યું: “અલિ નિપુણિકા ! જોયું ? બુકુલાવલિએ માલવિકાનું મન રાજા ઉપર ખરેખર મ્હોંટાડી દીધું હો ! ” “આ સાહેબ, નિર્વિકારી માણસના મનમાં પણ વિકાર પેદા કરે એવાં તો એનાં વચનો છે ! ” નિપુણિકાએ ઉત્તર આપ્યો.

“જ્ઞેન માલવિકા, આ ત્હારો બીજો પગ પણ રંગાયો. લાવ બન્નેને નૂપુર પહેરાવી દઉં...જો, આ ત્હારા સામે રહ્યો. ”

“કેણુ, ભત્રી ? ”

“ના ના; પેલો અશોક. ”

માલવિકાએ ધીમે રહી અશોકવૃક્ષને પગ અડકાડી કહ્યું: “જ્ઞેન, આપણો મનોરથ પૂર્ણ થશે ? ”

“વાહ, જ્ઞેન ! આવા કેમળ ચરણનો સત્કાર પામીને આ અશોક વૃક્ષે ફાલે નહિ તો જાણવું કે એ વાંઝીયો જ છે ! ” બુકુલાવલિએ ઉત્તેજન આપી કહ્યું.

હવે રાજા અને વિદૂષક પોતાની જગ્યાએથી નીકળી માલવિકા અને બુકુલાવલિ પાસે જઈ ઉભા. આ જોધને ધૃરાવતી રાત્રી પીળી થઈ ગઈ.

વિદૂષકે શરૂઆત કરી: “અરે યુવતિ ! આ અમારા પ્રિયમિત્ર-અશોકને આપના ડાબા પગનો સ્પર્શ કરાવી દોહદ પૂરું કરશો. ” રાજાને જોધ બન્ને સખીઓને આશ્ચર્ય લાગ્યું. બન્ને જણાં રાજાના ચરણમાં પડ્યાં. બુકુલાવલિએ કહ્યું: “મહારાજ, આ તો રાણીજીના હુકમથી આટલું કામ કરવા અહીં આવ્યાં’તાં. તેથી વિશેષ શાય તો રાણીજી ક્રોધે બરાચ. માટે માફ કરશો. ” રાજાએ માલવિકાને

પોતાના હાથ વડે ઉઠાડી કહ્યું: “પ્રિયે! આ કદલુ ઝાડમાં અથ-
ડાવાથી ત્હારા કેમળ ચરણને કાંઈ ઈજા તો લાગી નથી ને?”

માલવિકા લજ્જામાં ડૂબી ગઈ. ત્હેણે ધીમે ધીમે કહ્યું:
“બકુલાવલિ, ચાલો આપણે હવે રાણીજીને આપણા કાર્યનું
નિવેદન કરીએ.”

“ત્યારે મહારાજની રજા માગી લે” બકુલાવલિએ જરા
હસતાં હસતાં કહ્યું. રાજાએ ઉત્તર આપ્યો, “ભદ્રે, જા, પણ
મ્હારી એક વાત સાંભળી લે; પેલા અશોકની માફક આ સેવકને પણ
ધણો વખત થયા છતાં ધૈર્યપુષ્પ બેસતું નથી, માટે ત્હારા સ્પર્શ-
મૃતથી એનું દોહદ પણ પૂર્ણ કરજે.”

ધરાવતીથી આ શબ્દો સહન થઈ શક્યા નહિ. તે એકદમ
વચમાં આવી કહેવા લાગી: “પૂર્ણ કરજે. અશોકના ઝાડને તો પુલ
બેસે કે ન બેસે, પણ આ અશોકને તો પુલે બેસશે ને ફળે બેસશે.”

ધરાવતીનાં આ એકાએક માર્મિક વચનો સાંભળી સઘળાં જ સ્તબ્ધ
બની ગયાં. રાજાએ વિદૂષકને કાનમાં પૂછ્યું: “મિત્ર, હવે શું કરવું?”
“એસ્તો, હવે અહીંથી દોડ લગાવો” વિદૂષકે ઝટ ઉત્તર આપ્યો.

“બકુલાવલિ, ત્હેં પણ ખૂબ કરી! માલવિકા, હવે ભર્તાના
મનોરથ પૂર્ણ કરો.” ધરાવતીએ કહ્યું.

“બા સાહેબ, માફ કરો. મહારાજ ક્યાં ને અમે ક્યાં!” બન્ને
સખીઓએ ઉત્તર આપ્યો, અને પોતાને રસ્તે ચાલતી થઈ.

“અરે રે! પુરુષો વિશ્વાસને પાત્ર નથી. ખરેખર હું છેતરાઈ!”
ધરાવતીએ નીસાસો નાંખી કહ્યું.

રાજાએ હવે ઉત્તર સંભારી કાઢી કહેવા માંડ્યું: “સુંદરી! મ્હારે
માલવિકા સાથે શી નીચ્ચત છે? ત્હમને આવતાં વાર થઈ ત્યારે
મ્હેં જાણ્યું કે લાવ જરા મજા કરી લઈએ.”

“વાહ! ત્હમે તો વિશ્વાસને લાયક છો! મ્હેં રાંડે પહેલેથી ના
જાણ્યું કે વિનોદની આવી અદ્ભુત વસ્તુ ત્હમને મળી છે. નહિ તો
આમ કરત નહિ” ધરાવતીએ વક્રોક્તિમાં કહ્યું.

“પણ બા સાહેબ, જે રાણીજીનાં દાસદાસી સાથે જરા વાતચિત
કરવી એને ત્હમે દોષ ગણતાં હો. તો પછી આપણું કામ ~~અને~~ જ
શી રીતે એ ત્હમે જ કહોને” વિદૂષકે મિત્રનો બચાવ કરતાં કહ્યું.

“સાહે, ભાઈ. વાતચિતો કરો. ત્હેમાં મ્હારે શું?” એમ બોલી ધરાવતી ક્રોધમાં ચાલવા લાગી.

રાજા ત્હેની પાછળ જઈ આજીજી કરી કહેવા લાગ્યો: “સુંદરી! શાંત થાઓ. મ્રેમી જન તરફ આમ કરવું ત્હમને લાજમ નથી.”

“શઠ, ત્હારું હૃદય વિશ્વાસને પાત્ર નથી” એમ બોલતી બોલતી રાણી ચાલતી થઈ. રાજા ત્હેની પાછળ દોડતો “પ્રસન્ન થાઓ, દેવી, પ્રસન્ન થાઓ” એમ પોકારતો ત્હેના ચરણમાં પડવા લાગ્યો. પણ ધરાવતીને અતિશય ક્રોધ ચઢેલો હતો. “જા, માલવિકાના ચરણમાં પડ કે ત્હારું સ્પર્શદોહદ પૂરું થાય” એમ બોલતી બોલતી તે ચાલી ગઈ. રાજા અને વિદૂષક પણ ધીમે રહી ચાલતા થયા.

પ્રકરણ ૪ થું: દિવાસ'ડેત

બીજે દિવસે, ધારિણી રાણીના પગે ઈન્ન થઈ હતી તેથી ત્હેની ખબર કાઢવા ધરાવતી ત્હેના મહેલમાં આવી. ત્યાં વાતચિતમાં ધરાવતીએ પહેલે દિવસે બનેલી સધળા હકીકત વિસ્તારપૂર્વક કહી. આ ઉપરથી ગુસ્સે થઈને ધારિણીએ માલવિકા અને બકુલાવલિ બન્નેને ભોંયતળાયે કોઠારમાં પૂરી, ત્હેને તાણું લગાવી, માલવિકા નામની એક બીજી દાસીને ત્હેનો હવાલો સોંપ્યો. માલવિકાને ત્હેણે સખ્ત સૂચના આપી હતી કે ‘જ્યાંસુધી મ્હારી આજ્ઞા અગર નાગ-મુદ્રિકા (નાગના ચિહ્નવાળા વીંટી) ત્હને મળે નહિ ત્યાંસુધી ત્હારે આ કોઠારમાં કોઈની પણ આવજા થવા દેવી નહિ.’

આ વાત પરિવ્રાજિકા પાસેથી વિદૂષકે જાણી લઈ રાજાને કહી. રાજા ભારે વિમાસણમાં પડી ગયો. વિદૂષક પણ કાંઈકે યુક્તિ શોધવા લાગ્યો. જ્યાંસુધી રાણીની વીંટી મળે નહિ ત્યાંસુધી આગળ કાંઈ પણ કાર્ય થઈ શકે નહિ એમ ત્હેના મનમાં પાકી ખાત્રી થઈ ગઈ હતી. માટે, તે વીંટી મેળવી માલવિકાને મુક્ત કરવા ત્હેણે એક આબાદ યુક્તિ રચી, તે રાજાને ખરાબર સમજાવી દીધી. જ્યસેના નામની દ્વારપાલિકાને પણ ત્હેમાં સહાયક તરીકે રાખી. તે પ્રમાણે રાજા ધારિણીની તખ્તીયત જોવાના મિત્રે જ્યસેનાને સાથે લઈ રાણીના મહેલમાં ગયો. ત્યાં થોડીક વાર બેસી તે વાતચિત કરતો હતો એટલામાં

વિદૂષક અંમુદાને ઉપવીત વડે બાંધી હાંફતો હાંફતો ત્યાં આવી પહોંચ્યો, અને નોંચી બોલવા લાગ્યો: “મહારાજ ! બચાવો, બચાવો. મ્હને સાપ કરડ્યો.”

“અરરર ! ક્યાંથી સાપ કરડ્યો ?” રાજાએ દયા બતાવતાં પૂછ્યું.

વિદૂષક: “હા આ આ ! આજ રાણીજીની બબર કાઢવા અહીં આવવાનો હતો. તેથી ભેટ કરવા થોડાંક તાજાં ફૂલ લેવા પ્રમદવનમાં ગયો હતો. ત્યાં અશોકનાં ફૂલ લેવા હાથ લાંબો કર્યો કે એક બંબોલમાંથી કાળા સાપે ફણા બહાર કાઢી આ અંગૂઠે ડસ કર્યો. જુઓ આ એના બે દાંત પડ્યા.” એમ કહી અંગૂઠો બતાવવાં લાગ્યો.

“અરે રે ! મ્હારે લીધે આ બીયારા બ્રાહ્મણની જાંદગી નોખમમાં પડી ! દાસીઓ, એને ઝાલો, રખે બાપડો પડી જાય !” એમ બોલી રાણી ખેદ કરવા લાગી.

રાજાએ તરત જ રાજવૈદ્ય ધ્રુવસિદ્ધિને બોલાવવા જયસેનાને મોકલી. દરમ્યાનમાં વિદૂષક એાઠ ફફડાવવા, ને દાંત કકડાવવા લાગ્યો. તે ગળગળો થઇ બોલ્યો: “મહારાજ, બસ હું મરી ગયો. હવે હું બચવાનો નથી. હું આપનો બાળસખા. હવે મ્હારી ધરડી માની કાળજી લેવાનું આપને સોંપું છું. એ ડોશીને સાચવજો.”

“અરે મિત્ર, બહીવાની કાંઇ જરૂર નથી. આપણો રાજવૈદ્ય હમણાં જ સાપનું ઝેર બેર ઉતારી નાંખશે.” રાજાએ ધીરજ આપતાં કહ્યું.

“રાણીજી, હું હવે જીવું કે ના જીવું, પણ આપની સેવા કરતાં જે હાનિ મ્હારા હાથે આપને થઈ છે તેને માટે આપની છેવટની મારી માગી લઉં છું.” વિદૂષકે રાણીની આજીજી કરતો હોય તેમ કહ્યું.

રાણીએ આશીર્વાદ આપતાં કહ્યું: “બાઇ, દીર્ઘાયુ થા !”

એટલામાં જયસેનાએ આવીને કહ્યું: “મહારાજ, રાજવૈદ્ય કહે છે કે ગૌતમને મારી પાસે જ લઇ આવો.” રાણીએ તે પ્રમાણે તેને ધ્રુવસિદ્ધિ પાસે મોકલવાની બ્યવસ્થા કરી. થોડીક વારમાં જયસેનાએ ફરીથી આવીને કહ્યું: “મહારાજ, વૈદ્યરાજ કહે છે કે ઉદકમ્બની કિનારાં સાપની મુદ્રાવાળું કંઇક નોખએ. માટે એવું કાંઇક લેવા આવી છું.”

ભોળા રાણી વિદ્વષકનો પ્રપંચ સમજી નહિ. તેણે પોતાની નાગમુદ્રાવાળી વીંટી તરત કાઢીને જયસેનાને આપી કહ્યું: “કામ થઇ જાય એટલે તરત આવીને મહારાજ જ હાથમાં આપી જજો; અને ગૌતમની શી ખબર છે તે પણ મહેને તરત કહી જજો.” જયસેના વીંટી લઇ ત્યાંથી તરત જ ચાલી ગઇ.

થોડી વારમાં રાજા પણ રાજકાર્યનું ખેંચાતું કાટી ત્યાંથી ચાલતો ચલ્યો. દરમ્યાનમાં વિદ્વષક પેલી વીંટી લઈ માલવિકા તથા બકુલાવલિને છોડાવવા-કેઠારમાં ગયો. ત્યાં જઈ તેણે માલવિકાને રાણીની વીંટી બતાવી કહ્યું: “આજકાલ રાજાજીના ગ્રહ નબળા છે, માટે જોષી લોકોએ લેમને કહ્યું છે કે સર્વને બન્ધનમાંથી મુક્ત કરવાં. તે પ્રમાણે રાણીજીના હુકમથી લેમની વીંટી લઇ હું આવ્યો છું. માટે માલવિકા અને બકુલાવલિને એકદમ છૂટાં કરી દો.” માલવિકા લેમનો મર્મ સમજી નહિ. તે છેતરાઈ ગઇ. લેમના કલા પ્રમાણે બન્નેને છૂટાં કરીને ચાલતી થઇ. વિદ્વષક એ બન્નેને લઇને પ્રમદવનમાં આવેલા સમુદ્રમહેલમાં આવ્યો. થોડી વારમાં રાજા પણ જયસેના સાથે એક છૂપા રસ્તે ત્યાં આવી પહોંચ્યો. સઘળું કાર્ય બરોબર પાર ઉતર્યું, તેથી રાજા ઘણો પ્રસન્ન થયો અને અંતઃકરણથી વિદ્વષકનો આભાર માનવા લાગ્યો.

“મહારાજ, ઉતાવળ કરો. સમુદ્રમહેલમાં માલવિકાને મૂકી આપને બોલાવા આવ્યો છું,” એમ કહેતો કહેતો વિદ્વષક રાજાને મહેલ તરફ લઇ ગયો. અંદર એક ઓરડામાં મૂકેલી રાજાની છબી જોઇને માલવિકા તથા બકુલાવલિ પરસ્પર વાતો કરતાં હતાં. રાજા અને વિદ્વષક તે વાતો સાંભળતા બહાર છૂપાઇને ઉભા રહ્યા.

“સખી, તે દિવસે સામા બેઠેલા સ્વામીને જોઇને મહારી દર્શનલાલસા પૂરી થઈ નહોતી; આજ આ છબીમાં લેમને જોઇને મહારી લાલસા પૂર્ણ થાય છે. પણ ખેન, આ વાંકું મેં કરીને પાસે કેણુ બેઠી છે? મહારાજ પણ લેમના સામું પ્રેમભરી આંખે જોઈ રહ્યા છે !” માલવિકાએ પોતાનું હૃદય જણાવ્યું.

“અરે, આ તો રાણી ધરાવતી.” બકુલાવલિએ ઉત્તર આપ્યો.

“પણ અલી, આ તો ઠીક નહિ, આટલી બધી રાણીઓ

મૂકી ભર્તા એકના તરફ જ જોઈ રહ્યા છે ! ” માલવિકાએ પોતાની શંકા રજુ કરી.

માલવિકાને ચીડવવાની ઇચ્છાથી બકુલાવલિએ કહ્યું : “ જુદેન, એ તો મહારાજની પ્રાણપ્રિયા છે. ”

“ ત્યારે તો મ્હારે શા માટે મ્હારી જાતને જોખમમાં નાખવી જોઈએ ? ” એમ બોલી રીસ ચઢાવી તેણે મ્હોં ફેરવી નાંખ્યું.

રાજાને પણ તેની ઈર્ષ્યા અને કેાપ જોઈને હસવું આવ્યું. તેને મનાવવા તે વિદૂષક સાથે એકદમ અંદર દાખલ થયો.

રાજાને જોઈ બંને સખીઓ “ મહારાજની જે ! ” કહીને હાથ જોડી ઉભી રહી.

રાજાએ કહ્યું : “ મિત્ર, ત્હારી સખી વિશ્વાસને પાત્ર નથી. જે સ્વપ્નમાં તે આંખ આગળ આવે કે તરત અલોપ થઈ જાય, અબળા છે તો પણ મ્હારા જે બાહુ વચ્ચે આવી છે એમ લાગે કે તરત તે છટકી જાય. આ પ્રમાણે સમાગમના બ્રમમાં હું ઘણી વાર વંચિત થયો છું, તો કહે જોઈએ શી રીતે મ્હારું મન તેના પર વિશ્વાસ લાવે ? ”

બકુલાવલિએ કહ્યું : “ જુદેન, ઘણી વાર તે મહારાજને છેતર્યા છે, તો હવે ત્હારા પર વિશ્વાસ આવે એવું કાંઈકે કર. ”

“ સખી, પણ હું તો એવી અભાગણી છું કે મ્હને તો સ્વપ્નમાં યે ભર્તાનો જરા પણ સમાગમ થયો નથી, ” માલવિકાએ ધીમે રહી ઉત્તર આપ્યો.

“ હવે, મહારાજ એનો ઉત્તર આપશે ” બકુલાવલિએ જણાવ્યું.

“ એનો વળી ઉત્તર શો આપવાનો હોય ? કામદેવના અગ્નિને સાક્ષી રાખી આ મ્હારી જાતને જ મ્હોં ત્હારી સખીના ચરણમાં સમર્પણ કરી દીધી છે. આ તેના એકાન્તસેવકની તેણે સેવા ઉદ્ધવવાની જરૂર નથી. ” રાજાએ પોતાનું દાક્ષિણ્ય દાખવ્યું.

એટલામાં વિદૂષકે : “ અલી બકુલાવલિ, આ અસૌકનાં પલ્લવ હરણું ખાઈ જાય છે, કાંઠી મૂક એને ” એમ કહીને બકુલાવલિને બહાર કાઢી પોતે પણ બહાર નીકળ્યો અને રાજાને એકાન્ત કરી આપ્યું. બકુલાવલિ બહાર બારણું સાચવવા ઉભી રહી, અને વિદૂષક બહારની તપાસ રાખવા બાજુની શિલા પર બેઠો.

હવે, એકાન્ત થવાથી રાજા માલવિકાને કહેવા લાગ્યો: “હે સુંદરી, ત્હમારાં લય અને લજ્જાનો લાગ કરો. આ પ્રેમીને ત્હમારું પ્રેમાલિંગન આપી કૃતાર્થ બનાવો.” પણ માલવિકાએ અતુરતાથી જવાબ આપ્યો: “જેને લય લાગતો નથી તે મહારાજ ધરાવતી આગળ તો લયથી કાંપતા હતા !”

“એ તો દાક્ષિણ્ય. એ તો અમ્હારું કુલવત છે. મ્હારા પ્રાણ તો ત્હારી જ આશા ઉપર ટકી રહ્યા છે.” રાજાએ દાક્ષિણ્યથી ઉત્તર આપ્યો.

*

*

*

*

ધરાવતી રાણીની ચંદ્રિકા નામની એક દાસીએ વિદૂષકને એકલો બહારની શિક્ષા ઉપર પડેલો જોયો હતો. ત્હેણે જઈને નિપુણિકા મારફત એ વાત રાણીને પહોંચાડાવી. આથી રાણીને કાંઈક વિશેષ શંકા પડી. તેથી સમુદ્રમહેલમાં રાજા અને માલવિકાની વિનોદવાર્તા ચાલતી હતી એટલામાં રાણી તથા નિપુણિકા પ્રમદવનમાં આવ્યાં. રાણીને બીજાં પણ કેટલાંક કામ હતાં. એક તો ગૌતમને સર્પ કરડ્યાની વાત ત્હેણે સાંભળી હતી તેથી ત્હેની બપ્પર કહાડવાનું કામ હતું, તેમ તે દિવસે રાજાની અવજા કરી હતી ત્હેના પ્રાયશ્ચિત્ત રૂપે તે સમુદ્રમહેલમાં મૂકેલી રાજાની છબી આગળ મારી માગવાની હતી. તે જાણતી હતી કે રાજાનું ચિત્ત અન્ય સ્ત્રી ઉપર ચોંટ્યું છે, માટે સ્વયં રાજાની મારી માગવા કરતાં પેલા ચિત્રમાંની સ્નેહાળ છબી આગળ મારી માગવી એ વધારે સારું છે.

બન્ને જણાં આવીને જુવે છે તો સમુદ્રમહેલના બારણા આગળ એક મ્હોટી શિક્ષા ઉપર ગૌતમભટ્ટ આખલાની માફક બેઠા બેઠા ઘોર્યા કરે છે. એની આવી સ્થિતિ જોઈને ધરાવતીએ જાણ્યું કે હજુ ત્હેને સાપનું ઝેર જરાબર ઉતર્યું નહિ હોય. એટલામાં ગૌતમભટ્ટ ઉંઘમાં બપડવા લાગ્યા: “માલવિકા, તું ધરાવતીથી ચઢતી થજે.” આ સાંભળી નિપુણિકા બોલી ઉઠી “સાજો ભામટો અહીંના સ્વસ્તિ-વાચનના લાડવા ખાઈ માલવિકાને આશીર્વાદ આપે છે! સાજાને સાપ કરડે એ જ દાવનો છે. લાવ, આ થાંભલા પાછળ સંતાઈને એ બીકણ બામણાને આ વાંકડીયા લાકડીથી બ્હીકરાવું.” એમ બોલી ત્હેણે એક લાકડી ત્હેના પર ફેંકી. આથી તે એકાએક ચમકીને “બાપ રે! મ્હારા પર સાપ પડ્યો” એમ બૂમો પાડતો ઉઠ્યો. ત્હેની

ખૂમ સાંભળીને રાજા “અરે શું છે ? બહીતો નહિ” એમ બોલતો એકદમ બહાર આવ્યો. ત્હેની પાછળ માલવિકા અને બકુલાવલિ “મહારાજ, સાં જતા નહિ, સાપ છે” એમ બોલતી બહાર નીકળી આવી.

આ બધું વિચિત્ર દ્રશ્ય જોઇને ધરાવતી રાજા પાસે આવી કહેવા લાગી, “મહારાજ, ત્હમારા બેનો દિવાસંકેત નિર્વિધે સફળ થયો ને ?” એકાએક ધરાવતીને જોઇ બધાં ગભરાઈ ગયાં.

“બકુલાવલિ, ત્હેં પણ દૂતીનું કામ બરાબર બજાવ્યું છે હો” ધરાવતી બોલી.

“રાણી સાહેબ, દેડકાં રટરટે એટલે શું મેઘ પૃથ્વીને ભૂલી જતો હશે ? મ્હેં શું કર્યું છે એ તો રાજાજી જાણે છે.” બકુલાવલિએ ધીરે રહી ઉત્તર આપ્યો.

“રાણીજી, આપનાં દર્શન માત્રથી જ રાજાજી તો આપે આપેલું અપમાન ભૂલી ગયા. આપનો કોપ તો હજુએ શાંત થતો નથી.” વિદૂષકે કટાક્ષ કર્યો.

“ભાઈ, કોપ કરીને હું શું કરી શકવાની હતી ?” ધરાવતીએ નિરાશાથી ઉત્તર આપ્યો.

“ના. ત્હમારો કોપ અસ્થાને છે, માટે જ અસંગત છે,” રાજાએ પોતાના બચાવમાં ઉમેર્યું.

“બરોબર, આર્યપુત્રનું કથન વ્યાજબી છે. અમારાં ભાગ્ય વિપરીત થયાં છે એટલે અમારો કોપ ‘અસ્થાને’જ હોય. નહિ તો હું ઉપહાસને પાત્ર થાઉં” ધરાવતીએ કટાક્ષમાં ઉત્તર આપ્યો.

આ વાતચિત ચાલતી હતી એટલામાં જયસેનાએ ત્યાં આવીને કહ્યું : “મહારાજ, મહારાજ ! કુમારી વસુલક્ષ્મી દડે રમતી ‘તી એટલામાં એક પીળા રંગના માંકડાએ ત્હેને ઉઝરડા ભર્યા; હજુ પણ ત્હેનો ક્રુન્નરો શાંત થતો નથી !”

“અરેરે ! છોકરીને મહા પીડા થઇ” રાજા બોલી ઉઠ્યો.

“મહારાજ, દોડો દોડો. નહિ તો પીડા ભારે થઇ પડશે.” ધરાવતીએ અરજ કરી.

રાજાએ એકદમ ચાલવા માંડ્યું.

“ભલું થજે તહારું, માંકડા. ત્હેં ઠીક બચાવ્યા છે ” એમ કહી વિદૂષક રાજા પાછળ ચાલવા લાગ્યો. ધરાવતી અને નિપુણિકા પણ ચાલ્યાં ગયાં.

“હવે આપણી શી વહે થશે !” એમ ત્રિચાર કરતી કરતી માલવિકા અને બુકલાવલિ પોતપોતાને રસ્તે ચાલતાં થયાં.

પ્રકરણ ૫ મું: પાણિગ્રહણ

માલવિકાના ભાગ્યમાં હવે દુઃખપરંપરાનો અંત આવ્યો હતો. રાણી ધારિણી જે ધરાવતી જેવી ઇર્ષ્યાળુ અને અભિમાનીની નહિ, પરંતુ સરળ અને ઉદાર મનવાળી સ્ત્રી હતી તેણે હવે રાજા અને માલવિકાનાં ખુલ્લી રીતે લગ્ન કરવાની વ્યવસ્થા કરી. તે પ્રતિજ્ઞા પાળવામાં ચોક્કસ હતી. આપણે ઉપર જોયું કે ત્રણ ચાર દિવસ પહેલાં અશોકવૃક્ષનું દોહદ પૂર્ણ કરાવતી વખતે તેણે માલવિકાને કહ્યું હતું કે “જો પાંચ દિવસની અંદર આ પીળા અશોકને પુલકળાઓ ખેસશે તો હું ત્હારા મનોરથ પૂરા કરીશ.” દૈવયોગે ત્રણ ચાર દિવસમાં એ અશોકવૃક્ષ પુલના ફાલથી લચી પડ્યું. આથી રાણીનું મન ધણું જ પ્રસન્ન થયું. તેથી આજ તેણે તે નિમિત્તે એક ઉત્સવ આરંભ્યો. પરિવારિક પાસે તેણે માલવિકાને વિદલ્ દેશને છાજે તેવાં લગ્નનાં વસ્ત્રાભૂષણો પહેરાવરાવ્યાં અને ત્રણે જણાં પેલા ખીલેલાં અશોક પાસે આવ્યાં. રાજાને પણ અશોક વૃક્ષની શોભા નીહાળવાનું આમંત્રણ આપવા માટે તેણે એક દાસીને મોકલી.

સેનાપતિ વીરસેને વિદલ્ દેશના રાજા ચક્રસેનને હરાવી માધવ-સેનને બંદીખાનામાંથી મુક્ત કર્યાના સમાચાર તરત જ રાજાને મળ્યા હતા. તેથી રાજાનું મન એક રીતે પ્રસન્ન હતું. પરંતુ ખીજી રીતે માલવિકાની માઠી અવસ્થા તથા તેની દુર્લભતાને લીધે તેના મનમાં બદ પણુ રચા કરતો હતો. આવી દ્વિવિધ દશામાં તે વિદૂષક સાથે રાણીના આમંત્રણનો સ્વીકાર કરી પ્રમદવન તરફ જવા નીકળ્યો. બન્ને જણા વસન્તની શોભા જોતા જોતા પેલાં અશોક પાસે આવી પહોંચ્યા. ત્યાં માલવિકાને વિવાહવસ્ત્રો પહેરેલી જોઈને બન્નેને અત્યાનંદ થયો. તેમને આવતા જોઈ રાણીએ સ્મિતપૂર્વક કહ્યું: “આર્થ-

પુત્ર, તરુણ સ્ત્રીઓ સહિત આપને માટે અમે આ અશોકવૃક્ષને સંકેત-સ્થાન બનાવ્યું છે. ”

“ મિત્ર, આપનાં લાગ્ય તો ફળ્યાં ” વિદૂષકે સમયોચિત કહ્યું. રાજાએ લજ્જાથી નીચું જોયું. તે મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે માલિકા પાસે હોવા છતાં પણ તેને વિયોગ અનુભવવો પડે એ બેદની વાત છે. હું છું ચક્રવાક અને તે મહારી પ્રિય સહચરી ચક્રવાકી. વચમાં આવેલી ધારિણીશ્પી રાત્રિ અમ્હારો સંયોગ થવા દેતી નથી. ”

એટલામાં એક કંચુકીએ પ્રવેશ કરી જણાવ્યું: “ મહારાજ, પ્રધાનશ્રીએ નિવેદન કર્યું છે કે, વિદુર્ભારાજ માધવસેને સંગીતકુશળ બે કન્યાઓ ભેટ તરીકે આપની પાસે મોકલી છે. તેમને આપની હજૂરમાં લાવવાની આજ્ઞા આપશે. ” રાજાની આજ્ઞાથી કંચુકી બંને કન્યાઓને રાજા પાસે લઈ આવ્યો.

“ કયી કળામાં ત્હમે નિપુણ છો ? ” રાજાએ પ્રશ્ન કર્યો.

“ મહારાજ, સંગીતકળામાં, ” કન્યાઓએ વિનયથી ઉત્તર આપ્યો.

“ દેવી, આ બંનેમાંથી પસંદ પડે તે કન્યા ત્હમે સ્વીકારી લો. ” રાજાએ ધારિણીને કહ્યું.

ધારિણીએ માલિકાને કહ્યું: “ માલિકા, આ બેમાં સંગીતમાં ત્હને સહાયક થાય એવી કયી કન્યા પસંદ પડે છે ? ”

બંને કન્યાઓએ માલિકા તરફ જોયું અને એકદમ આશ્ચર્યથી “ અહો રાજકુંવરી, રાજકુંવરી ! અહીં કયાંથી ? ” એમ બોલી ઉઠી. આ શબ્દો સાંભળી સર્વને અચંબો લાગ્યો. રાજાએ પૂછ્યું: “ ત્હમે કોણ છો, અને એ કોણ છે ? ”

એ તો અમ્હારાં રાજકુંવરી. વિદુર્ભનાથને હરાવી જે માધવસેનને આપે હમણાં જ મૂક્ત કરાવ્યા તેમનાં ન્હાનાં બહેન માલિકા. ” કન્યાઓએ જલદી જલદી કહી નાંખ્યું.

“ અહો ! આ રાજકુમારી છે ! વાહ ! અંદરને પગે ધસી ધસી દ્રષિત કર્યું. ” રાણીએ પોતાનું આશ્ચર્યવ્યક્ત કર્યું.

“ ત્યારે ત્હમारी આ સ્થિતિ કયાંથી આવી ? ” રાજાએ માલિકાને પ્રશ્ન કર્યો.

“દેવનિર્માણથી” માલવિકાએ ઉત્તર આપ્યો.

“મહારાજજી, જ્યારે અમ્હારા રાજકુમાર માધવસેન વિદર્ભ-રાજના બંદીખાનામાં પડ્યા, ત્યારે અમાત્ય સુમતિ અમ્હારા જેવાં દાસદાસીઓનો ત્યાગ કરી રાજકુવરીને લઈ છૂપી રીતે ચાલતાં થયા. એથી આગળ શું બન્યું તેની મ્હને ખબર નથી.” જેમાંની એક કન્યાએ કહ્યું.

“એથી આગળની વાત કહેવાની આ અભાગણીના માથે છે.” પરિવ્રાજિકાએ જણાવ્યું.

પરિવ્રાજિકાના અવાજ ઉપરથી બન્ને છોકરીઓ તેને ઓળખી ગઈ અને કહેવા લાગી: “અહો આર્યા કૌશિકી! આ આપના યતિ-વેષથી ઓળખાતાં યે નથી. ભગવતી! નમસ્તે.” રાજાએ આશ્ચર્યથી પૂછ્યું: “ભગવતી! આ બધાં આપનાં સંબંધી છે કે શું?”

પરિવ્રાજિકાએ ઉત્તર આપ્યો: “જી હા, મહારાજ. માધવસેનના અમાત્ય સુમતિ એ મ્હારા મ્હોટાભાઈ થાય. તેઓ મ્હને અને માલવિકાને સાથે લઈ આપની સાથે તેનો વિવાહ કરવા, આ તરફ આવતા મુસાફરોના એક ટોળામાં સામેલ થયા. માર્ગમાં ધનુષ્ય બાણથી સજ્જ થયેલા, ખૂસો પાડતા વનચરોની એક ટુકડી અમ્હારી સામે આવી. અમ્હારા ટોળાના રક્ષકો તેમની સાથે ખૂબ બહાદુરીથી લડ્યા પણ અંતે મરાયા. મ્હારા ભાઈ પણ માલવિકાને બચાવવાનો પ્રયત્ન કરતાં કરતાં યુદ્ધમાં પડ્યા અને આ પ્રમાણે ધણીનું લૂણ હલાલ કર્યું.” આટલા શબ્દો બોલતાં બોલતાં તેની આંખમાંથી આંસુ નીકળી પડ્યાં. રડતાં રડતાં તેણે આગળ ચલાવ્યું: “ત્યાર પછી આવેલી મૂર્ચ્છામાંથી હું જાગું એટલામાં તો રાજકુવરી અદશ્ય થઈ ગઈ. મૂર્ચ્છા વળ્યા પછી ભાઈના શરીરને અગ્નિદાહ કરી દુઃખમાં કુબેલી હું આપના દેશમાં આવી અને આ ભગવાં ધારણ કર્યા. રાજકુવરીને વનચરો ઉપાડી ગયા, વનચરો પાસેથી વીરસેન પાસે અને વીરસેન પાસેથી તે રાણીજીના મહેલમાં આવી. મ્હેં પણ અહીં આવ્યા પછી તેને જોઈ.”

“અહા! શું દુર્ભાગ્યપરંપરા! ‘દેવી’ પદને લાયક આ રાજકુવરીને અમે દાસી તરીકે રાખી!...પણ ભગવતી! માલવિકા વિશેની સઘળી વાત ત્હમે છૂપાવી રાખી એ અઘૈાઘ તો કર્યું.” રાજાએ પોતાનો ભાવ પ્રદર્શિત કર્યો.

“ મહારાજ, એમ મા બોલો, ” પરિવાજિકાએ કહ્યું, “ કારણ વિના હું મૈત્રાણ્ય એવી નથી. સાંભળો, વાત એવી છે કે એના પિતાના જીવતાં એક રમતા રામ સાધુમહાત્મા મહેને મળ્યા હતા. તેમણે મહારી સમક્ષમાં માલવિકાને કહ્યું હતું કે ‘ એક વર્ષ પર્વત દાસીનું કામ કર્યા પછી તું યોગ્ય પતિને પામીશ. ’ તે આદેશ અનુસાર આપના ચરણની સેવા કરવી તેના લાગ્યમાં અવશ્ય લાગેલી હતી. તેના દાસીલાવના અંત સમયની હું વાત જોઈ રહી હતી. તેથી મેં કાંઈ અનુચિત કંઈ છે એમ હું માનતી નથી. ”

“ ના. આપે કંઈ તે બરાબર છે ” રાજાએ પોતાની સંમતિ આપી. આ વાત ચાલતી હતી એટલામાં કંચુકીએ આવી કહ્યું: “ મહારાજ, વૃદ્ધ મહારાજ પુષ્પમિત્ર પાસેથી ભેટ સાથે આ પત્ર આવ્યો છે. ” રાજાએ ભેટ માથે ચઢાવી, પત્ર ઉઘાડી વાંચવા માંડ્યો:

સ્વસ્તિ. યજ્ઞશાળામાંથી સેનાપતિ પુષ્પમિત્ર શ્રી વિદિશામાં રહેતા ચિરંજીવી પુત્ર અગ્નિમિત્રને સ્નેહાલિંગ આપી જણાવે છે કે “ રાજસૂય યજ્ઞની દીક્ષા પામી અમે ચિ. કુમાર વસુમિત્રને સો રાજપુત્રો સાથે યજ્ઞના અશ્વનો રક્ષક નીમી તે અશ્વને એક વર્ષ માટે છૂટો મૂક્યો હતો. એ અશ્વ ફરતો ફરતો સિન્ધુના દક્ષિણ કિનારે જઈ ગયો. ત્યાં યવનોના એક દળે તેને બાંધ્યો. આથી મને સેનાઓ વચ્ચે એક તુમુલ્લ યુદ્ધ થયું. તેમાં ચિ. વસુમિત્રે શત્રુદળને સંજોડ હાર ખવડાવી અશ્વ પાછો આણ્યો. પૂર્વે જેમ અંશુમાને સુગરને યજ્ઞનો અશ્વ આણી આપી તેનો યજ્ઞ સંપૂર્ણ કરાવ્યો હતો, તેમ હવે અમારો યજ્ઞ સંપૂર્ણ થશે. માટે આ પત્ર દેખી તરત જ સહપરિવાર યજ્ઞનાં દર્શન કરવા આ તરફ પ્રયાણ કરશો. ”

પત્ર વાંચી રાજાએ પિતાની આજ્ઞા માથે ચઢાવી. પુત્રના વિજયના સમાચાર સાંભળી રાણીને અત્યાનંદ થયો. પરિવાજિકા તથા વિદૂષકે તેને અંતઃકરણપૂર્વક અભિનન્દન આપ્યું. આખા અંતઃપુરમાં આ સમાચાર વીજળીની માફક ફેલાયા. સર્વ રાણીઓને સરખો આનંદ થયો.

આટલી આડકથા થઈ રહ્યા પછી ધારિણીએ પોતાનું મૂળ કાર્ય હાથમાં લીધું. તેણે કહ્યું: “ ભગવતી ! આપની અનુજાથી પ્રથમ

અમાત્ય સુમતિએ નિશ્ચિત કરેલો માલવિકાનો વિવાહ હું આર્યપુત્ર સાથે કરું છું. ”

“ હવે તો ત્હમારા જ આધિકારની વાત છે. ” પરિવારિકાએ ધીમે રહી કહ્યું.

“ આર્યપુત્ર, આજના હર્ષનિમિત્તે આ ભેટ આપને સાદર કરું છું તે સ્વીકારવા કૃપા કરશે ” એમ કહી ધારિણીએ માલવિકાનો હાથ રાજના હાથમાં મૂક્યો.

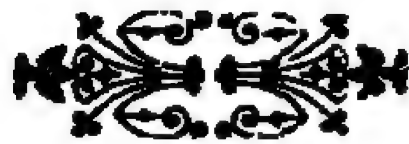
“ દેવિ, ત્હમારી આજ્ઞાએ મ્હને નિરતર બનાવી મૂક્યો છે. ” એમ કહી લજ્જાપૂર્વક રાજાએ માલવિકાનો હાથ ગ્રહણ કર્યો.

“ આર્યપુત્ર, હવે શી આજ્ઞા છે ? હવે આપનું શું વિશેષ પ્રિય હું કરી શકું ? ” ધારિણીએ ઉદારતા અને વિનયથી પૂછ્યું.

રાજાએ સહર્ષ ઉત્તર આપ્યો : “ દેવિ ! આશી વિશેષ શું પ્રિય હોઈ શકે ? તો પણ આટલું તો થાઓ—

(વસન્તતિલકા)

તું થા પ્રસાદસુમુખી અયિ ચંડિ ! નિત્ય,
છે પ્રાર્થના મુજ તવૈવ સપત્ની કાન્હે;
જ્યાં અગ્નિમિત્ર નૃપ રાજ્ય સદા કરે છે,
ત્યાં ઋતિનાશ, હિત સર્વ પ્રજનું વધિ.

• ‘ઋતિ’ એટલે જ ભવની આપત્તિઓ, કેટલાકના મત પ્રમાણે સાત ઋતિઓ છે:-

અતિવૃદ્ધિરનાવૃદ્ધિઃ શરુમા મૂષકાઃ છુકાઃ ।

પ્રત્યાસન્નાય રાજાનઃ યદેતા ર્જતયઃ સ્વૃતાઃ ॥

(૩)–વિક્રમેવંશીય

પ્રકરણ ૧: પ્રેમાંકુર.

સૂર્યવંશ અને ચંદ્રવંશ એ ભારતવર્ષનાં બે અતિપ્રાચીન ક્ષત્રિય કુળો છે. તે બન્ને વંશોમાં ઘણા મહાન અને પ્રતાપી રાજાઓ થઈ ગયા છે.

પૂર્વે એક સમયે ચંદ્રવંશમાં પુરૂરવા નામે એક રાજા થયેલ હતો. તે એવો પરાક્રમી હતો કે યુદ્ધના વખતમાં સ્વર્ગનો રાજા ઇંદ્ર પણ તેને માનપુરઃસર મૃત્યુલોકમાંથી બોલાવી પોતાનો સેનાધિપતિ બનાવતો. તેની રાજધાની હિમાલય પાસે આવેલા પ્રતિષ્ઠાન નામે નગરમાં હતી. એક વખતે તે સૂર્યપૂજાથી નિવૃત્ત થઈ રથમાં બેસી પાછો ફરતો હતો, એટલામાં ‘ધાઓ રે, કાઈ ધાઓ ! જેને દેવ વહાલા હોય ને જેની ગગનમાં ગતિ હોય, તે અમ્હારી વહારે ધાઓ !’ એમ આક્રંદ કરતી કેટલીક અપ્સરાઓનો કરુણ રવ તેના કાન ઉપર પડ્યો. રાજાએ પાસે જઈ તેમને પૂછ્યું: “અરે, શા માટે આક્રંદ કરો છો ? શાંત થઈ મ્હને કહો કે કોના સામે વહારે ચડવાનું છે ? હું પુરૂરવા છું અને સૂર્યભગવાનની પૂજા કરી પાછો વળું છું.”

તે અપ્સરાઓમાંથી રમ્ભાએ આગળ આવી વિનયપૂર્વક નિવેદન કર્યું: “મહારાજ, ઉગ્ર તપશ્ચર્યાથી ભયભીત થતા ઇંદ્રનું સુકુમાર અન્ન, સ્વર્ગના અલંકારરૂપ તથા રૂપગર્વિતા લક્ષ્મીને પણ લગ્નવે એવી, અમારી પ્રિય સખી ઉર્વશી આજ કુમેર ભગવાનના ભવનથી પાછી વળી આવતી હતી, તેવામાં હિરણ્યપુરનો વાસી, પેલો દુષ્ટ કેશી દાનવ એકાએક ચડી આવ્યો ને ચિત્રલેખા સાથે એને ઉપાડી આ ઇશાન ખુણામાં ચાલતો થયો !”

“ઓહ ! તેમાં શોક શા માટે કરો છો ? હમણાં જ ત્હમ્હારી સખીને હું આણી આપું છું.” એમ અપ્સરાઓને સાંતવન આપી રાજાએ તે દિશામાં ઘોડા મારી મૂકવાની સારથિને આજ્ઞા આપી. જતાં જતાં અપ્સરાઓએ કહ્યું, “મહારાજ, અમે હિંમદ્વંતના શિખર ઉપર આપની વાદ જોતાં બેઠાં છીએ.”

રાજાનો રથ ત્યાંથી પવનવેગે ઉડ્યો: ત્હેની તળે પીસાતાં વાદળો રજની માફક આગળ ઉડવા લાગ્યાં; રથના વેગથી પૈડાંના આરાઓમાં જાણે બીજા વિશેષ આરાઓ હોય એમ લાગતું; ઘોડાને માથે ખોસેલી ગ્હોટી ચમરીઓ ચિત્રવત્ સ્થિર થઇ ગઇ; અને ધ્વજનું વસ્ત્ર ત્હેના દંડ સાથે અક્રડ બની ગયું. આથી રાજા મનમાં કહેવા લાગ્યો: “વાહ વાહ! આ વેગે તો આગળ ગયેલા ગરુડને પણ પકડી શકાય, તો પછી એ મહાન ઇંદ્રના અપરાધીના શા ભાર છે?”

x x x x x x

થોડીવારમાં તો હરિણની ધ્વજવાળો રાજાનો સોમદત્ત નામનો વિજયી રથ દૂરથી પાછો આવતો જણાયો. ત્હેમાં ચિત્રલેખના ખભા ઉપર હાથ ટેકીને, ભયથી આંખો મીચીને ઉર્વશી મૂર્છામાં પડેલી હતી. ચિત્રલેખા ત્હેને આશ્વાસન આપી રહી હતી. પાસે બેઠેલા રાજાએ કહ્યું: “સુંદરિ, શાંત થાવ, શાંત થાવ. પ્રાતઃકાળના કમળ જેવાં ત્હમારાં નેત્ર ખોલો. જુઓ, એ દુષ્ટ દાનવનો ભય હવે જતો રહ્યો છે. ખરેખર ઇંદ્રનો મહિમા ત્રણે લોકનું રક્ષણ કરે છે.” હજુ પણ ઉર્વશીને ભાન આવ્યું નહિ; તે માત્ર દીર્ઘ શ્વાસોચ્છ્વાસ ખેંચતી હતી. એ જોઈ રાજા બોલી ઉડ્યો: “એ અત્યંત ભયભીત થયેલી છે. ત્હેનું કુસુમ સરખું સુકોમળ હૃદય હજુ પણ ધડકે છે!”

ધીમે ધીમે ત્હેને ભાન આવવા લાગ્યું, એટલે ત્હેણે આંખો ઉઘાડી. ચિત્રલેખા તરફ ફરી રાજાએ કહ્યું: “જુઓ, ત્હેની પ્રકૃતિ હવે ડોકાણે આવતી જાય છે. ચંદ્રોદયને લીધે અંધકારનો નાશ થવાથી જેમ રાત્રિ શોભે છે, ધુમાડો શાંત થતાં જેમ રાત્રે અગ્નિની જ્યોતિ વિરાજે છે, તેમ આ લક્ષના મૂર્છા વળવાથી શોભાયમાન લાગે છે. આજુના કિનારાની માટી અંદર પડવાથી ડહોળાયણું ગંગાજળ જેમ ધીમે ધીમે શુદ્ધિને પામતું જાય છે તેમ આ ભયભીત થયેલી મૂર્છાંગત સુંદરીમાં ધીરે ધીરે પ્રસન્નતા આવતી જણાય છે.”

ચિત્રલેખાએ કહ્યું: “જ્હેન, સ્વસ્થ થા. સ્વર્ગના શત્રુઓ દાનવોનો પરાજય થયો છે.”

“શું, પોતાના પ્રભાવથી મ્હારી દુર્દશા જાણી લઈ મહેંદ્ર જાગવાને મ્હારી વ્હાર કરી કે?” ઉર્વશીએ આતુરતાથી પૂછ્યું.

ચિત્રલેખાએ ઉત્તર આપ્યો: “ ના બહેન, મહેંદ્રે નહિ, પણ મહેંદ્ર સરખા પ્રતાપી આ રાજર્ષિએ. ”

આ સાંભળી ઉર્વશીએ આંખ ઉઘી કરી રાજ સામું જોયું અને મનમાં ગણગણી: “ હાશ, ભૂંડા દાનવે ભલું કર્યું ! ”

હવે, પ્રસન્નતામાં આવેલી ઉર્વશીને નિહાળી રાજ પુરસ્કા મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો: “ અહા ! મહર્ષિ નારાયણને ઇળવા આવેલી સૌ અપ્સરાઓ ત્હેમણે ઊરુમાંથી ઉપજાવેલી આ સુંદરીને જોઈ લજવાઈ ગઈ કહે છે તે બરાબર છે. અથવા મ્હારું મન તો એમ કહે છે કે એ તપસ્વીની સૃષ્ટિ જ ન હોય. એની ઉત્પત્તિમાં તો બ્રહ્મદેવ, સુશોભિત ચંદ્રમા, અગર તો સ્વયં શૃંગારરસપ્રધાન કામદેવ અથવા વસંતનો જ હાથ હોવો જોઈએ. વેદાભ્યાસજડ અને સંસારવિમુખ એ તપસ્વી ખખખ બાવાજી આવી લાવણ્યવતી અપ્સરા નિર્માણ કરી શકે એ કેવળ અસંભવિત છે. ”

આ પ્રમાણે રાજ વિચારમાં તલ્લીન હતો એટલામાં ઉર્વશીએ પૂછ્યું: “ બહેન ચિત્રલેખા, આપણી બહાલી સખીઓ બધી ક્યાં હશે ? ” રાજએ જ વચમાં કહ્યું: “ સુંદરિ, એકવાર જોતા નેત્રપથમાં ત્હેમે આવી જાઓ. તે મનુષ્ય આતુર બની જાય, તો પછી સ્નેહભીની ત્હેમારી સખીઓનું તો શું કહેવું ? તેઓ બીચારી પેલા હિમકૂટના શિખર ઉપર ગ્રહણમુક્ત ચંદ્રની માફક ત્હેમારું મુખ જોવા ઉત્સુક બની રહી છે. ” રાજનાં મધુર વચનો સાંભળી ઉર્વશી ત્હેના તરફ એકી ટશે જોઈ રહી. તે મનમાં કહેવા લાગી: “ રાજની વાણી કેવી મધુર છે ! અથવા, ચંદ્રમાંથી અમૃત ઝરે એમાં વળી આશ્ચર્ય શું ? ”

આ પ્રમાણે વાતચિત કરતાં કરતાં તેઓ હિમકૂટ પાસે આવી પહોંચ્યાં. ત્હેમને જોતાં વેત જ રંભા હર્ષથી બોલી ઉઠી: “ અહો ! ચિત્રલેખા સહિત ઉર્વશીને લઈને વિશાખાચુક્ર ચંદ્ર સરખા આ રાજર્ષિ આવી પહોંચ્યા ! ”

એનકા એ ઉમેર્યું: “ આપણું બેવડું પ્રિય થયું: આપણી બહાલી સખીયે આવી મળી અને મહારાજે સાજા તાજા આવી પહોંચ્યા. ”

સર્વે અપ્સરાઓ સાથે બોલી: “ મહારાજનાં જય થાઓ ! મહારાજનો જય થાઓ ! મહારાજનું અમર રાજ્ય અનંત કાળ સુધી તપો ! ”

આ હર્ષનાદ વચ્ચે રાજા બન્ને અપ્સરાઓ સાથે રથમાંથી ઉતર્યો. ઉતરતી વખતે પથ્થરમાં પૈડાના ખચકાટથી હેલો લાગતાં રાજા અને ઉર્વશીના ખભા પરસ્પર અથડાયા: બીજ રૂપે રહેલા મદનરૂક્ષનો અંકુર પુટયો. ઉર્વશી રથમાંથી ઉતરી સર્વ સખીઓને ભેટી કહેવા લાગી: “બહેનો, મહેને આશા ન હોતી કે હું ફરીથી આપને બધાંને મળી શકીશ.” એટલામાં સારથિએ કહ્યું: “મહારાજ, પૂર્વ દિશામાં રથના વેગનો ભારે સુસવાટ મંભળાય છે; અને ચક્રચકિત સોનાનાં કડાં પહેરેલું આ કોષ્ઠક ઉતરી આવે છે.” રાજા અને અપ્સરાઓએ તે તરફ દૃષ્ટિ નાંખી કહ્યું “અહો! આ તો ગન્ધર્વરાજ ચિત્રરથ છે!”

ચિત્રરથે રાજાને વિજય પ્રાપ્ત કર્યા બદલ અભિનંદન આપી કહ્યું: “મિત્ર, કેશી દાનવ ઉર્વશીને લઇ નહાસી ગયો એમ નારદ પાસેથી સાંભળીને ઈંદ્રે રાજાએ ગન્ધર્વસેના લઇ તહેના રક્ષણ માટે જવાની અમને આજ્ઞા આપી. તે ઉપરથી અમે ચાલી નીકળ્યા. પણ માર્ગમાં જ કિંનર-ચારણો આપના વિજયનાં ગીત ગાતા હતા તે અમે સાંભળ્યાં, અને તેથી ખારોખાર અહીં જ આવ્યા. હવે, આપ અમારી સાથે મહેન્દ્રભવને પધારો. આપે ઇંદ્રનું ઘણું પ્રિય કર્યું છે: પ્રથમ નારાયણ ઋષિએ ઇંદ્રને આ અપ્સરા અર્પણ કરેલી, અને હવે દૈત્યના હાથમાંથી છોડાવીને આપે પણ તહેમને અર્પણ કરી.”

પોતાનાં યશોગાન સાંભળી રાજાએ વિનયથી કહ્યું: “મિત્ર, એમ મા બોલો. વજ્રધારી ઇંદ્રની શક્તિ અગાધ છે. જેમ પર્વતની ગુફામાં ઘોળાતો સિંહનો પ્રતિધ્વનિ પણ હાથીઓનાં ઝુંડને વિખેરી નાંખે છે, તેમ ઇંદ્રના પ્રભાવથી જ એમના પક્ષકારો શત્રુ ઉપર જિત મેળવી શકે છે. વયસ્ય, હાલમાં મહેન્દ્રને મળવા આવવા જેટલો મહેને અવકાશ નથી. માટે આપ આ સ્ત્રીમંડળ સાથે પધારો.”

“હીક, વિનય વીર પુરુષોનું ભૂષણ છે.” એમ કહી ચિત્રરથે અપ્સરાઓ સાથે ચાલવા માંડ્યું.

જતાં જતાં ઉર્વશીએ ચિત્રલેખાને કહ્યું: “સખિ! આ ઉપકાર કરનાર રાજર્ષિની છેલ્લી રજા માગવા હું સમર્થ નથી; મહેને શરમ આવે છે. માટે તું મહાર્ મુખ થા.” તેથી, ચિત્રલેખા રાજા પાસે જઈને કહેવા લાગી: “મહારાજ, ઉર્વશી આપને વિદ્યાપના કરે છે કે પ્રિયસખી માફક આપની કીર્તિને ઇંદ્રલોકમાં લઈ જવા અનુસા આપશો.”

“હલે સિધાવો; વળી કોઇ વાર દર્શન દેજો,” એમ કહી રાજા રથમાં બેસવા લાગ્યો.

બીજી અપ્સરાઓ ઉડવા લાગી; પણ ઉર્વશી જતાં જતાં એકદમ અચકી પડી અને બોલી ઉઠી, “અરે, આ વેલમાં મારી એકાવલી ગુંચાઇ ગઇ છે. ચિત્રલેખા, જરા કાઢ જોઇએ, ખેન.” ચિત્રલેખાએ હસતાં હસતાં કહ્યું: “અરે, ખૂબ ગુંચાઈ ગઈ છે. હવે છૂટવી મુશ્કેલ છે. ઠીક, પ્રયત્ન કરું છું.” એમ કહી તહેણે તે માળા છોડવી. ઉર્વશી રાજા તરફ જોતી જોતી નિઃશ્વાસ નાંખતી ચિત્રલેખા સાથે ઉઠી ગઈ.

આ તરફ રાજાએ પેલી વેલને “ઠીક, ત્હેં પણ જતાં જતાં વિધન નાંખી ઉર્વશીને ધડીલર અટકાવી” એમ કહી આશીર્વાદ આપ્યો; અને ઉર્વશીના માર્ગ તરફ જોતો જોતો તે રથમાં નીકળ્યો. તે મનમાં કહેવા લાગ્યો: “અહો, કામદેવ શાં શાં કૌતુક કરે છે? જેમ એક રાજહંસી છેદાયલા કમલદંડમાંથી સૂત્ર ખેંચી કાઢે, તેમ આ સુરાંગના બળપૂર્વક મ્હારા ભેદાયલા દેહમાંથી હૃદય ખેંચી કાઢી આકાશમાં ઉઠી ગઈ!”

પ્રકરણ ૨: પ્રેમમાં આડંબીલી

જાણવક નામે એક બ્રાહ્મણ પુરરવા રાજાનો સહચર અને મિત્ર હતો. તે વિદ્વપકનું કામ કરતો. તે ખાઉધરો, અછકલો અને બટકબોલો હતો. જમવાનું નિમંત્રણ મળતાં ત્હેને સ્વર્ગસુખ પ્રાપ્ત થતું. તેમજ તરણા ઉપર જેટલો વખત ઝાકળનું ટીપું ટકી રહે તેટલો વખત ત્હેના પેટમાં છૂપી વાત ટકી રહેતી. તે મૂર્ખ હતો; છતાં પણ રાજા ત્હેને પોતાના પ્રણય-કાર્યમાં સહાયક તરીકે લેતો.

રાજાએને પરિણીત અને અપરિણીત એવી અનેક પ્રિયાઓ હોય છે. પરિણીત સ્ત્રીઓમાં પણ પટ્ટરાણી મુખ્ય હોય છે. રાજા ઉપર થોડે ઘણે અંશે ત્હેનો અધિકાર હોય છે. રાજાને પણ બીજી સ્ત્રીઓ કરતાં ત્હેના પર વિશેષ પ્રેમ હોય છે. છતાં, રાજા કોઇ નવી સુંદરીના પ્રોહમાં ફસાય કે તે પટ્ટરાણીને પણ વિસરી જાય છે. પુરરવા રાજાના સંબંધમાં પણ તેમ જ બન્યું. પુરરવાની પટ્ટરાણી ઔશીનરી કાશીરાજાની પુત્રી હતી. તે શુદ્ધિશાળી અને ઉદાર મનની

ઝી હતી. રાજના પ્રણય-સંબંધની ત્હેને ક્યારની મેં ગંધ આવી હતી. જ્યારથી રાજ સૂર્યપૂજા કરીને આવ્યો હતો ત્યારથી ત્હેનું ચિત્ત રાણી જાણી ગઈ હતી. પરંતુ, ત્હેને ચોક્કસ ખબર ન હતી કે રાજ કંઈ ઝીના ફંદમાં ફસાયો છે. તેથી એક દિવસે ત્હેણે નિપુણિકા નામની એક નિપુણ દાસીને રાજનું પ્રણય-રહસ્ય જાણી લાવવા માટે માણવકભટ પાસે મોકલી.

ઉપર અમે જણાવ્યું કે માણવક સ્વભાવે અછકલો હતો. ત્હેનાથી રાજના ઉર્વશી સાથેના પ્રેમની છૂપી વાત જીરવી શકાતી ન હતી. એક દિવસે રાજ રાજસભામાં રોકાયેલો હતો, તેથી માણવક એકલો એક ઠેકાણે ઉભો ઉભો બબડ્યા કરતો હતો: “હું તો હવે થાક્યો. રાજની પેલી છૂપી વાત ‘ફૂંડું, ફૂંડું’ કરે છે; ને બંદાનો સ્વભાવ છે ભરભડીયો; એટલે કોઈને દેખું છું કે આ સળવળ સળવળ થતી જીભડી સખની જ નથી રહેતી. માટે ચાલ, પ્રિયમિત્ર કાચોસનથી ઉઠે ત્યાં સુધી ઓછી આવજાવાળા મહીવિમાન મહેલની ચાલમાં ભરાઈ બેસું” એમ બબડતો બબડતો તે ત્યાં જઈને બેઠો.

એટલામાં રાણીની મોકલેલી પેલી નિપુણિકા દાસી માણવકને જોળતી જોળતી ત્યાં આવી ચઢી. પાસે જઈ ત્હેણે કહ્યું: “નમસ્કાર, બ્રૂદેવજી.” આ દાસીને જોતાં બ્રૂદેવનું મન તનમનાટ કરવા લાગ્યું. તે મનમાં બોલવા લાગ્યો: “તોળા! તોળા! પેલી રાજજીની છૂપી વાત તો આ રાંડ દાસીને દેખી નીકળી જવાનું કરે છે!” તેથી મનને જરા કાણુમાં રાખી તે મ્હોટેથી બોલવા લાગ્યો: “કમ અલિ નિપુણિકા! સંગીતની મઝા મૂકી ક્યાં પગલાં ચલાવ્યાં?”

નિપુણિકાએ દાવકું મ્હોં રાખીને ઉત્તર આપ્યો: “બ્રૂદેવજી! બા સાહેબની પાસેથી ચાલતી ચાલતી આપની પાસે જ આવી છું ને.”

માણવક: “રાણી સાહેબનો શો હુકમ છે?”

નિપુણિકા: “મહારાજે બા સાહેબને દૂલવ્યાં એ તો ત્હમે જાણના હશે. એમણે એવું દુઃખ કોઈ કાળે વેઠ્યું નથી. તેથી બા સાહેબે કહાવ્યું છે કે ત્હમે આ દુઃખમાં મ્હને સહાય થવાનું વિસરશો નહિ. એવી મ્હારી ખાતરી છે. મ્હારી દાઝ જાણનાર એક ત્હમે જ છો.”

માણવક: (વિચારમાં પડી જઈ) “મહારાજે એવું શું કહ્યું કે જેથી રાણી સાહેબનું મન દુખાયું?”

નિપુણિકા: “અરે ભૂદેવજી, શું કહું? પ્રભુ જેના માટે જુઓ કરે છે તે સુંદરીના નામથી એમણે બા સાહેબને બોલાવ્યાં!”

માણુવક (સ્વગત): “થયું! મહારાજે પોતે તો બેઠ બોલી દીધો! ત્યારે મહારે શા માટે મ્હોડે ફૂંચે દર્ધ દુઃખ વેડવું? (પ્રકટ) હેં! ઉર્વશીના નામે રાણી સાહેબને બોલાવ્યાં? રાજાજી એ અપ્સરાના દર્શનધેલા બની રાણી સાહેબને જ સંતાપે છે એમ કાંઈ નથી; મ્હને પણ એ ખાનપાન આદિ વિનોદ વિસારી હેરાન કરે છે. મહારા તરફથી રાણી સાહેબને વિનવળે કે ‘હું પછીથી બા સાહેબને મળીશ. દરમ્યાન આ ઝાંઝવાના જળથી મિત્રને પાછા વાળવા હું અચૂક પ્રયત્ન કરીશ.’”

બસ. હવે ચતુર નિપુણિકાએ આ ભરભડીયા મૂખે બ્રાહ્મણ પાસેથી પોતાનો સ્વાર્થ સાધી લીધો હતો. તેને ખાત્રી થઈ કે ‘રાજા ઉર્વશી નામની કોઈ અપ્સરાના પ્રેમપાશમાં ફસાયો છે.’ તેથી “ભૂદેવની આજ્ઞા” કહીને તે ત્યાંથી ચાલી ગઈ.

થોડી વારમાં રાજસભાનું કામ પૂરું થવાથી રાજાના ઉદ્યાનું વૈતાલિકનું યશોગાન સંભળાયું. તેથી માણુવક ઉઠી તે તરફ ગયો અને રાજાને મળ્યો. રાજા પ્રેમપીડિત દશામાં હતો. તેના મનમાં સતત ઉર્વશીનું ચિંતન ચાલ્યા કરતું હતું. વિદૂષકને જોતાં જ તેણે પૂછ્યું: “કેમ, પેલી વાત પેટમાં રાખી મૂકી છે ને?”

• રાજાનો પ્રશ્ન સાંભળી તે આભો જ બની ગયો: ‘માર્યાસ્તો! રાંડ નિપુણિકાએ ખરેખર થાપ દીધી! નહિ તો મિત્ર આમ પૂછે નહિ.’

રાજાને સંદેહ થવાથી તેણે ફરીથી પૂછ્યું: “કેમ તું બોલતો નથી?” હવે માણુવકે વાત છપાવીને કહ્યું: “મ્હેં જીભ એવી તો ઝાલી રાખી છે કે તે હાલવા ચાલવાનું જ ભૂલી ગઈ છે; એટલે હમને પણ, મિત્ર, ઉત્તર અપાતો નથી?” રાજાને સંતોષ થયો!

‘રાજાનું ચિત્ત અસ્વસ્થ હતું. તેને કોઈ પણ સ્થળે એન પડતું નહિ. તેથી તેણે કહ્યું: “મિત્ર માણુવક, હવે ક્યાં જાઉં તો જીવને સુખ થાય?” માણુવકે બંદે પોતાના સ્વભાવ મુજબ જણાવી દીધું કે “ચાલો પાકશાળામાં જઈએ. ત્યાં અનેક પાત્રોમાં પાંચ પ્રકારની ભોગસામગ્રી જોઈ આપણું મન રંજિત થશે.”

પણ રાજાને ઉર્વશીની લત લાગી હતી, તેથી તેણે મન માન્યું

નહિ. ત્હેણે કહ્યું: “તું જે ઝંખે છે તે સમીપ હોવાથી ત્હાં મન ત્યાં જોડશે. પરંતુ મ્હારે માટે?”

હવે, માણવકે આતુરતાથી પૂછ્યું “ત્હમે જેને માટે ઝંખ્યા કરો છો એ ઉર્વશી શું એવી રૂપાળી છે કે મ્હારી પેઠે એનો જોટો જ દુનિયામાં નથી?” રાજાએ કહ્યું: “લાઇ, એનું નખશિખ વર્ણન કરવું અશક્ય છે. તેથી દુકાણમાં કહું તે સાંભળ:

[ગાથા]

ભૂષણ ભૂષણનું એ સોહે, શણુગારનો ય શણુગાર,
ઉપમાન જ ઉપમાનનું એ તન તરુણીનું નિર્ધાર.”

એ સાંભળી માણવક મલકાતો મલકાતો મનમાં બબડવા લાગ્યો: “હં હં, દિવ્ય રસની ત્હેમાં મહારાજ બપૈયાનું વ્રત-લઈ ખેદ છે તે એથી જ. હું સમજ્યો.”

રાજાએ કહ્યું: “મિત્ર, એકાંત સ્થળ સિવાય ત્રેમાતુર જનને વીસામાનું સ્થાન બીજું છે નહિ. માટે ચાલો પ્રમદવનમાં જઈએ.” એમ વિચાર કરી બન્ને પ્રમદવન નામના બાગમાં ગયા.

ત્યાં ગયા તો ખરા, પણ રાજાને કંઈ એન પડ્યું નહિ. ત્હેણે કહ્યું: “મિત્ર, આ દીક કંઈ નહિ, કારણ કે જે મદનતાપ શમાવવા હું બાગમાં આવ્યો છું, ત્હેમાં તો અહીંની નૈસર્ગિક રમણીયતા અને વસંતની શોભા જોઈને વૃદ્ધિ થાય છે: એક તો, ઉર્વશી સ્વર્ગાગના હોઈ દુર્લભ છે, અને મ્હાં મન ત્હેને માટે ઝંખ્યા કરે છે; ત્હેમાં વળી આ આમ્રવૃક્ષોને નવપદ્મવ ફૂટવા લાગ્યાં છે. એવી રમણીય પરિસ્થિતિમાં મ્હારી બાધા દુઃસહ થઈ પડે છે.” માણવકે સાંત્વન આપતાં જણાવ્યું: “મિત્ર, મૂઝાઓ મા; ભગવાન કામદેવ જ ત્હમારી કામના પૂર્ણ કરી સુખ ઉપજાવશે! આ માધવી લતાનો માંડવો રાજાજીના પધારવાની વાટ જીએ છે. મ્હાલામ્હાલ કરતા ભમરા તાજાં પુષ્પ પાથરી એની ભૂમિ શણુગારી રહ્યા છે; અને સ્ફાટિકનું આસન પણ સજ્જ છે. એના ઉપર બેસવાની મહેરબાની કરો.”

“ભલે, ત્યાં જઈએ” એમ કહી રાજા વિદૂષક સાથે માધવી-મંડપમાં ગયો.

ત્યાં પણ રાજાના મનને વિનોદ થયો નહિ. ત્હેણે કહ્યું: “માણવક, એવો કંઈ ઉપાય શોધી કાઢ, જેથી મ્હારો અભિલાષ

પૂર્ણ થાય.” માણવકે ઉત્તર આપ્યો: “મહારાજ, અહલ્યાને ઝંખતા ઇંદ્રની પેઠે ઉર્વશીની હેમાં તહેમે ગાંડાતુર બન્યા છો. ક્યાં એ ઘેલછા અને ક્યાં આ મહારા જેવો વૈદ્ય! હા હા હા હા!” રાજાએ આજીજી કરતાં કહ્યું: “એમ શું બોલે છે, મિત્ર! સ્નેહ ત્રીજું નેત્ર છે. તે સૌ ગૂંચો ઉકેલે છે.” “હીક, હું વિચારું છું. પણ જે જે વલોપાતથી મહારી એકાગ્રતામાં ભંગાણુ પાડતા” એમ કહી માણવકે ધ્યાનમાં પડી ગયો હોય એવો ડાળ કર્યો.

એટલામાં શુભ શકુન સૂર્યવનાર રાજાનું જમાણું અંગ ફરકવા લાગ્યું. તેથી રાજાના મનમાં ઉર્વશીના આગમનની આશા દઢ થવા લાગી.

અહીં જેવી રાજાની આતુર અવસ્થા હતી, તેવી જ સ્વર્ગમાં ઉર્વશીની પણ થઈ હતી. જ્યારથી એણે રાજાનાં છેલ્લાં દર્શન કર્યાં હતાં, ત્યારથી તેની મદનબાધા ઉત્તરોત્તર વધતી ગઈ હતી. આજ ચિત્રલેખા સાથે તે રાજા પાસે આવવાને ઉત્સુક થઈ હતી. પણ દાનવોનો ભય તેના મનમાંથી હજી પણ ગયો ન હતો. તેણે ચિત્રલેખાને કહ્યું: “જહેન, તું મહેને એવો માર્ગ ન બતાવે, જ્યાં જરા પણ વિધન આવે નહિ?” ચિત્રલેખાએ ઉત્તર આપ્યો: “ગભરા મા, જહેન ‘અપરાજિતા’ આગળ વિધન જખ મારે છે. એ ઓષધિ અંબોડે બાંધવાનું બતાવી ગુરુદેવ બૃહસ્પતિએ આપણને અમુરોના ઉપદ્રવથી મુક્ત કર્યો છે.” બન્ને જણાંએ તે પ્રમાણે કર્યું અને તેઓ ચાલી નીકળ્યાં. સદ્લોકોના માર્ગે ચાલી, ગંગા ચમુનાના પવિત્ર સંગમને દૂરથી નિહાળતાં તેઓ પ્રતિજ્ઞાન નગરમાં આવી પહોંચ્યાં. ત્યાં આવી શોધ કરતાં કરતાં તેમણે પ્રમદવનમાં માધવી મંડપમાં બેઠેલા રાજા અને વિદૂષકને જોયા.

ચિત્રલેખા હર્ષથી બોલી ઉઠી: “અહો, જહેન, પ્રથમ ઉગેલો ચંદ્ર ચાંદનીની વાટ જુએ, તેમ એ તો આ ત્હારી વાટ જોતા જ બેઠા છે.”

ઉર્વશીએ બરાબર નિહાળી ઉત્તર આપ્યો: “અલી, મહારાજનું દર્શન આજે મારે મધૂર લાગે છે!” બન્ને સખીઓ ગુપ્ત રહી રાજા તથા માણવક સામે જોવા લાગી. એટલામાં માણવક બોલી ઉઠ્યો: “બસ ચાલું. મિત્ર, તહેમે જેને ઝંખો છો, તેના સમા-

ગમનો ઉપાય શોધી કાઢ્યો છે: તે એ કે ત્હમે નિદ્રાનું સેવન કરો. એટલે સ્વપ્નમાં મેળાપ થશે. તેમ નહિ, તો ઉર્વશીની છબી ચીતરો, એટલે ચિત્રમાં દર્શન થશે.” રાજાએ ઉત્તર આપ્યો: “ભાઈ, એકે ઉપાય કામમાં આવે તેમ નથી. સ્વપ્નમાં ત્હનું દર્શન થવું અશક્ય છે, કારણ કે કામદેવનાં કૂર બાણોથી મહારી નિદ્રાનો ક્યારનો ચે નાશ થયો છે; તેમ ચિત્રમાં છબી ચીતરતાં પહેલાં તો મહારી આંખો આંસુથી ઉભરાઈ જાય. [નિઃશ્વાસ નાંખી] અરે રે! શું ઉર્વશી મહારા મનની અત્યંત કઠિન વેદના જાણતી નથી? અગર તો પોતાના સ્વર્ગીય પ્રભાવથી જાણીને મહારા પ્રેમને તુચ્છકારે છે? દીક એવી યુવતિના સમાગમનો લૂખો મનોરથ જગાડી કામદેવ કૃત-કાર્ય થાઓ!”

રાજાની આ પરવશ દશા નિહાળી ઉર્વશીને ઘણું લાગી આવ્યું. છતાં પણ એકાએક રાજા પાસે પ્રકટ થવાની ત્હેણે હિંમત ધરી નહિ. તેથી ત્હેણે એક બોજપત્ર ઉપર કેટલીક કડીઓ લખી તે પત્ર રાજાની પાસે નાંખ્યો. માણવક તે પત્રને જોઈ પ્રથમ તો ત્હેને સાપની કાંચળા ધારી ખીંચો, પરંતુ પાછળથી ત્હેમાં અક્ષરો જોઈ ત્હેણે તે ઉપાડી લઈ રાજાને આપ્યો. રાજાએ વાંચવા માંડ્યું:

[ઉદ્ઘાટરણ.]

“જેવી અજાણપણમાં મનથી માનો મુજને,
પ્રેમ પ્રીતમ પ્રતિ જો તેવી હોઉં કદીને,
તો શું સુરતરુવરની કૂંપળ કેરા શયને;
નંદનવનના વા એ હોયે હુતાશ તનને?”

પત્રિકા વાચી રાજાને અત્યાનંદ થયો. માણવકે કહ્યું: “ત્હમારે બેની પ્રીતિ સરખી છે. એમાં કોઈ કોઈથી ઉતરો એમ નથી.” રાજાએ કહ્યું: “આ પ્રિયાનો હસ્તલેખ, મિત્ર, ત્હારી પાસે રાખ. મહારી આંગળીના પરસેવાથી વખતે લખેલું ચ્હેરાઈ જાય.” એમ કહી ત્હેણે તે પત્ર માણવકને સોંપ્યો. એટલામાં પ્રથમ ચિત્રલેખા અને પાછળ ઉર્વશી રાજાની સમક્ષ પ્રકટ થયાં.

“જય, જય, મહારાજ” ઉર્વશી બોલી:

“સુંદરિ, જો ‘જય’ શબ્દથી ત્હમે ઇંદ્ર સિવાય અન્ય કોઈને વધાવતાં નથી, તે ‘જય’ શબ્દ આજ મ્હને વધાવે છે; માટે ખરેખર

મહારો વિજય થયો છે. ” એમ કહી રાજાએ ઉર્વશીનો હાથ ઝાલી
તેને પોતાની પાસે બેસાડી.

પરંતુ, એટલામાં રાજાના સમાગમમાં વિચ્છેદ કરનાર દેવદૂતની
વાણી આકાશમાં મંલનાઇ:

“જે અષ્ટરસપદ્ધાન નાટ્યપ્રયોગ ભરત સુનિએ ત્હમને શીખવાડ્યો
છે તે લોકપાલો અને ઇંદ્રિરાજ અભિનય સાથે ભજવાયલો જેવા
ધચ્છે છે; માટે હે ચિત્રલેખા, ઉર્વશીને સાથે લઇને ઉતાવળથી
ચાલી આવ. ”

આકાશવાણી સાંભળી ઉર્વશીએ નીસાસો નાંખ્યો. ઇંદ્રના
અપરાધમાથી બચવા માટે બન્ને અપ્સરાઓ સ્વર્ગમાં પાછી જવા
ત્યાંથી ચાલી નીકળી. જતી વખતે રાજાએ કહ્યું: “ સુખે સિધાવો,
પણ અમને સંભારજો ખરાં. ”

ઉર્વશીનું રૂપલાવણ્ય જોઇને માણુવક તો આભો જ બની ગયો
હતો. તેના હાથમાંથી પેલું ભોજનપત્ર પડીને પવનથી ઉડી ગયું
તો પણ એને તેનું ભાન રહ્યું નહિ. રાજાને પણ હવે કાંઇ ઉદ્યોગ
ન હતો. તેને પહેલાંની માફક બેચેની લાગવા માંડી. વિનોદનું સાહિત્ય
શોધતાં તેને પેલું ભોજનપત્ર યાદ આવ્યું અને માણુવક પાસે તે
માગ્યું. તેણે બેઠે સાથે જણાવ્યું: “ એ તો ક્યાંક પડી ગયું,
મહારાજ. ” એમ કહી તે આમ તેમ શોધવા લાગ્યો.

રાણીની દાસી નિપુણિકા, જે રાજા અને માણુવકની પાછળ
છુપાતી છુપાતી પ્રમદવનમાં આવી હતી, તે આ બન્નેને માધવી
મંડપમાં બેઠેલા જોઇને રાણીને ખબર આપવા ગઇ હતી. હવે,
રાણી ઐશીનરી અને નિપુણિકા આ વખતે ત્યાં આવી પહોંચ્યાં.
પ્રમદવનમાં પેસી રાણીએ કહ્યું: “ અલી, આપ્ત મિત્ર સાથે અહીં
એકાંતમાં મોકળે મને શી વાતચિત કરે છે, તે માધવી વેલના ઓઠે
રહી સાંભળીશું. પણ, અલી, પેલું જીરણ પટાળાની ચીંદરડી જેવું
પવનમાં આપણા લણી શું આવે છે? ” નિપુણિકાએ તે હાથમાં
લઇ, બરોબર નિહાળી કહ્યું: “ બા સાહેબ, આ તો પેલી જ વાત
લાગે છે. રાજાજી ઉપર ઉર્વશી એ કવિતામાં કાગળ લખ્યો છે; તે
લટજની ભૂલને લીધે આપણે હાથે ચડ્યો. ” રાણીએ કાગળ વાંચી
કહ્યું: “ આલો, આ જ ભેટ લઇને એ અપ્સરાના રસિયાને મળાવે. ”
એમ કહી બન્ને જણાં રાજા પાસે જવા નીકળ્યાં. ત્યાં જઇ સુખે

છે તો રાજા અને માણવક ભોજપત્રની શોધમાં આમતેમ ગોથાં ખાતા હતા. રાણીએ એકાએક પાસે આવીને કહ્યું: “શોક મા કરો, મહારાજ. આ રહ્યું એ ભોજપત્ર.”

સજાએ ગલરાટમાં કહ્યું: “અહો ! દેવી, ભલે પધાર્યા. અમારું ખોવાયલું પત્ર એ ન હોય. ખોગીએ છીયે તે તો ખીજું છે.” માણવક વચમાં ખેલી ઉઠ્યો: “ચાલો રાણીસાહેબ, વહેલાં વહેલાં કાંઈક મીઠું ભોજન કરાવીએ, જેથી એમને શાંતિ થાય.” રાણીએ કહ્યું: “નિપુણિકા ! બ્રાહ્મણભાઈએ મિત્રનું ભલું ઈચ્છી દીધું કહ્યું હો !”

માણવકે ઉમેર્યું: “એના જ માટે એ આકુળબાકુળ જણાય છે, નહિ કે ઉર્વશીના માટે.”

હવે રાજાથી રહેવાયું નહિ. તે ખેલી ઉઠ્યો: “જા, રે, જા, મૂખાં ! મહને પરાણે અપરાધી બનાવે છે !”

રાણી વચમાં ખેલી ઉઠી, “આપ શાના, હું જ અપરાધી કે ખાલી અકારી બની આંખ આડી ઉભી છું. આ ચાલી હું” એમ કહી લેણે ગુસ્સામાં ચાલવા માંડ્યું. રાજા લેની પાછળ દોડ્યો, અને “ક્ષમા કરો, દેવી, ક્રોધ શાંત કરો; હું જ અપરાધી છું” એમ ખેલતો ખેલતો રાણીના પગે પડ્યો. પણ રાણી તો રોષમાં ચાલતી જ થઈ. હવે, માણવકે આવીને કહ્યું: “મહારાજ, ઉઠો. રાણીજી તો રોષભર્યા ચાલ્યાં ગયાં, વર્ષાકાળની નદીની પેઠે. આપને ફાવતું થયું. આંખો દૂખવા આવી હોય, લેનાર્યા દીવાની જ્યોત ક્યાં ખમાય છે ?”

રાજાએ કહ્યું: “મિત્ર, એમ મા ખેલ. ઉર્વશીમાં મ્હારું મન રમી રહ્યું છે ખરું, પણ દેવી ઉપર મ્હારો ભાવ તેનો તે જ છે.”

હવે, મધ્યાહ્ન થયા હતા, તેથી બન્ને જણા સ્નાનભોજન કરવા રાજમહેલમાં ચાલ્યા ગયા.

પ્રકરણ ૩: પ્રિયપ્રસાદન વ્રત

ઉર્વશીના સ્વર્ગમાં ગયા પછી ઇંદ્રસભામાં સરસ્વતીકૃત લક્ષ્મી-સ્વયંવરનો ખેલ ભજવાયો. તેમાં ઉર્વશીએ લક્ષ્મીનો અને મેનકાએ વારુણીનો વેશ લીધો હતો. નાટ્યપ્રયોગના આરંભમાં જ

મેનકાએ ઉર્વશીને પૂછ્યું: “ સખિ, કેશવ, લોકપાલો અને ત્રણે લોકના સત્પુરુષો અહીં પધાર્યા છે. તારો પ્રેમ કેનામાં આરુઢ થયો છે ? ” પણ ‘ હૈયે તે હોઠે ’ એ કહેવત પ્રમાણે “ પુરુષોત્તમમાં ” એમ કહેવાને બદલે “ પુરુરવામાં ” એમ ત્હેનાથી બોલાઇ જવાયું. આ સાંભળી ભરતમુનિ ક્રોધથી રાતા પીળા થઇ ગયા; ત્હેમણે ઉર્વશીને શાપ આપ્યો: “ ત્હેં મ્હારા શિક્ષણને વગોવ્યું છે માટે તું સ્વર્ગમાં રહેવાને લાયક નથી. જા પૃથ્વી ઉપર પડ. ” પરંતુ પ્રયોગ થઈ રહ્યા પછી લજ્જાથી નીચું મુખ રાખીને તે એક બાજુ ઉભી હતી તે વખતે ઈદ્રિ રાજાએ ત્હેને કહ્યું: “ ઉર્વશી, ત્હાં ચિત્ત જેના ઉપર ચોંટ્યું છે તે મ્હારા રણસહાયક રાજર્ષિ પુરુરવાનું પ્રિય કરવું જોઈએ. માટે તું પૃથ્વી ઉપર ત્હેની સાથે રહે, અને ત્હેનાથી ઉત્પન્ન થયેલું ત્હાં સંતાન એ જુએ ત્યાર પછી તું પાછી સ્વર્ગમાં આવજે. ” આ પ્રમાણે શાપનો અનુગ્રહ સાંભળી ત્હેને આનંદ થયો. તે આછાં આભૂષણ અને રયામ સાડી પહેરી ચિત્રલેખા સાથે અલિસારિકાના વેશમાં રાજા પાસે જવા નીકળી.

* * * * *

આપણે ઉપર જોયું કે રાણી ઐશીનરી પ્રમદવનમાં રાજાનો તિરસ્કાર કરીને ચાલી ગઇ તો ખરી, પરંતુ એ સાધ્વી કીને પોતાના આ વર્તન માટે પાછળથી પસ્તાવો થયો. વિશેષમાં તે સારી પેઠે જાણતી હતી કે ઉર્વશી ઉપરથી રાજાનું મન ખસી શકે તેમ નથી. આ ઉભય કારણને લઇને ત્હેણે એક વ્રત આરંભ્યું. લગભગ સાંજ થવા આવી એટલે એક કંચુકીને ત્હેણે રાજા પાસે મોકલ્યો અને કહેવડાવ્યું કે ‘ જેમનું દર્શન સુંદર છે એવા ચંદ્રલગ્નવાનનું આજે મણિમહેલની અગાશીએથી પૂજન કરવાનું છે ને રાહિણીસંયોગનું મુહૂર્ત છે. તે સધાય એમ મહારાજ મહેલે ‘ પધારશો. ’ તદ્દનુસાર રાજા અને માણવક મણિમહેલની અગાશીએ જઇ બેઠા.

ધીમે ધીમે ચંદ્ર ક્ષિતિજની ઉપર આવવા લાગ્યો. તે જોઈ માણવક બોલી ઉઠ્યો: “ જુઓ, જુઓ પેલો ચંદ્ર, લાકુના કડકા જેવો ઉગે છે. ” આ સાદરથ સાંભળી રાજાને જરા હસવું આવ્યું. ત્હેણે કહ્યું: “ જ્યાં જાય ત્યાં ખાઉંધરને ખાવાની જ વાત ! (હાથ જોડી) હે લગ્નવત્ રજનીપતિ, ત્હમે પવિત્ર લોકોની ધાર્મિક ક્રિયાઓને માટે અમાવાસ્થાને દિવસે સૂર્યમાં પ્રવેશ કરો છો; કેવો

અને પિતૃએને અમૃતદાન દર્ધ પુષ્ટ કરો છો; રાત્રે અંધકારનો નાશ કરો છો; એવા મહેશ-મસ્તકે વિરાજનાર, ચંદ્રભગવાનને મહારા નમસ્કાર હજો!" થોડી વાર ચંદ્ર સામું જોઈ વળી રાજા કહેવા લાગ્યો: "મિત્ર, હજુ એક મુદ્દત પછી રાણીનું આગમન જશે. એટલામાં હું મહારી અવસ્થા ત્હને કહું તે સાંભળ: હાલમાં, મનમાં અતિશય ઉદ્વેગ રહ્યા કરે છે. જેમ એક નદીનો પ્રવાહ ખડકો અને પથરામાં અથડાઈ ફૂટાઈ વિશેષ જોસમાં વહે છે, તેમ મહારા સમાગમ સુખમાં વિધેનો આવવાથી મહારી મદનવ્યથા સો ગણી વધે છે."

એટલામાં ઉર્વશી અને ચિત્રલેખા ત્યાં આવી પહોંચ્યાં અને છૂપી રીતે રાજાનું એકાન્ત કથન સાંભળવા લાગ્યાં.

રાજાએ આગળ ચલાવ્યું: "મિત્ર, જેમ રાત્રિ વધે છે તેમ મદનબાધા પણ વધતી જાય છે." માણવકે સલાહ આપી: "ત્યારે, મહારાજ, આ ચંદ્રનાં અમૃતમય કિરણોનો ઉપભોગ કરો, જેથી આપને શાંતિ વળશે." રાજાએ ઉત્તર આપ્યો: "મિત્ર, આ રોગમાં એમ બનવું શક્ય નથી. તાજાં પુષ્પની શઆથી, ચંદ્રનાં કિરણોથી, સર્વાંગે ચોપડેલા ચંદનથી કે મોતીની માળાઓથી આ દુઃખ સમે એમ નથી. તે દિવ્ય સુંદરી જાતે આવીને મહારી વ્યથા દૂર કરી શકે, અગર તો ત્હેના વિષેની વાતથી મહારું દુઃખ કૈંક ઓછું થાય.અરે રે! રથના હેલકારાથી આ એક ખાંધ ઉર્વશીની ખાંધને અથડાઈ હતી, માટે આખા શરીરમાં એ એક જ અંગને ધન્ય છે; બાકીનું શરીર તો પૃથ્વીને ભારરૂપ છે."

આ શબ્દો સાંભળી ઉર્વશીથી રહેવાયું નહિ. તે એકદમ રાજાની આગળ પ્રકટ થતી હતી, એટલામાં "પધારીયે, બા સાહેબ. ઘણી ખમા" એવા શબ્દો ત્હેના કાને પડ્યા. તેથી તે અટકી ગઈ. રાજા પણ રાણીનું આગમન જાણી બોલતો અટકી ગયો.

તરત જ રાણી અગાશીમાં આવી પહોંચી. ત્હેણે શ્વેત વસ્ત્રો ધારણ કર્યાં હતાં. આભૂષણો પણ થોડાં અને તે માત્ર સૌભાગ્ય-સૂચક જ. દેવને ચઢાવેલી પવિત્ર દૂર્વા ત્હેણે મસ્તક ઉપર વાળમાં બોસેલી હતી. વ્રત કરેલું હોવાથી ત્હેણે પોતાના અભિમાનનો ત્યાગ કર્યો હતો. ત્હેનું મન પણ આનંદી અને શાંત લાગતું હતું. સાથે નિપુણિકા વગેરે દાસીઓના હાથમાં પૂજનો સામાન હતો. ત્હેનું

આ સુંદર અને પવિત્ર રૂપ જોઈ ઉર્વશી ધડીલર આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઈ ગઈ. તેણે ઈંદ્રાણી સાથે તેની સરખામણી કરી લીધી.

“ જય, જય, આર્યપુત્ર ! ” કહી રાણીએ સરઆત કરીઃ “ મ્હારે કેંક વ્રત ઉજવવાનું છે, તેમાં આર્યપુત્રના વિના ચાલે એમ નથી; માટે બે ધડી આપને જરા અડચણ વેઠવી પડશે. ” રાજાએ ઉત્તર આપ્યોઃ “ અરે ! અડચણ શાની ? હું તો આ અનુગ્રહ માનું છું. પણ દેવીના વ્રતનું નામ શું ? ” નિપુણિકાએ જવાબ આપ્યોઃ “ આ વ્રતનું નામ પ્રિયપ્રસાદન. ” રાજાએ કહ્યુંઃ “ દેવિ, આવાં વ્રતવર્તુળાં કરી કમળ સરખા કેમળ દેહને શા માટે દુઃખી કરો છો ? જે દાસ જન આતુરતાથી ત્હમારા પ્રસાદની આકાંક્ષા રાખે છે તેને વળી પ્રસન્ન કરવા પ્રયત્ન શા માટે કરવો જોઈએ ? ” રાણીએ મ્હોં મલકાવી ઉત્તર આપ્યોઃ “ આર્યપુત્રના મુખમાંથી જે આવાં વચન નીકળ્યાં તે, ખરે જ, આ વ્રતનો પ્રભાવ છે. છોકરીઓ ! પૂજનની સામગ્રી લાવો. મણિમહેલના મસ્તકે વિરાજતાં ચંદ્રકિરણો તું હું પૂજન કરું, ” એમ કહી તેણે ગન્ધપુષ્પાદિથી ચંદ્રની પૂજા કરી અને નૈવેદ્યના મોદકો માણવકને આપ્યા. માણવકે આશીર્વાદ આપ્યોઃ “ રાણીજીની મનકામના પૂર્ણ થાઓ. ”

પછી રાણીએ રાજાની પૂજા કરી, બે હાથ જોડી તેને નમસ્કાર કર્યો અને કહ્યુંઃ “ દિવ્ય દંપતી ચંદ્ર-રેહિણીને સાક્ષી રાખી આ હું કહું છું કે જેને આર્યપુત્ર કંપે છે, અને જે આર્યપુત્રને મળવા તલસે છે તે સુંદરીએ આજથી મ્હારી આડખીલ ન લેખવી. ” રાજાએ કહ્યુંઃ “ દેવિ ! ત્હમારો અગર પારકાનો મ્હને દાસ કરી રાખવા ત્હમે સમર્થ છો; પરંતુ, ત્હમે મ્હારે માટે જેવો વહેમ રાખ્યો છો તેવો હું નથી. ” રાણીએ કહ્યુંઃ “ હો કે ન હો. બસ થયું. પ્રિયપ્રસાદન વ્રત પૂર્ણ થયું. છોકરીઓ, ચાલો હવે. ” રાજા બોલી ઉઠ્યોઃ “ વ્હાલી, આમ મ્હને તજીને ચાલ્યાં જાઓ એ પ્રિયપ્રસાદન નહિ, પણ પ્રિયસંતાપન છે. પરંતુ રાણી તો ચાલતી જ થઈ. ”

ઉર્વશી અને ચિત્રલેખા અદશ્ય રહી આ સમજી દશ્ય જોઈ રહ્યાં હતાં. તેમના મનમાં રાજા અને રાણી વિષે અનેક વિચારો આવતા હતા. રાણી ગયા પછી ઉર્વશીએ કહ્યુંઃ “ જ્ઞેન ચિત્રલેખા, રાજાને રાણી તો બહુ વ્હાલી છે; છતાં મ્હારે મન પાછું વાળી શકાય

તેમ નથી. ” ચિત્રલેખાએ ધીરજ આપી કહ્યું: “ પણ ત્હારે શા માટે નિરાશ થઈ પાછું વળવું જોઈએ ? પરભીમાં આસક્તિવાળા પુરુષો અતિ ચતુર હોય છે. ”

હવે, રાણીને દૂર ગયેલી જોઈ રાજા ઉર્વશીની ઝંખનામાં પડ્યો. ત્હેણે કહ્યું: “ હા ! ઉર્વશી આવે તો કેવું સારું ! છૂપી રહીને ત્હેના નૂપુરનો રણકાર જ મ્હારા કાનમાં પાડે ! અમર તો, ધીમે રહી પાછળથી આવી મ્હારી આંખો દાખી દે ! ” રાજાનાં આ વચનો સાંભળી “ ચાલ જ્હેન, નાથનો મનોરથ પૂરો કરીએ ” એમ કહી ઉર્વશીએ પાછળથી આવી રાજાનાં નેત્રો પોતાનાં હાથ વડે દાખ્યાં. રાજા ચેતી ગયો અને કહ્યું: “ મિત્ર, નારાયણના ઊરુમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી સુંદરી સિવાય આવો સુખદ સ્પર્શ બીજા કોઈનો હોઈ શકે જ નહિ ! ” તેથી “ મહારાજનો જય થાઓ ” એમ કહી ઉર્વશી આગળ આવી. રાજાએ ત્હેને પોતાની સાથે આસન ઉપર હાથ ઝાલી બેસાડી. ઉર્વશીએ કહ્યું: “ સખિ, દેવીએ, મહારાજ મ્હને સોંપ્યા છે. તેથી, ત્હેમની પ્રિયા થઈને હું ત્હેમની સાથે અડોઅડ બેઠી છું. રખે મ્હને ચપળ ધારતી. ” રાજાએ વિનોદથી ઉત્તર આપ્યો: “ દેવીએ ત્હમને મ્હારી સુપ્રત કરી, તેથી મ્હારાં શરીર ઉપર ત્હમારો અધિકાર ચલાવો છો; પરંતુ જ્યારે પહેલાં મ્હારું હૃદય ચોરી લીધું ત્યારે કોની સંમતિ માગી હતી ? ”

ઉર્વશી ઉત્તર આપી શકી નહિ.

ચિત્રલેખાએ કહ્યું: “ મિત્ર, ત્હમે એનું મ્હોં ઠીક બંધ કર્યું. હવે હું ત્હમને કેંક વિનંતી કરું છું, તે કાને ધરશો. વસંતઋતુ ઉતરી ગ્રીષ્મ ઋતુ બેસે છે. તેથી મ્હારે સૂર્ય ભગવાનની સેવામાં રોકાવાનું થશે. માટે પ્રિયસખી સ્વર્ગને સંભારે નહિ એમ કરશો. ” રાજાએ ઉત્તર આપ્યો: “ સખિ, સ્વર્ગનાં સુખનું વર્ણન કરી શકાય તેમ નથી. તે શી રીતે બૂલાય ! છતાં પણ આ પુરૂરવા ત્હેનો અનન્ય દાસ થઈને રહેશે. ”

તેથી સંતોષ પામી ચિત્રલેખા “ જ્હેન, મ્હને વિસારતી મા ” એમ કહી, રાજાને પ્રણામ કરી ઉઠી ગઈ.

ચિત્રલેખાના ગયા પછી માણવકે કહ્યું: “ અહોભાગ્ય, મહારાજ ! હવે આપના મનોરથ પૂર્ણ થયા. ”

રાજાએ ઉલ્લાસમાં આવી ઉતર આપ્યો: “ ખરેખર, મિત્ર, હું આ અહોભાગ્ય જ માનું છું. અનેક રાજાઓનાં કિરીટોને ઝૂકાવનાર, પૃથ્વીનું એકજ સામ્રાજ્ય પામીને જેટલો આનંદ ન થાય તેટલો આનંદ ઉર્વશીના ચરણની સેવા પામીને મળે શક્ય છે. (ઉર્વશીનો હાથ ઝાલી) અહો, ઇષ્ટિવસ્તુની પ્રાપ્તિ કેવી અનેરી અસર કરે છે! જે ચંદ્રનાં કિરણો, જે કામનાં બાણો પૂર્વે અનહદ દુઃખ આપી રહ્યાં હતાં તે જ કિરણો અને તે જ બાણો અત્યારે, શરીરમાં અને મનમાં, અપરંપાર સુખ ઉપજાવી રહ્યાં છે.” એમ બોલતો બોલતો રાજા ઉર્વશી સાથે પોતાના શયનગૃહમાં ગયો.

પ્રકરણ ૪ થું: પ્રિયાવિરહ અને ઉન્માદ.

હવે પુરરવા અને ઉર્વશીનો આ પ્રમાણે સમાગમ થયો. રતિસુખનો સંપૂર્ણ લ્હાવો લેવા માટે રાજાએ રાજ્યનો સમગ્ર કારભાર અમાત્યોને સોંપ્યો અને પોતે ઉર્વશી સાથે નેપાળ તરફ આવેલા ગંધમાદન વનમાં ગયો. અલખત, વિહારને માટે ખરેખર યોગ્યસ્થાન તો એ જ છે. આં વિલાસમાં લેમનો કેટલોક સમય વીતી ગયો. એક દિવસે મંદાકિની નદીના રેતાળ પટમાં ઉદયવતી નામે એક વિદ્યાધર-કુમારિકા રેતીના ઢગ બનાવી ક્રીડા કરતી હતી; તે તરફ રાજાની દૃષ્ટિ ગઈ. રાજા લેના તરફ ઉત્સુકતાથી જોવા લાગ્યો એટલે ઉર્વશીએ રીસ ચઢાવી ચાલવા માંડ્યું. લેને મનાવવા માટે રાજાએ ધણો પ્રયત્ન કર્યો, પણ હારતમુનિના શાપથી મૂઢ બની બારે રોષના આવેશમાં તે બાન ભૂલી ગઈ; અને સ્ત્રીઓએ તજવા યોગ્ય કુમાર-વનમાં લેણે પ્રવેશ કર્યો. તે વનની સીમા ઉપર પગ મૂકતાં જ લતા-રૂપમાં ફેરવાઈ ગઈ. આ પ્રમાણે એકાએક ઉર્વશીના અદૃશ્ય થવાથી રાજા ઉન્મત્ત અવસ્થામાં આવી ગયો અને ઉર્વશીનો જપ જપતો લેની શોધમાં સમગ્ર વનમાં ફરવા લાગ્યો.

લેના દુઃખમાં વધારો કરવા માટે તે સમયે આકાશમાં વીરળાં પણ ચઢી આવ્યાં. સુખીયા સંજોગી જીવને પણ મેઘ બાકુળ ફરે તો પછી આ બિચારા વિરહાકુળ પ્રેમી રાજાની શી દંસા ફરે પણ આ ઉન્મત્ત અવસ્થામાં રાજા મેઘને પારખી શક્યો નહિ. લેણે

જન્યું કે આકાશમાં આ કોઇક રાક્ષસ ઉર્વશીનું હરણ કરવા આવ્યો છે, તેથી લેણે જોરથી ખૂમ મારી કહ્યું: “અલ્યા કુષ્ટ દાનવ, ઉભો રહે. મ્હારી પ્રિયાને તું ક્યાં લઇ જાય છે? તું પર્વતના સિખર ઉપરથી મળને ચઢી ધનુષ જેવી મ્હારા ઉપર બાણનો વરસાદ વરસાવે છે!” પણ તરત જ વરસાદનાં ફેરાં શરીરે અડતાં રાજા બોલી ઉઠ્યો: “અરે રે! આ તો નવીન મેઘ છે, રાક્ષસ નહોય. પેણું તો ઇંદ્રધનુષ જણાય છે; અને શરીરે અડકે છે તે બાણ નહિ, પણ વરસાદનાં ટીપાં છે. તેમાં પેલી કનકરેખા જેવી જણાય છે તે વીજળી છે, ઉર્વશી નહોય! ખરેખર હું ભૂલ્યો. !...પણ પ્રિયા ક્યાં જતી રહી હશે? હું એને ક્યાં ખોળું? શું કોપના આવેશમાં છૂપાઇને બાણએ ઉભી હશે? ના, ના, એનો કોપ આટલો બધો વખત પહોંચે નહિ. ત્યારે શું તે સ્વર્ગમાં તો ઉડી ગઈ નહિ હોય? પણ એમ બનવું કઠિન છે, કારણ કે લેનું મન મ્હારામાં જ રમી રહ્યું છે; અને મ્હારા આગળથી ઉપાડી જવાની કોઇ અસુરની તાકાત નથી. તો તે એકાએક અદૃષ્ટ થઇ લેનું શું?... (ઉંચે જોઇ નીસાસો નાંખી) અફસોસ! ભાગ્યની પડતી વખતે હમેશાં દુઃખમાં જ દુઃખ ઉમેરાય છે! એકાએક પ્રિયાનો વિયોગ તો થયો જ છે, અને તેમાં વળી આ વર્ષાઋતુના વિલાસના રમ્ય દિવસો આવ્યા!

“અરે! પણ હું વૃથા જ મનને સંતાપ આપી રહ્યો છું. મુનિ લોકો કહે છે કે રાજા કાલસ્ય કારણમ્, તો આ વર્ષાઋતુએ બદલી હું બીજો જ સમય કેમ ન લાવી શકું? પણ ના, ના, એમ તો નહિ. વર્ષાનો સાજ છે, તો મ્હારો રાજવૈભવ છે: વીજળીઓથી ચમકતું આકાશ મ્હારો ચક્રચકિત ચંદ્રવો છે; ખરનાં ડોલતાં ઝાડો મ્હારી ચમરીઓ છે; ઘેરો મધુર અવાજ કરતા મોર મ્હારા ભાટ-ચારણો છે; અને પાણીનાં ઝરણાં જેવી લાવનાર પર્વતો મ્હને ભેટો અર્પનાર વેપારીઓ છે. પણ એ વૈભવની ભૂંજણ વગાડ્યે વળ્યું શું? ગુમ થયેલી રથામાને જ શોધું ને. મ્હારે શી રીતે જાણવું કે અમુક માર્ગે જ બહાલી ગઈ હશે?... (જરા આગળ ચાલી) હાં, હાં. એ રીસાળ રમણીના માર્ગનો પત્તો લાગ્યો. આ દેખાય એનું એવાણુ: આંખના આંસુથી ઉતરેલા એકના લાલ રંગના ડાઘાવાળા આ લેની ચોળા રહી. કોઇમાં હિતાવળે જવાથી એ સરી પડી હશે. (ખરાબર ધારીને જોતાં) અરે રે! આ તો લાલચોળ મોકુળમાલવાનો

લીલીકચ હરિયાળીથી જવાયલો જમીનનો ટુકડો છે ! હરિ હરિ ! આ નિર્જન વનમાં હવે પ્રિયાની શોધ ક્યાં કરવી ? ”

એટલામાં રાજાએ કેટલેક દૂર પથરની છાટના ચોગાનમાં ઉભેલા એક મોરને જોયો. મોર લાંબી ઊંચી ડોક વડે અવાજ કરતો વાદળાં તરફ જોઈ રહ્યો હતો. રાજાએ પાસે જઈ પોતાની પ્રિયાની ખબર લેને પૂછી. મોર નિરુત્તર રહી નાચવા મંડી ગયો, આથી રાજા વિચાર કરવા લાગ્યો કે એ આટલો બધો શાથી હરખાતો હશે ? આખરે લેણે અનુમાન કર્યું કે ઉર્વશીના હવે નજીક ચવાથી લેનાં સુંદર પીછાંની તે અપ્સરાના કેશકલાપ સાથે પ્રતિસ્પર્ધા રહી નથી ! ‘ બસ, એ પરદુઃખે સુખિયાનું મ્હેં ન જોવું ’ એમ વિચાર કરી તે આગળ ચાલ્યો.

બે ડગલાં આગળ વધતાં જ લેણે રાયજાંજુની ડાળ ઉપર બેઠેલી ટહુકાર કરતી એક કાચલને જોઈ. પક્ષીઓમાં એ જાત બહુ ચતુર હોય છે એમ જાણીને રાજા લેની પાસે જઈ અભ્યર્થના કરવા લાગ્યો : “ હે મધુરભાષિણિ ! તું પ્રેમિજનની ચતુર દૂતી છે. માનિની સ્ત્રીઓનું અભિમાન દૂર કરવામાં તું એક અમોઘ અસ્ત્ર છે. માટે તું મહારી પ્રિયાને મહારી પાસે એકદમ લાવ, અમર તો મ્હને ત્યાં લઈ જા. જો તું એમ પૂછતી હોય કે મ્હારો આટલો પ્રેમ હોવા છતાં લેણે શા માટે મ્હારો પરિત્યાગ કર્યો, તો હું લેને જણાવું છું કે મ્હેં લેને જરાયે કાપનું કારણ આપ્યું નથી; વગર વાંકે જ તે વચકાઈ પડી. તું જાણે છે જ કે અધિકારવાળા સ્ત્રીઓને વચકાતાં વાર લાગતી નથી. ” પણ કાચલ તો રાજાની કથની સાંભળ્યા વિના જાંજુનો રસ ચૂસવા મંડી પડી. તેથી નિરાશ થઈને રાજા ‘ અવરનું અતિ તાતું દુઃખ ટાકું જ હોયે ’ એમ બોલતો બોલતો આગળ ચાલ્યો.

એટલામાં જમણી બાજુએ ઝાંઝરના ઝમકાર જેવો અવાજ લેનાં કાન ઉપર પડ્યો. તેથી ઉર્વશીને મળવાની લાલસાથી તે એકદમ તે તરફ દોડ્યો. પણ ત્યાં જઈ જુએ છે તો માનસરોવર તરફ જવાને બધીરા બનેલા રાજહંસેને વિચિત્ર અવાજ કરતાં જોયા. લેમની પાસે જઈ રાજા કહેવા લાગ્યો : “ અહો જળચર પક્ષીઓના રાજા ! જરા ઉભો રહે, પછી માનસરોવર તરફ પ્રયાણ

કરજે. સ્વાર્થ કરતાં પરમાર્થ મોટો છે; માટે મ્હને પહેલાં પ્રિયાની ખબર આપતો જા...જો તું એમ કહેતો હોય કે માનસરોવર તરફ જવાની ઉતાવળમાં ત્હેને જોઇ નથી, તો હું ત્હેને પૂછું છું કે 'આ મહાભરતી ચાલ તું ક્યાંથી લાવ્યો ? તું ચોર છે. લાવ મહારી પ્રિયાને.' પણ રાજહંસ ત્યાંથી એકદમ ઉડી ગયો.

ત્યાંથી આગળ ચાલતાં રાજ ચક્રવાક પક્ષીઓના એક પ્રેમી યુગલ પાસે આવી ચઢ્યો. ત્યાં જઈ ત્હેણે કહ્યું: "હે ચક્રવાક, હું પ્રિયાના વિરહે દુઃખી છું....શું તું 'કે, કે' (કાણુ, કાણુ) એમ પૂછે?...અરે ત્હેં મ્હને ન ઓળખ્યો! જો, જેના માતામહ સૂર્ય છે અને પિતામહ ચંદ્ર છે, જે ઉર્વશી અને પૃથ્વીનો ભર્તા છે તે પુરુષ હું છું."

ચક્રવાકે પ્રત્યુત્તર ન આપ્યો એટલે રાજ એક ડગલું આગળ ચાલી એક કમળ પાસે ઉભો રહ્યો. ત્હેમાં ગુંજન કરતા મધુકરને ઉદ્દેશી તે બોલવા લાગ્યો: "હે મધુકર, મદિરાક્ષી ઉર્વશીના કાંઈક ખબર મ્હને આપ. પણ, હા! ત્હેં મહારી પ્રિયાને જોઈ હોય તેમ લાગતું નથી; કારણ કે જો ત્હેના સુગંધી નિઃશ્વાસનો પરિભળ ત્હે લીધો હોય, તો આ કમળ ઉપર ત્હારું મન શી રીતે ચોંટે?" એમ કહી રાજ ત્યાંથી નિરાશામાં ચાલતો થયો.

આગળ ચાલતાં ત્હેણે એક ઝાડ નીચે હાથી અને હાથણીનું એક જોડું જોયું. રસથી ઝરતી સલ્લકી વૃક્ષની એક કુમળી કૂંપળ સૂંઢમાં લઈ હાથણી હાથીના મુખમાં મૂકતી હતી, અને હાથી તે આદરથી આરોગતો હતો. રાજ ત્હેની પાસે જઈ કહેવા લાગ્યો: "હે ગજરાજ, ત્હમે મહારી પ્રિયાને જોઈ છે?...ત્હમારા 'હં અં' શબ્દ સાંભળીને મ્હને બહુ ધીરજ મળે છે. વળી ત્હમારા મહારામાં સમાનતા છે તેથી ત્હમારા પર મહારો પ્રેમ સવિશેષ જો છે: જુઓ ત્હમે હાંથીઓનાં રાજ, હું રાજઓનો રાજ. ત્હમારી પેઠે હું પણ ગરીબ લોકોને સતત દાન* આપું છું. જેમ મહારા અંતઃપુરમાં ઉર્વશી ઉપર મ્હને વિશેષ પ્રેમ છે, તેમ ત્હમને આ હાથણી ઉપર પ્રેમ છે. પરંતુ મહારી પેઠે ત્હમે પ્રેમની વિરહવ્યથા ભોગવશો નહિ." એમ બોલી રાજ આગળ ચાલ્યો.

* દાન=1 હાથીઓના મંડસ્થળમાંથી ઝરતું મદ; ૨ દાન આપવું તે.

આમ તેમ બાળુએ નજર નાંખતાં સુરભિકંદર નામે પર્વત રાજની દૃષ્ટિએ પડ્યો. તે એકદમ તે તરફ ફર્યો અને કહેવા લાગ્યો: “આ તો બહુ રમણીય પર્વત છે; અપ્સરાઓને પ્રિય છે. કદાચ ઉર્વશી ત્યાં તો ન હોય ! ગમે તેમ હોય, પણ આ ગિરિરાજને પૂછ્યા વિના તો આગળ ન જ જવાય...હે પર્વતરાજ ! યૌવનના મદવાળી મહારી પ્રિયાને તમે જોધ છે ? (જરા પાસે જઈ) અરે શૈલરાજ, મહારાથી વિયુક્ત થયેલી સર્વોગસુંદરી ઉર્વશી આ વનમાં તહેને નિહાળી છે ?” ‘નિહાળી છે’ એ શબ્દોનો પ્રતિધોષ થતાં રાજા ખુશ થયો અને પર્વતને બીજે પ્રશ્ન પૂછ્યો: “તો એ મહારી પ્રિયા ક્યાં છે ?” ફરીથી એ જ શબ્દોનો પડ્યો પડવાથી ઉન્મત્ત રાજા સમજી ગયો કે આ તો પર્વતની બખોલમાંથી મહારાજ શબ્દોનો પ્રતિધાત થાય છે.

આમ ફરતાં ફરતાં રાજા થાકી ગયો અને એક પહાડી નદીના ડહોળાયલા વહેણમાં ઉર્વશીનું ચંડી રૂપ જોવા લાગ્યો. પણ બીજી ક્ષણે તહેને સ્ફુરણ થયું કે ‘નહિ, નહિ, ઉર્વશી કોઈ કાળે પુરરવાને છોડી સમુદ્રને સેવે નહિ. ખેર, હવે પાછો જ્યાં તે સુદર્શના અદર્શન પામી, ત્યાં એક વાર પાછો જઈ.’ એમ બોલતો બોલતો તે ઉર્વશીના માર્ગે ચાલ્યો. માર્ગમાં બેઠેલા એક હરિણને પણ તહેણે ઉર્વશીના ખખર પૂછ્યા. જ્યારે હરિણ નિરુત્તર રહી, હરિણી તરફ જ જોધ રહ્યું, ત્યારે તે પાછો નિરાશ થઈ ‘અવદશા અપમાન ખમવા માટે જ છે’ એમ બંબડતો આગળ ચાલ્યો. એકાએક પથરામાં પડેલું એક લાલ મણિ તહેની દૃષ્ટિએ ચઢ્યું. ‘એ જોધ રાજા વિચાર કરવા લાગ્યો કે ‘એ શું હશે ? માંસનો કકડો તો નહોતો, કારણ કે આ તો તેજસ્વી દેખાય છે; તેમ વરસાદ હમણાં જ પડી ગયો છે એટલે બળતો અંગારો પણ ન હોય. (ખરોખર નિહાળી) આ તો મણિ લાગે છે...પણ મહારે તે શા કામનો ? જે પ્રિયાની વેણીમાં તહેને સ્થાન મળત, તે પ્રિયા તો હવે દુર્લભ છે. મહારે શા માટે તહેને આંસુથી દૂષિત કરવો જોધએ ?’ એમ વિચારે કરી તે આગળ ચાલતો હતો, અટલામાં પાછળથી અવાજ આવ્યો: “વત્સ, લેધ લે એ.

[ગાથા.]

ગૌરી તણા ચરણનો જાવક કમી જમી જેહ ઉપજેલો,
સંમમનીય સુમણિ એ; બહાલાંને મેળવે બેલો.

રાજાએ પાછળ જોઈ કહ્યું: ‘અરે કાણુ મ્હને આ ચેતાવે છે? અહો, આ તો કાષ્ઠક ઋષિ છે...ભગવન્! આપનો મ્હોટો અનુગ્રહ માનું છું. (મણિ લાઇને) હે સંગમનીય, જો તું મ્હને મ્હારી પ્રિયા મેળવી આપીશ, તો જેમ શંકર ચંદ્રકળાને મસ્તક ઉપર ધારણુ કરે છે, તેમ હું ત્હને મ્હારા મસ્તક ઉપર ધારણુ કરીશ.’ એમ બોલી તે આગળ ચાલ્યો.

પાસેની એક વેલને જોતાં રાજાનું મન લોભાયું. તે કહેવા લાગ્યો: “અહા, આ વેલને એક પણ પુલ નથી, છતાં ત્હને જોઇ મ્હારા મનમાં પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે. ખરેખર, આ મ્હારી પ્રિયતમા જ છે: વરસાદથી બીનાં ત્હેનાં પદ્મવો આંસુથી ઘોવાયલા પ્રિયાના અધર જેવાં લાગે છે. ત્હને પુલ નથી તેથી એમ લાગે છે કે પ્રિયાએ વિરહદુઃખથી આભૂષણોનો ત્યાગ કર્યો છે. ભ્રમરોનો ગુંગરવ થતો નથી તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે ત્હેનું મન ચિન્તામય હોવાથી ત્હેણે મૌન ધારણુ કર્યું છે. ખરેખર, મ્હારું અપમાન કરી પ્રિયા ન્હાસી ગઈ તેથી ત્હને સંતાપ થયો હોય એમ જ લાગે છે. લાવ, હું એને ભેટું” એમ ભેટતાંની સાથે જ સંગમનીય મણિનો સ્પર્શ થવાથી પેલી વેલની પાછી ઉર્વશી બની ગઈ. રાજા આંખો મીચી સ્પર્શ સુખનો આસ્વાદ લેતો હતો, એટલામાં ઉર્વશીએ કહ્યું: “જય, જય, મહારાજ, આપની દશા હું ભીંતર રહી જોતી હતી. મહારાજ, મ્હને માફ કરશો. મ્હેં આપને બહુ દુઃખી કર્યો.” રાજાએ પૂછ્યું: “સુંદરી! ત્હારા દર્શનથી મ્હારાં ઈંદ્રિયો, અંતઃકરણ અને આત્મા સૌ રીઝ્યાં છે, પણ કહે ને, કહે ને, કે આટલો બધો વખત મ્હારાથી વિખૂટી પડી કયે સ્વરૂપે તું રહી હતી, કે હું ત્હને ઓળખી ન શક્યો?”

ઉર્વશીએ ઉત્તર આપ્યો: “સાંભળો, મહારાજ, કાર્તિકેય ભગવાન નૈમિક અહાયર્ષ ધારણુ કરીને ગંધમાદન વનના આ નદી-સરોવરવાળા પવિત્ર ભાગમાં આવીને રહ્યા હતા. તે સમયે ત્હેમણે મર્યાદા બાંધી હતી કે ‘આ ભાગમાં જે સ્ત્રી પગ મૂકશે, તે બદલાઇને વેલ બની જશે; ને તે માણના પગના અળતાના બનેલા સંગમનીય મણિ વિના એ સ્થિતિમાંથી છૂટવા પામશે નહિ.’ એ દૈવી મર્યાદા અત્યંત રોષના વેશમાં વિસરી જઈ હું કુમારવનમાં પેડી. અહો

પગ મૂકતાં જ હું બદલાઈને વાસંતી વેલ બની ગઈ ! અને આ દિવ્ય મણિના પ્રભાવે પાછી નિજ સ્વરૂપમાં આવી ગઈ.” એમ બોલી તેણે સંગમનીય માથે ચઢાવ્યો.

• ઉર્વશીએ ફરીથી કહ્યું: “મહારાજ, પ્રતિજ્ઞાન છોડવાને આપણને ધણે સમય વીતી ગયો છે, હું પ્રજ્ઞની આંખમાં ખૂંચીશ. માટે આપણે હવે પાછાં ફરીએ.” એમ બોલી બન્ને જણાં મેઘવિમાનમાં બેસી પ્રતિજ્ઞાનમાં આવ્યાં.

પ્રકરણ પ: આયુનો રાજ્યાભિષેક

આ પ્રમાણે પુરૂરવા અને ઉર્વશીએ સાથે આનંદમાં રહી કેટલાંક વર્ષો ગાળ્યાં. એક દિવસે પુણ્ય પર્વ હોવાની રાજ સર્વ રાણીઓ સાથે ગંગા યમુનાના સંગમમાં સ્નાન કરવા માટે આવ્યો હતો. સ્નાનકર્મથી નિવૃત્ત થઈ તે તંત્રીમાં ગયો અને હાર, તોરા, કેસર, ચંદન વગેરે ધારણ કરવા લાગ્યો.

ઉર્વશી વિગેરે રાણીઓ પણ સ્નાન કર્મથી પરવારીને પોતા-પોતાના તંત્રીમાં ગઈ હતી. ઉર્વશીએ સ્નાન કરતી વખતે પોતાનાં આભૂષણો ઉતારેલાં, તેમાં સંગમનીય મણિને પણ તેણે એક ઘોળા રેશમી વસ્ત્રમાં મૂકી એક તાડછાના પંખા ઉપર મૂક્યો હતો. એ મણિ સાથે પંખો માથે લઈને એક દાસી ઉર્વશીના તંત્રી તરફ જતી હતી. એટલામાં એક ગીધ પક્ષી માંસનો કકડો ધારી મણિને ચાંચમાં ઉપાડી આકાશમાં ઉડી ગયું. દાસીની જૂમ સાંજળી રાજ તથા માણવક ત્યાં આવી પહોંચ્યા અને આકાશમાં પક્ષીની તરફ જોવા લાગ્યા.

રાજાએ યવની પાસે ધનુષ મંગાવ્યું. એટલામાં તો તે પક્ષી ચાંચમાં મણિ સાથે સોનાની સેર લખડતી રાખીને કુંડાળાં ફરતું ફરતું કેટલેક નીકળી ગયું. પક્ષીના મુખમાં રહેલો મણિ આવેથી વાંદળાની પાસે આવેલા મંમળના તારા જેવો દેખાવા લાગ્યો. રાજાએ જણ્યું કે હવે પક્ષીને બાણ મારી શકાય તેમ નથી, તેથી તેણે કંચુકીને કહ્યું કે “લાતબ, મહારા નામથી કેટવાળને કહેજો કે જે ઝાડ પર એ ગીધ જઈને બેસે ત્યાં એ ચોરટાની ખખર લે.” પછી રાજા અને વિદ્વપક તંત્રીમાં આવી બેઠા. ત્યાં રાજાએ કહ્યું: “વયસ્થ

માણવક, એ મણિ મ્હને મણિ તરીકે પ્રિય નથી, લેનાથી પ્રિયાનો સમાગમ થયો હતો, માટે જ તે મ્હને ખાસ પ્રિય છે.”

થોડી વાર પછી કંચુકી પેલો મણિ અને એક બાણ હાથમાં લઈને રાજની હજુરમાં દાખલ થયો; તેણે એ હાથ જોડી જણાવ્યું: “મહારાજ, એ ચોર પક્ષી લેના અપરાધને ધટતી સજા પામ્યું છે. આપના આ બાણરૂપી રોષથી હણાઈને જમીન ઉપર પડ્યું છે.” આ સાંભળી સર્વે વિસ્મય પામ્યાં. રાજાએ કહ્યું: “એ મણિને પાણીથી ધોઈ અગ્નિશુદ્ધ કરી દાખલામાં મૂકી દો. આર્ય જ્ઞાતવ્ય, એ બાણ મ્હને જોવા દો. લેના ઉપર કેનું નામ કેતરેલું છે?” એમ કહી રાજાએ બાણ હાથમાં લઈ જોયું તો લેના પર ઉર્વશી અને પુરુરવાનો પુત્ર કુમાર આયુ એમ લખેલું હતું. રાજા વિચારમાં પડી ગયો. માણવક આનંદમાં આવી ગયો. રાજાએ કહ્યું “મિત્ર માણવક, નૈમિષારણ્યમાં મ્હેં યજ્ઞ કર્યો તે સિવાય હું ઉર્વશીથી વિખૂટો પડ્યો નથી, ગર્ભધારણનાં ચિન્હો પણ મેં લેનામાં જોયાં નથી, તો પ્રસૂતિ તો ક્યાંથી જ સંભવે?” વિદ્વષકે ઉત્તર આપ્યો: “મહારાજ, દૈવી સ્ત્રીઓમાં માનુષી સ્ત્રીઓના ધર્મની અપેક્ષા રાખો મા, તેઓ પોતાની દેવતાઈ શક્તિથી ધણું ધણું જાનું રાખી શકે છે.”

રાજાએ કહ્યું: “ઠીક, તું કહે છે તે બધું ચે ખરું: પણ પુત્રનો જન્મ એને શા માટે જાનો રાખવો પડે?” “દેવતાઓનાં રહસ્ય કેણુ કળી શકે?” માણવકે ઉત્તર વાળ્યો.

આ વાત ચાલતી હતી એટલામાં અયવન ઋષિના આશ્રમમાંથી તાપસી અને કુમાર આવી પહોંચ્યાં. કંચુકી લેમને રાજા પાસે લઈ ગયો. કુમારને જોતાં જ રાજની આંખમાં પ્રેમનાં અશ્રુ આવ્યાં, હૃદય વાત્સલ્યથી ઉલરાઈ ગયું, અને લેને બેટવા માટે શરીર તથા મન ઉત્સુક બન્યાં. તેણે તાપસીને પૂછ્યું: “ભગવતિ! કેમ મધારવું થયું?”

તાપસીએ ઉત્તર આપ્યો: “મહારાજ, આ ચિરંજીવી આયુ જોવો જન્મ્યો કે તરત જ ઉર્વશી કાંઈક કારણસર લેને અયવન ઋષિના આશ્રમમાં મૂકી ગયાં હતાં. ત્યાં મહર્ષિએ ક્ષત્રિયને ઉચિત જાતકર્માદિ સંસ્કારો લેને કરાવ્યા, વિદ્યા ભણાવી, અને ધનુર્વેદમાં પારંગત બનાવ્યો. એ આજે ઋષિનાં બાળકો સાથે કુલપાત્રી

અને સમિધ લેવા ગયો હતો, ત્યાં એનું આશ્રમવિરુદ્ધ આચરણ જોવામાં આવ્યું: કહે છે કે માંસનો લોચો લઈ એક ગીધ ઝાડની ટોચે બેસતું હતું, ત્હેને એણે તીર માર્યું. એ વાતની ખબર પડતાં અશ્વન ભગવાને મ્હને આજ્ઞા કરી કે હવે એને એની મા પાસે મૂકી આવો. તેથી હું ઉર્વશીને મળવા આવી છું....બેટા, ત્હારા પિતાને નમસ્કાર કર. ”

રાજાએ પુત્રને જોળામાં લીધો અને માણવકં બટને નમસ્કાર કરાવ્યા. માણવકે ત્હેને આશીર્વાદ આપ્યો. એટલામાં કંચુકી ઉર્વશીને જોલાવી લાવ્યો. પ્રથમ તો રાજાની પાસે બેઠેલા આશુને તે જોળખી શકી નહિ, પરંતુ તાપસીને જોઈ સધળો વૃત્તાંત ત્હેના મનમાં ઉપસ્થિત થઈ ગયો. કુમારે ત્હેને પ્રણામ કર્યો. ઉર્વશી રાજાની સાથે સિંહાસન પર બેઠી, એટલે તાપસીએ જણાવ્યું: “ વત્સે, આ કુમાર આશુ. એ વિદ્યા બણી રહ્યો છે ને કવચ ટોપ પહેરતો થયો છે. ત્હેં મ્હને ચાપણુ સોંપી હતી, તે આ હું ત્હેને લતાં સમક્ષે પાછી સોંપું છું. હવે, તું મને રજા આપે તો હું જાઉં. આશ્રમ-ધર્મમાં અંતરાય થાય છે. ”

ઉર્વશીએ વિનયથી કહ્યું: “ ભગવતિ ! ધણે વર્ષે મળ્યાં, તેથી આપનાં દર્શનથી મન ધરાતું નથી. પણ આશ્રમધર્મમાં અંતરાય થાય એ ઠીક નહિ. માટે પધારો, વળી કેઈ વાર દર્શન દેજો. ”

“ બલે. આપનું કલ્યાણ થાઓ ! ” એમ કહી તાપસી ચાલી ગઈ.

રાજાનો હર્ષ માતો ન હતો. તાપસીના ગયા પછી તે ઉર્વશીને કહેવા લાગ્યો: “ હે કલ્યાણિ ! પુત્રવંતમાં આજ હું પોતાને પરમ ધન્ય માનું છું. જેમ રાત્રીપુત્ર જયંતથી ઇંદ્ર કૃતકૃત્ય છે તેમ આ ત્હારા પુત્રથી હું કૃતકૃત્ય છું. ” પણ ઉર્વશીની આંખમાંથી આંસુ ગરવા લાગ્યાં. આ જોઈ રાજા એકદમ વિચારમાં પડી ગયો, ત્હેનાં આંસુ લૂછતો તે ત્હેને પૂછવા લાગ્યો: “ અરે સુંદરિ ! આવા હર્ષના સમયમાં ત્હેને આંસુ કેમ આવે છે ? ” ઉર્વશીએ નમ્રતાથી કહ્યું: “ મહારાજ, પહેલાં તો પુત્રદર્શનના આનંદમાં હું તરબોળ થઈ ગઈ હતી. પણ મહાન ઈદ્રિયું નામ ત્હમે લીધું, તે સાંભળી મ્હને આપણા સમાગમની અવધિ યાદ આવી. જે વખતે મ્હાંડે ચિત્ત પ્રજ્વળ ત્હમારામાં ચોંટેલું હતું તે વખતે મ્હેંદ્ર ભગવાને મ્હને ૧૨-

માવ્યું હતું કે ‘રાજર્ષિ મહારા રણસહાયક છે, માટે જા હેમની સાથે રહે; અને ત્હારાથી ઉત્પન્ન થયેલા વંશ રાખનાર પુત્રનું મુખ તે જુએ, ત્યારે અમારી પાસે તું પાછી આવજો.’ આમ હોવાથી મહારાજના વિયોગના ભયે આ જન્મ્યો તેવો જ ભગવાન અધ્વનનદ આશ્રમમાં વિદ્યા ગ્રહણ કરવા માટે તાપસી સ્ત્રીવતીના હાથમાં મ્હેં તેને છાનોમાનો સોંપ્યો હતો. હવે તે પિતાનું હૃદય ઠારે એવો થયો તેથી ભગવતી આજ ત્હેને પાછો સોંપી ગયાં, તેથી આ ધર્મીથી આપણા સમાગમના સુખનો અંત આવ્યો.”

રાજા નિઃશ્વાસ નાખી બોલ્યો: “દૈવ સુખનો શત્રુ છે. પુત્ર-દર્શનથી હૃદય ટાડું શીતળ થયું હતું, એટલામાં તો ત્હારા વિરહને અગ્નિ પ્રદીપ્ત થયો. ગ્રીષ્મ ઋતુનો તાપ શમ્યા પછી શાંતિ પામેલા વૃક્ષ ઉપર જેમ એક વીજળી ઢુટી પડે તેવી આજ મહારી દુર્દશા થઈ છે....ખેર; પ્રિયે! ત્હેને પ્રભુની આજ્ઞા છે તે તું બેલાશક પાળ. હું પણ વત્સ આયુને રાજ્ય કારભાર સોંપી સ્વચ્છંદપણે અરણ્યમાં રહી જીવન વ્યતીત કરીશ.”

એ સાંભળી કુમાર બોલી ઉઠ્યો: “અરે પિતાશ્રી, હું રહ્યો બાળક; મહારા પર આટલો બધો ભાર લાદવો લાજમ નથી.” રાજાએ ઉત્તર આપ્યો: “બેટા! આમ શું બોલે છે? એક મદોન્મત્ત બાળ-હસ્તી પણ બીજા અનેક હાથીઓ સામે ઝઝૂમે છે; એક ન્હાના ઝેરી નાગનું વિષ પણ લયંકર થઈ પડે છે; રાજા લઘુવયનો હોય તો પણ સમગ્ર પૃથ્વીનું રક્ષણ કરવા સમર્થ થઈ શકે છે. આ બધામાં સ્વ-તેજ એજ મુખ્ય કારણ છે, વય તો ગૌણ છે...(કંચુકી તરફ) લાતવ્ય, અમાલ્યમંડળને ખબ આપો કે કુમાર આયુના અભિષેકની તૈયારી કરે.”

એટલામાં આકાશમાં એક ઝળહળાટ કરતી જ્યોતિ દેખાવા લાગી. બધાની દષ્ટિ તે તરફ ખેંચાઈ. તરત જ, ગોરોચન જેવી પીળા જટા, ચંદ્રકિરણ જેવા શુભ્ર ઉપવીત, તથા ઉત્તમ મોતીની માળાઓથી સુશોભિત નારદજી સોનેરી શાખાઓવાળા જંગમ કલ્પ-વૃક્ષની માફક આકાશમાંથી ઉતરી આવ્યા. રાજા તથા ઉર્વશીએ હેમની યથોચિત સંભાવના કરી. કુમાર આયુએ હેમને પ્રણામ કર્યા. નારદજીએ આસન ઉપર સ્વસ્થ બેસી રાજા અને ઉર્વશીએ આશી-

વાંદ આપી કહ્યું: “ત્હમારું જોડું અખંડ રહે! રાજન, મહેન્દ્રનો સંદેશો કહું તે સાંભળો: ત્હમે કુમારને રાજ્ય સોંપી વનમાં જવાનો સંકલ્પ કર્યો છે તે પોતાના દિવ્ય પ્રભાવથી જાણી લઇ દંદ્રિરાજએ કહેવડાવ્યું છે કે થોડા વખતમાં દેવદાનવો વચ્ચે યુદ્ધ થવાનું છે એમ ત્રિકાળદર્શી મુનિઓનું કથન છે. માટે ત્હમારે હમણાં શાસ્ત્રાભ્યાસ કરવો ઉચિત નથી. આ ઉર્વશી આમરણાન્ત ત્હમારી સહધર્મચારિણી થઇ રહેશે.”

દંદ્રિનો સંદેશો સાંભળી રાજા અને ઉર્વશીના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. ત્હમણે કહ્યું: “જેવી મહેન્દ્ર ભગવાનની આજ્ઞા.”

નારદજીએ જણાવ્યું. “ત્હમે ઇંદ્રનું પ્રિય કરો, દંદ્રિ તમારું પ્રિય કરે એ અન્યોન્ય ધર્મ છે.....(આકાશ તરફ જોઇ) રમ્ભા, લાવ, મહેન્દ્રે મોકલેલો કુમાર આયુના યૌવરાજ્યાભિષેકનો કલશ.”

આ પ્રમાણે દિવ્ય કલશ મંગાવી આયુને લદ્રાસન પર બેસાડી નારદજીએ અભિષેક કર્યો અને અનેક આશીર્વાદો આપ્યા. રાજા તથા ઉર્વશીએ પણ ત્હને ‘કુલધુરંધર થા’ એમ કહી આશીર્વાદ આપ્યો. લાટ ચારણો મંગલગીત ગાવા લાગ્યા. રમ્ભા આદિ અપ્સરાઓ ઉર્વશીને મળી પરસ્પર પોતાનો પ્રેમ દર્શાવી ત્હને અભિનંદન આપવા લાગી. અંતે જતાં જતાં નારદજીએ રાજાને પૂછ્યું: “રાજન, મહેન્દ્ર ત્હમારું શું અધિક પ્રિય કરે?” રાજાએ પ્રસન્ન મને ઉત્તર વાળ્યો, “મહારાજ, જો સ્વયં ઇંદ્રરાજ પ્રસન્ન છે તો પછી મ્હને ખીજ શાની ઇચ્છા રહે? તો પણ આટલું તો થાઓ કે,

પરસ્પર વિરોધી જે ઐ—સરસ્વતી—સંગમ,
મુનિશ્રવ સદા સ્થાપો, શુભાર્થે સંતના સદા.

(૪) અભિજ્ઞાન શકુન્તલા

પ્રકરણ ૧ છું : તપોવન કે પ્રેમવન

અતિ પ્રાચીન કાળમાં ભારતવર્ષમાં દુષ્યન્ત નામે એક મહાન પ્રતાપી રાજા થઈ ગયો છે. તેને શિકાર ખેલવાનો અતિશય શોખ હતો. એક દિવસે પોતાનું સામંતદળ લઈને તે મૃગયા રમવા નીકળ્યો હતો, તે વખતે એક ન્હાના હરણની પાછળ તેણે રથ દોડાવ્યો. હરણની ઝડપ ધણી ચપલ હોય છે. તે પવનવેગે દોડવા લાગ્યું, અને ભેટભેટામાં તો રાજાના રથને તેણે કેટલોયે પછવાડે મૂકી દીધો. આ જોઈ રાજા વિસ્મય પામ્યો. થોડી વારમાં સપાટ જમીન આવવાથી સારથિએ ઘોડાની લગામ છૂટી મૂકી દીધી, અને ઘોડા પણ હરણની સ્પર્ધા કરતા હોય તેમ વીજળીને વેગે હડયા. આથી રાજા ઉલ્લાસમાં આવી સારથિને કહેવા લાગ્યો: “અરે વાહ ! આપણા ઘોડા તો સૂર્યના અને ઇંદ્રના ઘોડાને પણ ટપી જાય તેવા છે ! રથના આ વેગને લીધે ચોતરફનું દૃશ્ય કાંઈ અપૂર્વ જ લાગે છે. સઘળું જ પાસે અને સઘળું જ દૂર એમ દેખાય છે.” એટલામાં રથ પેલા હરણની લગભગ પાસે આવી પહોંચતાં રાજા તેના તરફ બાણ ફેંકવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. પરંતુ,

“અરે ! અરે ! ઓ રાજા ! આ હરણ આશ્રમમાંનું છે; એને મારશો મા, મારશો મા.”

આવા શબ્દો બોલતા તપસ્વિએ રાજા અને હરણની વચમાં આવીને ઉભા. સારથિએ ઘોડાની લગામ ખેંચી.

“રાજા ! આ આશ્રમનું હરણ છે. તેના પુષ્પ સમાન કેમળ દેહ ઉપર આપનું વજ્રસમાન તીક્ષ્ણ બાણ છોડી એના ચંચળ જીવનનો નિષ્કારણ અંત આણુશો નહિ. ધનુષ્ય ઉપરથી એ અમોઘ બાણને ઉતારી લ્યો. મહારાજ ! આપનું શસ્ત્ર તો દુઃખીને પાળવા માટે છે, રંકને રંજાડવા માટે નથી.” એક ઋષિકુમાર આગળ આવીને બોલ્યો.

રાજાએ બાણને બાથમાં પાછું મૂક્યું. ઋષિકુમારે પ્રસન્ન થઈ આશીર્વાદ આપ્યો: “આપ જેવા પુરુષવંશપ્રદીપને આ સૌજન્ય

યોગ્ય જ છે. પ્રભુ પાસે અમે એટલું જ માગીએ છીએ કે આપને ગુણુવાન, ચક્રવર્તી પુત્ર પ્રાપ્ત થાઓ ! ” રાજાએ મસ્તક નમાવી આશીર્વાદ ગ્રહણ કર્યો.

ત્યાર પછી તાપસોએ કહ્યું : “ મહારાજ ! હમણાં અમે તો સમિધ લેવા નીકળ્યા છીએ. પણ આ માલિની નદીને કિનારે, અમારા ગુરુ મહર્ષિ કંપનો આશ્રમ દેખાય છે. જો આપના કાર્યમાં કાંઈ હાનિ ન થતી હોય, તો ત્યાં જઈ અતિથિસત્કાર ગ્રહણ કરો. અને તપસ્વિલોકો કેવા નિર્વિદ્ધે ધર્મકાર્યનાં અનુષ્ઠાન કરે છે, તે જોઈને આપના ભુજબળથી ભૂમંડળ કેવું ચાલે છે તેની આપને પ્રતીતિ થશે. જો કે હાલમાં મહર્ષિ તો આશ્રમમાં નથી, તોપણ તેમની કન્યા શકુન્તલા આપનો યથોચિત સત્કાર કરશે. હમણાં જ તેઓ શકુન્તલા ઉપર અતિથિસત્કારનો ભાર મૂકી, તેના દુર્દૈવની શાન્તિ માટે સોમતીર્થ તરફ ગયા છે.”

રાજાએ આ પ્રેમાળ અને વિનયભર્યો વચનો સાંભળી ઉત્તર આપ્યો : “ ઠીક, મહાપ આશ્રમમાં નથી, તો કાંઈ ચિંતા નહિ. હું આ પવિત્ર આશ્રમનાં દર્શન કરી આત્માને પાવન કરી લઉં.” એમ કહી રાજાએ પોતાનો રથ આશ્રમની બાજુમાં હંકાર્યો. તપસ્વિએ સમિધ લેવા પોતાના રસ્તે ચાલતા થયા.

થોડુંક આગળ ચાલી રાજાએ સારથિને કહ્યું : “ સૂત ! કોઈ કહેતું નથી તો પણ આ સ્થળ તપોવન તરીકે ઓળખી શકાય છે : જો તરુની બગીચોમાં વસતા પોપટોના મુખમાંથી ગરી પડેલા નીવારના દાણા અહીં તહીં વેરાયલા દેખાય છે; તપસ્વિઓ જેનાથી ઈચ્છુદી ફળ લાંગે છે, એવા પાપાણે તેલવાળા ચીકણા પડેલા છે; જો, પેલી કુશવાળા જમીન ઉપર હરણનાં બચ્ચાં નિર્ભયતાથી ચરે છે; સ્નાન કરીને આવતા આશ્રમવાસી જનોનાં બીનાં વલ્કલોમાંથી ટપકતાં જલબિન્દુઓને લીધે આ જલાશયના માર્ગો લીળાયેલા દેખાય છે; અને હોમહવનના સતત ધૂમાડાને લીધે આ વૃક્ષનાં નવપલ્લવો કાંખાં થઈ ગયા છે.” એમ અનેક રીતે વર્ણન કરતો કરતો રાજા આશ્રમ પાસે આવી પહોંચ્યો.

આશ્રમ પવિત્ર ધામ છે, મારે તેમાં વિનયપૂર્વક પ્રવેશ કરવો જોઈએ, એમ વિચાર કરી રાજાએ પોતાનાં અલંકારો, ધનુષ તથા

બાણુનું બાથું ઉતારી સારથિને સોંપ્યાં. પછી પોતે આશ્રમમાં દાખલ થયો. પ્રવેશ કરતી વખતે ત્હેનો જમણો હાથ ફરકવા લાગ્યો. એ જોઈ તે મનમાં વિચારવા લાગ્યો: “આશ્રમ તો શાન્તરસપ્રધાન છે, તથાપિ મ્હારો જમણો હાથ ફરકે છે ! આવી જગ્યાએ મ્હારા જેવા માણસને શુભ ફળલાભની સંભાવના ક્યાંથી હોય ? અથવા ભવિષ્યનાં દ્વાર સર્વ ત્ર ખુલી શકે છે. ” એમ મનમાં બોલતો બોલતો તે આગળ ચાલ્યો.

*

*

*

*

“પ્રિય સખિ ! આ બાણુએ, આ બાણુએ ! ” આ શબ્દો એકાએક રાજના કાને પડ્યા. રાજાએ કાન દબાવેલાં બરાબર સાંભળ્યું, અને તે ઉપરથી ત્હેણે બાણુ કે બગીચાની દક્ષિણ બાજુ તરફ સ્ત્રીઓની વાતચિત થાય છે. રાજા તે તરફ આગળ ચાલ્યો. ત્યાં જઈ બાણુએ જોયું તો સમાન વયની ત્રણ તપસ્વિકન્યાઓ કેડમાં પાણીના ઘડા લઈને ઝાડને પાણી સિંચવા રાજાની દિશામાં આવતી જણાઈ. ત્હેમનું અદ્ભુત સૌંદર્ય નિહાળી રાજા મનમાં ચકિત થઈ ગયો. એક બાણુ છૂપાઈને તે ત્હેમના તરફ આતુરતાથી જોવા લાગ્યો.

“અલિ શકુન્તલા ! ” અનસૂયાએ કહ્યું, “કાર્યપદાદાને ત્હારા કરતાં આશ્રમનાં વૃક્ષો વિશેષ વ્હાલાં હશે એમ લાગે છે; કેમકે તું બુધના જેવી કેમળ હોવા છતાં પણ ત્હેમણે આ છોડના ક્યારામાં પાણી રેડવાની ત્હને આજ્ઞા કરી છે ! ”

“બહેન અનસૂયા ! ” શકુન્તલા જરા સ્મિત કરી બોલી, “હું દાદાજીના કથાથી જ પાણી રેડું છું એમ સમજીશ મા; આ છોડ મ્હને ભાંડુના જેવા વ્હાલા લાગે છે. ” એમ બોલતી બોલતી તે છોડને પાણી પાવા લાગી. “પણ અરે ! વાયુથી કંપાયમાન થતાં પલ્લવરૂપી, આંગળી વડે આ કેસરવૃક્ષ મ્હને ‘વ્હેલી આવ, વ્હેલી આવ ’ એમ અણસારો કરે છે. મારે ત્યાં જઈ એની ખબર લઉં. ” એમ બોલી તે કેસરવૃક્ષ પાસે જઈ પાણી પાવા લાગી.

“અલિ શકુન્તલા ! ” પ્રિયંવદા બોલી ઉઠી, “અહીં જ એક પળવાર જરા ઉભી રહે ! ત્હારા ત્યાં ઉભા રહેવાથી કેસરવૃક્ષ બાણુ લતારૂપી પોતાની પત્ની સાથે મસ્ત થઈ રહ્યો હોય એમ લાગે છે. ”

“બરાબર, આથી જ ત્હને બધા પ્રિયંવદા (મીઠું બોલનારી) કહે છે. ” શકુન્તલાએ મંદહાસ્ય કરી કહ્યું.

“ અલિ શકુન્તલા ! આ જુધની વેલ, જેનું ત્હેં ‘વનજ્યોત્સ્ના’ એવું ઉપનામ આપ્યું હતું, તે તો આંખાની સ્વયંવરવધુ થાય; એને ત્હેં વિસારી મૂકી કે ? ” અનસૂયાએ કહ્યું.

“ ના, બહેન. એને કેમ વિસારું ? મહારી જનને વિસારું તો એને વિસારું. ” એમ બોલી શકુન્તલા જુધની પાસે ગઇ, અને ત્હેના તરફ જોતી જોતી મનમાં વિચાર કરવા લાગી: ‘ કેવો રમણીય અવસર છે કે જુધની વેલ ને આંખાનું ઝાડ બન્ને એકઠાં મળી ગયાં છે ? જુધની વેલને મ્હોરરૂપી જોબન આવ્યું જણાય છે; અને આંખાને ત્રીણાં ત્રીણાં પલ્લવો ફુટ્યાં છે, તેથી એ પણ ભોગ ભોગવવા ભોગ થયો હોય એમ જણાય છે...’ એટલામાં મ્હોં મલકાવી પ્રિયંવદા બોલી ઉઠી: “ અલિ અનસૂયા ! તું જાણે છે, આ શકુન્તલા જુધની વેલ લણી તાકી તાકીને કેમ જોઇ રહી છે ? ત્હેના મનમાં એમ ઇચ્છા છે કે જે પ્રમાણે આ વનજ્યોત્સ્ના પોતાને અનુકૂળ વૃક્ષને પામી, તેમ મ્હને પણ મનગમતો સ્વામી મળે તો કેવું સારું ? ”

“ તું ત્હારે માટે એમ કહેતી હોય તો કાણ જાણે ! એ તો ત્હારા-મનના મનોરથ હશે. ” શકુન્તલા અધીરાધથી બોલી ઉઠી.

આ ઉછરતી બાળાએનો વિનોદાલાપ સાંભળતો રાજા ક્યારનો યે સાનંદ આશ્ચર્યમાં ગરક થઇ ગયો હતો. તે મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો: ‘ શું આ કુલપતિ કણ્વની જ કન્યા હશે ? ખરેખર મહર્ષિ અતિ કઠોર જણાય છે. આવા કેમળ શરીર પર કેવાં બચ્છડ વલ્કલ પહેરાવ્યાં છે ! પણ ના, જેમ પ્રપુલ્લ કેમળ શેવાળના સંબંધથી અધિક શોભે છે, જેમ પૂર્ણચંદ્ર કલંકના યોગથી વધારે સુંદર દેખાય છે, તેમ આ સર્વોગસુંદરી, વલ્કલ વિભૂષિત હોવા છતાં, અત્યંત મનોહર જણાય છે ! ખરેખર રૂપ એ જ અલંકાર છે, ત્હેને બાહ્ય અલંકારોની જરૂર રહેતી નથી. મ્હારું મન ત્હેના તરફ લોભાય છે તે ઉપરથી હું ધારું છું કે આ કુમારિકા કુલપતિથી કેાઇ બિન્ન વર્ણની સ્ત્રીના ઉદરની હશે; તે ક્ષત્રિયને વરવા યોગ્ય હશે. ’

દરમ્યાનમાં, શકુન્તલા માધવી લતાને જળ સિંચવા ગઈ હતી; તેવામાં માધવી લતાની એક સુંદર કળીમાંથી મધુ પીતો એક મધુકર, વેલમાં પાણી પડતાં જ, ઉડ્યો અને વેલને છોડી શકુન્તલાના મુખ-કમળની આજુબાજુ ગુંજારવ કરતો ફરવા લાગ્યો. ખીચારી શકુન્તલા

હસ્તપદ્મવથી ત્હેનું નિવારણ કરવા લાગી, પરંતુ તે દુર્વૃત્ત મધુકર સહેલથી નિવૃત્ત થાય તેમ નહતો. આથી તે અધીર થઈ બોલી ઉઠી: “ સખીઓ ! બચાવો, આ દુષ્ટ મધુકર મ્હને ધણો ત્રાસ આપે છે.”

“ બહેન ! અમારામાં ત્હારું રક્ષણ કરવાની શક્તિ ક્યાંથી ? રાજા દુષ્યન્તને બોલાવ. રાજાએ જ તપોવનની રક્ષા કરવી જોઈએ.”

આ બનાવ જોઈ દુષ્યન્ત મનમાં ને મનમાં મકલાતો હતો અને મધુકરને ધન્યવાદ આપતો હતો. ત્હેણે જાણ્યું કે હવે પ્રકટ થવાનો ખરેખરો પ્રસંગ આવ્યો છે. મધુકરની પીડાથી શકુન્તલા આમ તેમ નાસતી હતી, તેથી રાજા દોડતો ત્હેની સામે આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો: “ પુરુવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલો દુષ્યન્ત દુષ્ટોને શાસન કરનાર હાજર હોય, ત્યાં કેાનું સામર્થ્ય છે કે મુગ્ધ તપસ્વિ-કન્યાઓની સાથે અસભ્ય વ્યવહાર કરે ? ”

તપસ્વિકન્યાઓ એક અજાણ્યા મનુષ્યને સામે ઉભેલો જોઈને પહેલાં તો ધણી સ્તબ્ધ થઈ ગઈ. થોડી પળ પછી અનસૂયા બોલી: “ મહાશય ! એવો કેાઈ અનિષ્ટ બનાવ બન્યો નથી. આ દુષ્ટ મધુકર અમારી પ્રિયસખી શકુન્તલાને જરા ત્રાસ આપતો હતો, એથી એ કાંઈક ગભરાતી હતી.”

શકુન્તલા લજ્જાવશ થઈ કાંઈ ઉત્તર ન આપતાં નીચું મુખ કરીને ઉભી રહી હતી. તેથી અનસૂયાએ આગળ આવી રાજાને સત્કાર કર્યો અને પુલકણ વગેરે પૂજની સામગ્રી લાવવા માટે શકુન્તલાને કહ્યું. રાજાએ ‘નમ્રતાથી જણાવ્યું’ કે “ ત્હમારાં પ્રેમાળ મધુર વચનોથી જ મ્હારો સત્કાર થઈ ગયો છે, માટે વિશેષ શ્રમ લેવાની જરૂર નથી. ત્હમે પણ ઝાડોને પાણી પાછને થાકી ગયાં હશે, તેથી આ સપ્તર્ણની શીતળ છાયામાં બેસી આરામ લ્યો.” એમ બોલી રાજા લીલા પાનની બનાવેલી એક વેદિકા પર બેઠો.

દરમ્યાનમાં શકુન્તલાના અંતઃકરણમાં કામદેવે પોતાનું કાર્ય શરૂ કર્યું હતું. પ્રિયવદા અને અનસૂયા રાજાની સુંદર અને પ્રતાપી આકૃતિ જોઈને તથા ગંભીર અને મધુર બાપણું સાંભળીને મુગ્ધ થયાં હતાં, અને ‘આ મહાપુરુષ કેાણુ હશે’ એમ પરસ્પર વિચાર કરવા લાગ્યાં. અંતે અનસૂયાએ હીમત ધરીને રાજાને વિનયથી પૂછવા માંડ્યું: “ મહારાજ ! આપની મનોહર વાણીથી મ્હારાં મનને

ધીરજ આવે છે કે કાંઈ ગાંડુધેણું બોલાયું તો રીસ ચઢશે નહિ, અને પૂછવાનું મન થાય છે કે આપ કયા રાજર્ષિવંશનું ભૂષણ છો ? અથવા આપના વિયોગે કરી કયો દેશ સંતાપ પામતો હશે ? વળી, સુકુમાર થઈને આ તપોવનમાં આવવાનો પરિશ્રમ આપને શા સાર લેવો પડ્યો હશે ? ”

આ પ્રશ્નપરંપરા સાંભળીને પ્રથમ તો દુઃખ્યન્ત મનમાં ગુંથવાયો. પણ થોડીવાર વિચાર કરીને લેણે તેવો જ નમ્ર ઉત્તર આપ્યો : “ હે તપસ્વિકન્યાઓ ! પુરુવંશના રાજાએ ધર્માધિકાર જેને સોંપેલો છે તે હું આ ધર્મારણ્યને વિષે ઋષિલોકોની ધાર્મિક ક્રિયાઓ નિર્વિધ્ને ચાલે છે કે કેમ તે જોવા આવેલો છું. ”

થોડીવાર શાન્ત રહ્યા પછી વળી રાજા બોલ્યો : “ અમારે પણ આ લ્હમરી સખી વિષે કેટલુંક પૂછવાનું છે. ”

“ વાહ ! એ તો અમારા ઉપર ખાસ અનુગ્રહ થયો. ” સખીઓએ ઉત્તર આપ્યો.

“ મહારા જાણુવા પ્રમાણે તો લગવાન કાશ્યપ ઋષિ નિરંતર તપશ્ચર્યામાં રહી બ્રહ્મચર્ય ચાળે છે, છતાં આ લ્હમરી પ્રિયસખી એમની દીકરી થાય તે શાથી ? એ વિષે મહારા મનમાં શંકા રહે છે. ” રાજાએ નમ્રતાથી જણાવ્યું.

રાજાનો પ્રશ્ન સાંભળી, અનસૂયાએ શકુન્તલાનો વૃત્તાન્ત કહેવા માંડ્યો : “ પૂર્વે કૌશિકગોત્રમાં વિશ્વામિત્ર નામે રાજર્ષિ થઈ ગયા. એક વખતે તેઓ ગોદાવરીતીરે ઉગ્ર તપશ્ચર્યા કરતા હતા, તેથી ઈદ્રાદિ દેવોને ડર લાગ્યો કે રખેને એ મહાતપ કરી ઈદ્રાસન લઈ લે. તેથી લેમણે ઋષિના નિયમમાં ભંગ પાડવા સાર મેનકા નામની અપ્સરાને મોકલી. વિશ્વામિત્ર આ અપ્સરા પર મુગ્ધ થયા. તેથી શકુન્તલા ઋષિની પુત્રી થાય. પછી એની મા એને સૂની મૂકી જતી રહી, ત્યારથી દાદા કાશ્યપે પાલન પોષણ કરી એને મોટી કરી, માટે તેઓ પણ એના પિતા થાય. ”

આ વૃત્તાંત સાંભળી રાજાના મનનો સંદેહ દળી ગયો અને શકુન્તલા માટે લેના મનમાં આશા અંકુરિત થઈ. લેણે ધીમેથી પુનઃ પ્રશ્ન કર્યો : “ શું આ લ્હમરી સખી લગ્ન પર્યંત જ આ ઋષિ-વ્રત આચરવાનાં છે કે આમરણ્યાન્ત આ ચપળ હરિણીઓ સાથે નિવાસ કરવાનાં છે ? ”

તેનો આશય સમજી લઈ પ્રિયંવદાએ ઉત્તર આપ્યો: “ મહારાજ ! ચોખ્ખ વર મળે તો ત્હેને આ કન્યાનું દાન કરવું એવો નિશ્ચય પિતાજીએ કરી રાખ્યો છે; અને તે કાર્ય પિતાજીને જ સ્વાધીન છે. ”

રાજા અને શકુન્તલાની પરસ્પર શૃંગારલજ્જા નિહાળી બન્ને સખીઓ ત્હેને કાનમાં કહેવા લાગી: “ અલિ શકુન્તલા ! જો આજ પિતાજી આશ્રમમાં હોત તો ! ”

“ તો શું ? ” શકુન્તલાએ અધીરાધથી પ્રશ્ન કર્યો.

“ તો, આ ઉત્તમ અતિથિને પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કરીને કૃતાર્થ કરી દેત ! ”

આવી વાતોથી ચીડાઈને શકુન્તલા એકાએક ચાલવા લાગી. પણ પ્રિયંવદાએ ત્હેને અટકાવી મ્હોટેથી કહ્યું: “ હજી બે છોડને પાણી પાવું ત્હારે માથે રહ્યું છે, માટે આવીને એટલા ઋણમાંથી મુક્ત થઈ ત્હારે જવું હોય તો જા. ”

આ પ્રસંગ જોઈ રાજા વચમાં પડી કહેવા લાગ્યો કે, “ બાપડી વૃક્ષને પાણી સિંચી સિંચી થાકી ગઈ હોય એમ જણાય છે. એના હાથની હથેળીઓ રાત્રી લોહીવર્ણી થઈ ગઈ છે, શ્વાસ માતો નથી, મુખ પર સ્વેદબિંદુઓ મોતીની સેર માફક ટપકી રહ્યાં છે. ત્હેનો અંખોડો પણ છૂટી ગયો છે, માટે એને જવા દો. એના વતી એટલું દેવું હું વાળું છું. ” એમ કહી ત્હેણે પોતાના નામવાળી વીંટી પ્રિયંવદાના હાથમાં આપી. પ્રિયંવદાએ અંગુઠી લેતાં ઘણી આનાકાની કરી, અને શકુન્તલાને કહ્યું: “ જ્હેન, આ મહારાજની કૃપાથી તું ઋણમાંથી મુક્ત થઈ છે. હવે જવું હોય તો જા. ”

અહીં આ પ્રસંગ ચાલતો હતો એટલામાં તપસ્વિઓએ આશ્રમ બહારથી ખૂંસો પાડી: “ હે ઋષિજનો ! આ તપોવનમાંનાં પ્રાણીઓનું રક્ષણ કરવા સત્વર સર્જ થાઓ. મૃગયાવિહારી રાજા દુષ્યન્ત અહીં નજદીક આવી પહોંચ્યો છે. ત્હેના ઘોડાઓની ખરીઓથી ઉડેલી રજ આપણાં બીનાં વલ્કલો પર ચોંટી જાય છે. તપોવનનો મદોન્મત્ત હાથી ત્હેના રથથી બ્હીને અનેક ઝાડો ઉખેડી નાંખતો, હરણાંઓનાં ટોળાંનો ઉચ્છેદ કરતો, અનેક વેલાઓની જાળોમાં અટવાતો, મૂર્તિમાન વિઘ્ન રૂપ અરણ્યમાં પ્રવેશ કરવા જાય છે. માટે સધળાએ તત્પર રહેવું. ”

આ શબ્દો સાંભળી રાજા મનમાં ચીડવાયો અને પોતાનાં માણસોને ગાળો દેવા લાગ્યો. તપસ્વિકન્યાઓ પણ આ અરણ્ય વૃક્ષાંત. સાંભળી જરા વ્યાકુળ થઈ ગઈ અને પર્ણકુટીમાં જવાની રજા માગી. રાજાએ અનિચ્છાએ ત્હેમને જવાની રજા આપી. જતાં જતાં માર્ગમાં પગે કાંટો વાગ્યો છે એમ દેખાવ કરી શકુન્તલા સતૃપ્ત દૃષ્ટિએ રાજા તરફ વાંકી વળી જોવા લાગી. રાજા પણ ત્હેના તરફ જોતો જોતો ચાલતો થયો.

:

પ્રકરણ ૨ જી: પ્રેમવિકાસ

રાજા દુષ્યન્ત ન્યારે શિકારે નીકળ્યો હતો, ત્યારે પોતાના રસાલા સાથે વિદ્વષક માઠવ્યને પણ સાથે લાવ્યો હતો. રાજધાનીમાં સુખ્યેન અને ભોગવિલાસમાં જેના દિવસો વ્યતીત થયેલા એવા આ માઠવ્યને અરણ્યનાં કળેા અસહ્ય થઇ પડ્યાં.

એક દિવસે પ્રભાતમાં ઉડી ખિન્ન થઇને તે પોતાના મનમાં બપ્પડવા લાગ્યો: “ આ મૃગયાશીલ રાજાના સોબતી થવાથી મ્હારો તો જીવ ગયો. રોજરોજ સવારમાં શિકાર માટે જવું પડે અને ‘આ હરણુ,’ ‘આ સૂવર,’ ‘આ લોંકડી,’ આવી રીતે કહેતાં કહેતાં મધ્યાહ્ન પર્યંત જંગલમાં રખડવું પડે. આ ગ્રીષ્મઋતુમાં નદીનાળાં લગલગ સૂકાંજ, અને જે થોડું ઘણું પાણી હોય તે પણ ઝાડનાં સૂકાં પાંદડાં પડીપડીને કહોવાથી કડવું અને તૂરું થઇ જાય; તરસ લાગે ત્યારે આવું ઝેરી પાણી પીવું પડે. ખાવાનો પણ નિયમ શાનો હોય ? અને ખાવાની સામગ્રીમાં સળીયા પર શેકેલું માંસ ઘણું ખરું હોય છે, અને તે પણ કાચુંપાકું. વળી સવારથી બપોર સુધી ઘોડાની પીઠ પર બેસી બેસી મુસાફરી કર્યાંથી આખા શરીરમાં વેદના થાય છે; એને લીધે રાત્રે સારી ઉંઘ પણ આવતી નથી. પાછલી રાતે ઉંઘ આવવા માંડે એટલામાં તો શિકારીઓ વનને ઘેરી લેવા માટે જવાની ગરબડ મચાવે. તેથી સવારના પહોરની ઉંઘ ઉડી જાય છે. મ્હારા દુઃખની કથની આટલેથી પૂરી થતી નથી. થોડા દવસ ઉપર અંમે સધળા પછવાડે પડ્યા અને રાજાજી એકલા એક હરણુની પછવાડે પડી ઘણું દૂર નીકળી ગયા. ત્યાં ત્હેમણે કુણવા આશ્રમમાં શકુન્તલા નામની એક તાપસકન્યા જોઈ. ત્યારથી તો નગરમાં જવાની વાત જ ઉડી ગઈ છે ! ”

તેના મનમાં આમ વિચારો ચાલતા હતા એટલામાં રાજા શકુન્તલા વિષે વિચારો કરતો કરતો ત્યાં આવી પહોંચ્યો. રાજાને જોઈને વિદુષક લાકડીને ટેકી વાંકો વળી ઉભો રહ્યો. અને નમ્રતાપૂર્વક રાજાને કહેવા લાગ્યો: “મહારાજ ! મહારા હાથપગ હાલી શકતા નથી. હું એટલો બધો થાકીને લોચ થઈ ગયો છું કે મહારા અંગમાં લેશમાત્ર પણ શક્તિ રહી નથી. રાજા ને રાજા જંગલનાં જનવરોની પાછળ લાગવાથી મહારાં ગાત્રો નરમ થઈ ગયાં છે, ને મહારાં શરીર હવે મહારા વશમાં નથી. માટે હું નમ્ર વિનંતી કરું છું કે મહારાજ મહેને એક દિવસ વિશ્રાન્તિ આપો.”

રાજાનું મન ઋષિકન્યામાં આસક્ત થયેલું હોવાથી હવે મૃગયા ઉપરથી વિરક્ત થયું હતું. તેથી તેણે માઢવ્યને વિશ્રાન્તિ લેવાની રજા આપી, અને સેનાપતિને બોલાવી વન ઘેરનારા શિકારીઓને પાછા વાળવા આજ્ઞા કરી, તથા સખ્ત તાકીદ કરી કે લશ્કરમાંનું કોઈ પણ મનુષ્ય કે પ્રાણી તપોવનને અડચણ કરે નહિ. આ પ્રમાણે સેનાપતિને આજ્ઞા આપી રાજા અને વિદુષક એક ઝાડની છાયામાં પથર ઉપર બેઠા. રાજાનાં અંતરમાં શકુન્તલા વિષે સતત ચિન્તન ચાલ્યા કરતું હતું. ધીમે રહી તેણે કહ્યું: “મિત્ર માઢવ્ય, જ્યાં લગી જોવા લાયક સુંદરમાં સુંદર વસ્તુ છે જોઈ નથી, ત્યાં સુધી તું એમ જ જાણુ કે તેને ઈશ્વરે આપ્યો આપી તે ન આપ્યા બરોબર છે !”

“વાહ ! આપ સાક્ષાત્ મહારી આમળ ઉભા છો, ત્યાં વળી બીજી કયી સુંદર વસ્તુઓ મહારે જોવાની રહી જાય છે ?” માઢવ્યે આશ્ચર્ય અને અધીરાઈથી ઉત્તર આપ્યો.

“સૌને પોતપોતાનું પ્રિય લાગે છે.” રાજાએ રિમતપૂર્વક કહ્યું, “પણ, અલ્યા, હું તો આશ્રમના આબૂષણરૂપ શકુન્તલા વિષે કહું છું.”

“ઓ ! હો ! મહારાજ ! એ તો જેમ કેાઈને ગળ્યા ખજુર ઉપરથી લાવ ઉડી ખાટી આમલીની રુચિ થાય, તેમ અંતઃપુરનાં સ્ત્રીરત્નો મૂકી આ વગડાની રીંછડી ઉપર લહે મોહી પડ્યા લાગે છે !” વિદુષકે હાવકું મ્હોં રાખીને જણાવ્યું.

“અરે મૂખાં ! એને ત્હેં જોઈ નથી, માટે તું આમ બોલે છે.” રાજાએ જરા ચીડાઈને અધીરાઈથી જવાબ આપ્યો: “એનું હું શું વર્ણન કરી શકું ?”

(વસન્તતિલકા)

એની છબી પ્રથમ ચિત્ર વિશે વિધાતે,
કાઢી કરી મનન, ચેતનયોગ સાધ્યો ?
કિંવા કરી સકળ સુંદર રૂપ ગોળો,
ચિત્તે ધરી યુવતિ ઘાટ રચ્યો રૂપાળો ?
માયા અલૌકિક મ્હને નજરે દિસે છે,
શ્રીરૂપરત્નરચના અતિ શ્રેષ્ઠ આ છે;
જોતાં શરીર વિષયે અતિ શુદ્ધ કાંતિ,
બ્રહ્મા તણી બહુ વિચિત્ર તથા વિભૂતિ. ”

“ એને જોઈને આપ સરખાને વિસ્મય લાગે છે, ત્યારે તો
ખરે જ એ રમણીય હશે. તો બધી રૂપવતી સ્ત્રીઓ એના આગળ
કાંઈ જ નથી. ” વિદૂષકે પોતાનું આશ્ચર્ય વ્યક્ત કર્યું.

રાજાએ ઉલ્લાસમાં આવી ઉત્તર આપ્યો: “ મહારા મનને
વિષે તો, ખરે એમ જ છે—

(શિખરિણી)

“ દિસે કન્યા રૂપે પુલકું અણુસુંદ્યું હજી જને,
નખેથી જાણે એ કળિ કદી જ ચુંટાઈ ન વને;
ખરા પાણીવાળું તરત છીપમાંથી જ નિસર્યું,
હશે મોતી તાળું ઉજળું અણુવીધેલ ચિકણું.
વળી જાણે એ તો નર્વીન મધ છે શુદ્ધ મિઠકું,
નથી કાચે એનું અમૃતરસ આસ્વાદન કર્યું;
જીઓ આ બાળાનું મળરહિત સૌન્દર્ય ઝળકે,
ખરે જાણે પૂરા અવર ભવનું પુણ્યફળ એ.

કિયો આ કન્યાનો અભિલષિત એવો નર હશે,
ન જાણું જે ભોક્તા વિધિ પણ કિયાને નિયમશે. ”

“ ત્યારે તો એની જોડેલી રક્ષા કરી લેવી જોઈએ. નહિ તો
રખેને એ કાંઈ ઈશુદીનું તેલ ધાલનારા ચીકણા માથાવાળા તપસ્વીને
હાથ પડે. ” વિદૂષકે આગ્રહપૂર્વક જણાવ્યું.

“ એનું મન પણ મહારા તરફ આકર્ષાયું તો છે. જ્યારે અમારા
એકમેકનો વિયોગ થવા આવ્યો, ત્યારે પગમાં કાંટો વાગ્યાના મિષે
તે વાંકી વળી મહારા તરફ ઝીકી ટશે જોઈ રહી હતી. ” રાજાએ
આગળ ચલાવ્યું.

“ત્યારે તો બાંધો બાથું ને શાઓ તૈયાર. જાણ્યું એ તો, આ તપોવન મટાડીને ત્હમે એને મોજશોખની સુંખવાડી બનાવી દીધી.” વિદ્વષ્ટે હસતાં હસતાં કહ્યું.

“પણ કેટલાએક તપસ્વિઓ મ્હને ઓળખે છે. માટે શા નિમિત્તે હું આશ્રમસ્થાનમાં જાઉં ? કાંઈ ઉપાય બોળા કહું.” રાજાએ પોતાનો વાંધો જણાવતાં કહ્યું.

એટલામાં બે ઋષિકુમાર પાસે આવતા જણાયા. રાજા સ્વસ્થ થઈને બેઠો. ઋષિઓએ પાસે આવી રાજાને આશીર્વાદ આપ્યા. રાજાએ નમસ્કાર કરી પૂછ્યું : “શી આશા છે ?”

“મહારાજ, કસ્વ મહર્ષિ ઘેર નથી, તેથી રાક્ષસો યજ્ઞકર્મમાં વિધન કરે છે. માટે કેટલીએક રાત અહીં રહી, સારથિને સાથે રાખી આ આશ્રમનું રક્ષણ કરો તો બહુ સારું.” ઋષિકુમારોએ જણાવ્યું.

“મહારા ઉપર મ્હોટી કૃપા કરી.” રાજાએ નમ્રતાથી જણાવ્યું. “ત્હમે આગળ જતા થાઓ. હું રથમાં બેસી ધનુષ્ખાણુ લઈ આ ત્હમारी પાછળ જ આવું છું.” રાજાના હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ.

એટલામાં કુરુલક નામનો એક નોકર આવ્યો. ત્હેણે પ્રણામ કરી કહ્યું : “જય, જય, મહારાજ ! હું નગરમાંથી આવું છું, અને માજીએ કહેવરાવ્યું છે કે આજથી ચોથે દિવસે ઉપવાસના પારણા છે; માટે ચિરંજીવીએ આવીને અવશ્ય અમારી સંભાવના કરવી.”

એકાએક આવી પડેલું આ વિધન જોઈને રાજા મનમાં અકળાયો. પણ ગંભીરતાથી વિચાર કરીને ત્હેણે ત્રીજો રસ્તો શોધી કાઢી વિદ્વષ્ટને કહ્યું : “બાઈ, માજી ત્હને પુત્ર સમાન ગણે છે, માટે અહીંથી જઈને માજીને કહે કે દુષ્યંતનું ચિત્ત તપસ્વિના કાર્યમાં લાગેલું છે, માટે પુત્રસ્થાને હું આવ્યો છું. વળી, આ તપોવનને કાંઈ અડચણ ન થાય, માટે તમામ લશ્કરને પણ ત્હારી સાથે મોકલીશ. અને—” કાંઈ સાંભરી આવ્યું હોય તેમ—“શત્રુન્તલા વિષેની જે વાત મ્હેં ત્હને કહી, એ તો કેવળ હસવા માટે જ કરી હતી, માત્ર મસ્કરી જ હતી. એમાં કાંઈ સાચું માન્યું નહિ. હું જાઉં છું એ તો ઋષિઓના જ કામ માટે.” એમ સમજાવી વિદ્વષ્ટને વિદાય કરી પોતે કસ્વઋષિના આશ્રમ બાજી આવ્યો.

માન્યને પણ બાવળું હતું. ને વેંદે કર્મ, તેથી તે સમર્થતાના લક્ષ અનંદમાં નીકળ્યો.

પ્રકરણ ૩ શુઃ લતામંડપમાં મિલન

હવે, રાજા દુષ્યન્ત ઋષિલોકોના હોમ-હવનનું રક્ષણ કરવા માટે આશ્રમમાં રહેવા લાગ્યો. તેના પ્રતાપથી વિદ્વો ધીમે ધીમે દૂર થવા લાગ્યા; પરંતુ તેનું મન શકુન્તલામાં પરોવાયલું હોવાથી તેને કોઈ જાતનું ચેન પડતું નહિ. શકુન્તલાની પણ તેવી જ સ્થિતિ થઈ હતી. એક દિવસ બપોરે રાજા ભોજનવિધિથી નિવૃત્ત થઈને શકુન્તલાની શોધમાં નીકળ્યો. ફરતાં ફરતાં તે માલિની નદીના કિનારે આવી પહોંચ્યો. ત્યાં નદીના શીતળ અને ભીનાશવાળા પવનથી તેના ચિત્તને આનંદ થયો. ચાલતાં ચાલતાં તે એક લતામંડપ આગળ આવી પહોંચ્યો, અને અંદર ડાકીયું કરે છે તો તેણે બન્ને સખીઓ સાથે શકુન્તલાને કમલપત્રની શય્યા પર સૂતેલી જોઈ. ત્રણે કન્યાઓ શી વાતચિત કરે છે તે સાંભળવા માટે રાજા એક બાજુ દૂપાઈને ઉભો રહ્યો.

“ બહેન શકુન્તલા ! ” બન્ને સખીઓએ ધીમે રહી પૂછ્યું,
“ આ કમળપત્રના પવનથી તેને જરા સુખશાંતિ વળે છે ? ”

“ બહેનો ! શું તેમને મને પવન નાંખે છે ? ” શકુન્તલાએ બેલાન અવસ્થામાં પ્રશ્ન કર્યો.

આ જોઈ બન્ને સખીઓને વિશેષ ખેદ થયો. તેઓ તેના રોગનું કારણ મનમાં વિચારવા લાગી. આખરે પ્રિયવદા બોલીઃ
“ અનસૂયા ! પેલા રાજર્ષિને જોયા તે દહાડાથી માંડીને તે આજ સુધી શકુન્તલા મહા સંતાપમાં પડી હોય એમ જણાય છે. ખરે, આટલા બધા પરિતાપનું એ તો કારણ નહિ હોય ? ”

“ અરે બહેન ! મહારા હૈયામાં પણ એ જ આશંકા હતી. હશે, હમણું એતે પૂછી જોઈ છું.” અનસૂયાએ હિતર આપ્યો. ત્યાર પછી તેણે શકુન્તલાને ઠંઠોળી જરા જોરથી બોલીને પૂછવા માંડ્યુંઃ “ અલિ શકુન્તલા ! અમે મદનવાર્તામાં કાંઈ સમજતાં નથી, પરંતુ ઇતિહાસાદિ પુસ્તકોમાં કાશી સંતુષ્ણેની અવસ્થા સાંભળી છે તેવી જ જાતની દશા દેખવામાં આવે છે. તો કહે, આટલો તેને પરિતાપ થવાનું કારણ શું ? ખરેખરે રોગ જણાય નહિ, ત્યાં સુધી ઉપાય કરવો પણ શકે નહિ. ”

પ્રિયંવદાએ ટેકા આપી કહ્યું: “ ખૂંદેન શકુન્તલા ! આ ખરું કહે છે. તું તારા રોગને કેમ કાંઈ ગણકારતી નથી ? ખરે તું દહાડે દહાડે સૂકાતી જાય છે; માત્ર તારો સુંદર ચહેરો એમનો એમ લાગે છે.”

આ સાંભળી શકુન્તલાને જરા શરમ આવી. તે ધીમેથી બોલી: “ ખૂંદેનો, ત્હમને નહિ કહું તો ખીજા કોને કહીશ ? પરંતુ એમ કરેથી ત્હમારા જીવને ઉલટો સંતાપ થશે.”

“ માટે જ અમારે આટલો બધો આગ્રહ કરવાનો તો; શાથી જે દુઃખમાં સ્નેહી જનનો લાગ પડ્યાથી ત્હેની વેદના ભારે લાગતી નથી.” બન્ને સખીઓએ ઉત્તર આપ્યો.

આથી હિંમત લાવી શકુન્તલાએ કહેવા માંડ્યું: “ સખિ ! જે દિવસથી તપોવનની રક્ષા કરનાર પેલા રાજર્ષિ મ્હારી નજરે પડ્યા તે દિવસથી એનામાં મ્હારો અભિલાષ રહી ગયો છે, ને તેથી હું આ દશાને પહોંચી છું. માટે જે ઉપાયથી રાજર્ષિને મ્હારી દયા આવે તે ઉપાય ત્હમને સારો લાગે તેમ કરો; નહિ તો મ્હારે સારૂ જવ તલ ને દર્બ તૈયાર કરી રાખજો.”

“ સખિ ! ભલે, ભલે. જેના ઉપર ત્હારી વૃત્તિ ચ્હોંટી છે તે ત્હને ઘટે એવો જ પુરુષ છે. સાગરને છોડી મહાનદી ખીજે ક્યાં જવાની ? લાંબા વેલાવાળા માધવીલતાને આંખા વગર કાણ ઝીલી શકે વાર ? ” પ્રિયંવદા બોલી.

હવે બન્ને સખીઓએ જાણ્યું કે શકુન્તલા ઉપર કામદેવનું સામ્રાજ્ય સારી પેઠે જામી ગયેલું છે, ત્હેને કાંઈ પણ રીતે નિવૃત્ત કરાય તેમ રહ્યું નથી, તેથી હવે કયી રીતે ત્હેનો મનોરથ પૂર્ણ કરવો,—અને તે જલ્દીથી તથા કાંઈ ન જણે તેવી રીતે,—એ એક ગંભીર પ્રશ્ન થઈ પડ્યો. પરંતુ લાંબો વિચાર કરતાં એ કામ એટલું વિકટ ન લાગ્યું, કારણ કે રાજાની પણ શકુન્તલા તરફ ગાઢ સ્નેહ-દષ્ટિ છે એમ બન્ને સખીઓએ જોયું હતું; અને વિશેષમાં એના ચિન્તનમાં ને ચિન્તનમાં આટલા દિવસના ઉજાગરાથી રાજા પણ કૃશ લાગતો હતો એ પણ આ ચતુર સખીઓની જાણ બહાર ન હતું. તેથી ત્હેમણે નિશ્ચય કરી શકુન્તલાને રાજા ઉપર એક પ્રેમપત્રિકા લખવા માટે કહ્યું. તદનુસાર ત્હેણે એક પ્રેમનું જોડકણું જોડી કાઢ્યું, અને પાસે લેખનસામગ્રી નહિ હોવાથી એક કમળપત્ર ઉપર નખેથી લખવા માંડ્યું. ત્હેણે નીચેના શ્લોક લખ્યો:

(આર્યાગીતિ)

“તુજ નવ જાણું હૈયું અંગે મહારાં અનંગ દિનરાત્રિ
શેકે છે, ઓ વિદ્ય ! ત્હારામાં છે સમાઈ મુજ વૃત્તિ.”

રાજા મંડપની બહાર છૂપાઈને આ સંવળું દ્રશ્ય નિહાળ્યા કરતો હતો. ત્હેના અંતરમાં અનેક ભાવો ઉછાળા મારી રહ્યા હતા. તે અંદર જવા માટે પ્રસંગ શોધતો હતો. જ્યારે શકુન્તલાએ આ શ્લોક વાંચ્યો, ત્યારે ત્હેનાથી વધારે વખત બહાર રહેવાયું નહિ, અને તે એકદમ અંદર દાખલ થઈ નીચે પ્રમાણે બોલવા લાગ્યો:

(આર્યાગીતિ)

“મદન ત્હને તો શેકે, પણ બાળાને મ્હને કરે ખાખ
વારંવાર, કૃશાંગિ ! ચિત્તમાં વાર્તા ખરી ધરી રાખ.”

રાજા પાસેની એક શિલા પર બેઠો.

રાજાને એકાએક આવેલો જોઈ શકુન્તલા ઉઠવા જતી હતી, પણ રાજાએ ત્હેને અટકાવી કહ્યું: “ત્હમારે ઉઠવાની તસ્દી લેવાની જરૂર નથી; નાહક વિવેક જવા દો.”

પછી પ્રિયંવદાએ વચમાં આવી કહ્યું: “ત્હમારી બન્નેની અન્યોન્ય પ્રીતિ છે એ પ્રત્યક્ષ છે; છતાં સખી પ્રત્યેના સ્નેહને લીધે એ વાત ફરી કહી જણાવવી ઠીક લાગે છે. વળી, પીડામાં આવી પડેલી પ્રજાનું દુઃખ નિવારણ કરવું એ રાજાઓનો ધર્મ છે. મ્હારું કહેવું એ છે કે આ અમારી પ્રિય સખી ત્હમારે લીધે મદનપ્રેરણાથી આ દેશને પહોંચી છે. એને જીવતી રાખવી ત્હમારે હાથ છે. માટે એના જીવ સારૂ કૃપા કરી થાય તેટલો ઉપાય કરવો ત્હમને ધટિત છે.”

“અમારો સ્નેહ પરસ્પર સાધારણ છે, તો પણ ત્હમે જે કહ્યું તે મ્હારા ઉપર મ્હોટી કૃપા થઈ છે.” રાજાએ ગંભીરતાથી ઉત્તર આપ્યો.

વચમાં જ શકુન્તલા બોલી ઉઠી: “અલિ પ્રિયંવદા ! અંતઃ-પુરની રાણીઓના ધણા દિવસના વિયોગે કરી રાજાજી ત્હેમને વહેલા વહેલા મળવા જવાને આતુર થઈ રહ્યા હશે. માટે એમને શું કામ બોલી કરે છે વાર ?”

રાજા જરા લજવાયો.

આ પ્રસંગ જોઈ અનસૂયાએ કહ્યું: “અમે સાંભળ્યું છે કે રાજાસોહને તો ધણી લાડખી રીતે હોય છે. માટે વિનંતી કે અમારી

પ્રિય સખી સાથે તો આપ એવું વર્તન રાખશો કે જેથી એના બંધુજનને કદિ એને વિશે મનમાં સંતાપ થાય નહિ.”

રાજાએ ઉત્તર આપ્યો: “સાંભળો. ઝાઝું કહેવામાં શો માલ? હું એટલું જ જણાવું છું કે જો કે મ્હારે ઘણી રાણીઓ છે તો પણ કુલના સ્તંભરૂપ તો ફક્ત બે જ છે: એક સસાગરા પૃથ્વી અને બીજી ત્હમ્હારી પ્રિયસખી.”

આથી સર્વેને સંતોષ થયો.

આ પ્રમાણે બધી વ્યવસ્થા થયા પછી પ્રિયવદ્ધાએ અનસૂયાને અણુશરો કરી કહ્યું: “અલિઅનસૂયા! આ બાપડું હરણનું બચ્ચું અહીં તહીં નજર કરતું એની માને ખોળે છે. ચાલ, આપણે એને મા બેગું કરીએ.” એમ કહી બન્ને સખીઓ ચાલતી થઈ.

શકુન્તલાએ અધીરામથી કહ્યું: “અલિ બહેનો! ત્હમે બેઉ તો ચાલી, હવે હું કેને શરણે? મ્હને એકલી મૂકીને જશો કે?”

રાજાએ વચમાં ઉત્તર આપ્યો: “એ વાતની લગાર પણ ચિંતા કરીશ માં. આ ઉભો ત્હારી આરાધના કરનારો સેવક, ત્હારી પાસે જ છું ની!”

પણ શકુન્તલા ઉઠીને સખીઓની પાછળ જવા તત્પર થઈ. રાજાએ ત્હને અટકાવીને કહ્યું: “અહો સુંદરી! હજી તાપ પૂરેપૂરો શમ્યો નથી અને ત્હારા શરીરના હાલ તો આવા છે, માટે અત્યારે જવું યોગ્ય નથી.”

“અરે પુરુવંશના રાજા! વિનય રાખો; કામને લીધે હું બળેલી છું ખરી, પણ હજી હું મારા શરીરની માલિક નથી કે ત્હમારો મનોરથ પૂરો કરું.” શકુન્તલાએ નમ્રતાથી પણ હીમતથી જણાવ્યું.

“અરે ભીરુ! ત્હારા ગુરુનો લય લગારે મનમાં આણીશ નહિ. પૂજ્યપાદ કુલપતિ ધર્મશાસ્ત્ર જાણે છે, માટે ત્હારું મ્હારી સાથે લગ્ન થશે એમાં એ કશો દોષ કાઢનાર નથી. ઘણી બે રાજકન્યાઓએ સ્વેચ્છાપૂર્વક ગાંધર્વવિવાહ કર્યા છે, અને પાછળથી માબાપોએ ત્હેમાં સંમતિ આપેલી છે.” રાજાએ આગ્રહપૂર્વક જણાવ્યું.

“તો ભલે, જવા દો મ્હને. હું મ્હારી સખીઓનો અભિપ્રાય લઈ આવું.” શકુન્તલાએ કહ્યું.

આ રકતકંઠ અલ્પલી હલી એટલામાં બહારથી ખૂબ સંજ્ઞાભર

કે “અરે ચક્રવાકી! તારા સહચરની રાજ લઈ લે. હવે સાંજ પડવા આવી.”

આ શબ્દોનો ભાવ સમજી શકુન્તલાએ કહ્યું: “અહો રાજા! ખરેખાત માજી ગૌતમી મ્હારા શરીરની ખજર પૂછવા માટે આ તરફ આવે છે. માટે ત્હમે આ ડાળીઓને એથે સંતાપ રહો.”

તે પ્રમાણે રાજા સંતાપી ગયો. ગૌતમી હાથમાં મંત્રેલું જળ લઇને આવી પહોંચી. ત્હેણે શકુન્તલાની ખજર અંતર પૂછી, પવિત્ર જળથી માજન કર્યું અને કહ્યું: “બેટા, હવે સાંજ પડવા આવી; ચાલો ઘેર જઇએ.”

શકુન્તલાની ઈચ્છા ત્યાંથી જવાની ન હતી, તો પણ ખીન્ને કાંઈ ઉપાય ન હોવાથી તે કમને ચાલવા લાગી. જતાં જતાં તે બોલી: “અરે વેલ મંડપ! અરે સંતાપ દૂર કરનાર! ફરીથી ઉપ-ભોગ અર્થે ત્હને આમંત્રુ છું.”

શકુન્તલાના ગયા પછી રાજા ત્હેની પુષ્પ શય્યા આગળ આવી નિઃશ્વાસ નાંખી સ્વગત કહેવા લાગ્યો: “અરે! રે! આપણી ઇચ્છેલી અર્થસિદ્ધિને કેટકેટલાં વિધન નડે છે!” આ પ્રમાણે દીલગીર ચર્ચા વિચાર કરતો કરતો તે ત્યાંથી ચાલતો થયો.

પ્રકરણ ૪ થું: શાપ અને વિદાય

દુષ્યન્ત અને શકુન્તલાનાં ગાંધર્વવિધિથી લગ્ન થયાં.

કેટલાક દિવસ પછી મહર્ષિ કણ્વ સોમતીર્થથી પાછા ફર્યો. એક દિવસ તેઓ અગ્નિગૃહમાં પ્રવેશ કરીને હોમકાર્ય કરતા હતા, એવામાં દેવવાણી થઈ: “હે મહર્ષિ! રાજા દુષ્યન્ત મૃગયાને માટે ત્હમારા તપોવનમાં આવી શકુન્તલાનું પાણિગ્રહણ કરી ગયા છે, અને શકુન્તલા પણ ત્હેના સંયોગથી ગર્ભવતી થઈ છે.” આ પ્રમાણે ઋષિએ શકુન્તલાનો પ્રેમવૃત્તાન્ત જાણ્યો અને પોતાની ગેરહાજરીમાં તથા સંમતિ સિવાય લગ્ન કર્યા તે માટે અસંતોષ અમર ક્રોધ દર્શાવ્યો નહિ. ઉલટા પણ જ આનંદિત થઈને કહેવા લાગ્યા, “મ્હારાં મ્હેટાં મુલાખ કે શકુન્તલાએ આવા સુખાત્મ પોતાનો હાથ આપ્યો. જે કાર્યનો મ્હેં નિમિત્ત કર્યો હતો, તે કાર્ય જો દેવે

જ પોતાની મેળે પરિપૂર્ણ કર્યું, તો ખરેખર અનાયાસે જ મહારી ઈચ્છા ફળીભૂત થઈ. 'ત્યાર પછી તેઓ પ્રસન્ન મુખે શકુન્તલાની પાસે જઈ અતિશય સંતોષ દેખાડીને કહેવા લાગ્યા: "વત્સે ! તારો પ્રેમવૃત્તાંત મહેં જાણ્યો છે, ને તેથી મહેને અતિશય સંતોષ ઉપજ્યો છે, અને મહેં નક્કી કર્યું છે કે અવિલંબે જો શિષ્યો ને ગૌતમી જોડે તહેને તારા ભત્રાની પાસે મોકલું." એમ કહી તેઓ ચાલતા થયા.

શકુન્તલા પતિગૃહમાં મળનાર ભાવિ સુખદુઃખ તથા પતિ-પ્રેમના વિચારમાં લીન થઈને ઝૂંપડીના બારણા આગળ બેઠી હતી. તેવામાં દૈવયોગે દુર્વાસા ઋષિ ત્યાં આવી ચડ્યા, અને મિશ્કાં દેહિ કરીને બારણા આગળ ઉભા રહ્યા. આ વખતે શકુન્તલા રાજના વિચારમાં એટલી બધી નિમગ્ન થઈ ગઈ હતી, કે તહેને પોતાની જાતનું કે બહારનું કંઈ પણ ભાન રહ્યું ન હતું. દુર્વાસા મુનિની યાચના તહેના સાંભળવામાં આવી નહિ. આથી ઋષિ ક્રુપિત થયા અને 'હે પાપણિ ! તહેં અતિથિની અવગણના કરી છે, તહેં વિચારમાં મગ્ન થઈને મહારી અવગા કરી છે, તો હું તહેને શાપ દઉં છું કે જેના વિષે તું આટલી એકચિત્તે વિચાર કરી રહી છે, તે સ્મરણ કરાવ્યા છતાં પણ તહેને સંભારશે નહિ.' આવે દારુણ શાપ આપી તેઓ એકદમ ચાલતા થયા. હજુ પણ શકુન્તલા પૂર્વવત્ અમોઘ જ બેસી રહી હતી. તહેને ઋષિનું કે શાપનું જરા પણ ભાન ન હતું.

આ વખતે પાસેની વાડીમાં અનસૂયા અને પ્રિયંવદા પુલ્કાયુંટી રહી હતી. તહેમના કાન ઉપર ઋષિના આ શબ્દો અથડાયા.

"હાય ! હાય ! કેવી ખરાબી થઈ !" પ્રિયંવદા બોલી ઉઠી, "શૂન્યહૃદયા શકુન્તલા કોઈ પૂજનીય પુરુષની અપરાધી થઈ છે." એમ કહી તે તરફ નજર ફેંકીને તે અનસૂયાને કહેવા લાગી, "સખિ ! એ જેવો તેવો પુરુષ નથી; એ તો દુર્વાસા મુનિ છે. એમનો ક્રોધ જગન્નહેર છે. એમને કુદ્ધ થતાં વાર લાગતી નથી. જો, પેલા શાપ દઈને ક્રોધના આવેશમાં જલ્દી જલ્દી ચાલ્યા જાય છે."

"પ્રિયંવદા ! વૃથા જોઈ ક્યાંથી કંઈ ફળ મળવાનું નથી. જલ્દી જઈ તહેમને પગે પડી પાછા વાળ; હું એટલામાં ઝૂંપડીમાં જઈ તહેમને માટે પાલ્લ અર્ધ વગેરે તૈયાર કરું છું." અનસૂયાએ સમયસૂચકતા વાપરી કહ્યું.

પ્રિયંવદા એકદમ સ્થાંથી નીકળી, ઋષિ પાસે ગઇ અને થોડી વારમાં પાછી આવી કહેવા લાગી, “ સખિ ! આ ઋષિ જન્મના આડા છે, એ કેનું કહ્યું માનવાના ? ” તો પણ આમ તેમ સમજાવી મહા મહેનતે ઠેકાણે આપ્યા. એમનું પાછા વળવાનું મન ન જોયું ત્યારે એટલી વિનંતી કરી કે, “ હે ભગવન્ ! આપના તપનું બળ કેટલું છે એ એણે કોઇ દિવસ જોયું નથી. માટે એ બાળકપુત્રિ-વાળી દીકરીમાણસનો આ પહેલ વહેલો અપરાધ છે એવું જાણી એને ક્ષમા કરો. ” પણ ઋષિ એકના બે થયા નહિ. આખરે હેમણે કહ્યું કે, “ મ્હારું વચન કદિ મિથ્યા જાય નહિ. પણ જા, એટલું થશે કે કોઇ આભૂષણની નિશાની જોવાથી મ્હારો શાપ વળી જશે. ” એમ કહેતાં કહેતાં તો તે અંતર્ધાન થઇ ગયા.

“ હવે કાંઈક જીવમાં જીવ આવ્યો. એ રાજર્ષિએ પોતે જ જતી વખતે એમના નામના અક્ષરવાળી વીંટી એધાણી દાખલ એને આપી છે; એટલે હવે શાપનો ઉપાય તો શકુન્તલાના હાથમાં જ છે. ” એમ કહી અનસૂયાએ પોતાનો સંતોષ જાહેર કર્યો.

બન્ને સખીઓ વાડીમાંથી બહાર આવી જીએ છે તો શકુન્તલા સ્પંદહીન ચીતરેલી હોય તેમ બારણામાં બેઠેલી જણાઈ. આ જોઇ પ્રિયંવદાએ અનસૂયાને કહ્યું, “ બહેન ! જો જો, શકુન્તલા પતિના વિચારમાં નિમગ્ન થઇને કેવળ શૂન્ય થઈ બેઠેલી છે. તેને પોતાની જાતનું જ લાન નથી, તો અતિથિ અભ્યાગતની તો વાત જ શી કહેવી ? ”

“ સખિ પ્રિયંવદા ! આ વૃત્તાંત આપણા મનમાં જ રાખવો. જોઇએ: કોઇ પણ રીતે બીજના કાને જવા દેવો નહિ. કદાચ આ વાત શકુન્તલાના જાણવામાં આવશે તો તેનું હૈયું ફાટી જશે ! ” અનસૂયાએ સૂચના કરી.

“ ના, બહેન ! ના. તું શું બેલી થઈ છે ! આ બનાવ શું શકુન્તલાને કહેવાય ? મોગરવેલને તે ઉન્હું પાણી કોઈ રેડે ? ” પ્રિયંવદાએ અનુમોદન આપી પોતાના વિચાર જણાવ્યા.

*

*

*

*

હવે શકુન્તલાને પતિગૃહે જવાનો દિવસ આવ્યો. શાર્ફરવ અને શારદા નામના બે શિષ્ય ગૌતમી તથા શકુન્તલાની જોડે જવા માટે

તૈયાર થયા. બંને સખીઓએ શકુન્તલાને મથોચિત વસ્ત્રો તથા આભૂષણો પહેરાવ્યાં. તેણે આશ્રમનાં વૃદ્ધ સ્ત્રીપુરુષોને અનુક્રમે પ્રણામ કર્યાં, અને સર્વના આશીર્વાદ લીધા.

એટલામાં કુણ્વ ઋષિ સ્નાનક્રિયાથી પરવારીને ત્યાં આવી પહોંચ્યા. તેઓ ગૃહસ્થ ન હતા, છતાં પણ પુત્રીવિરહનું દુઃખ તેમને લાગતું હતું. તેઓ વિચારવા લાગ્યા: “આજ શકુન્તલા જશે, તેથી મહાર્ મન ઉત્કંઠિત થાય છે, આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવે છે, સાદ બેસી જાય છે ને બોલવાની શક્તિ રહેતી નથી. શરીર જડ સમાન થઈ જાય છે. કેવું આશ્ચર્ય! હું વનવાસી છું, ને સ્નેહથી મહારી આવી અવસ્થા થાય છે, ત્યારે સંસારી મનુષ્યોને કેવું દુઃખ થતું હશે? હવે જાણ્યું કે સ્નેહ અતિ ભયાનક વસ્તુ છે.”

ત્યાર પછી પોતાનો શોકાવેગ સમાવીને શકુન્તલાને કહેવા લાગ્યા, “વત્સે! હવે ચાલવા માંડો, અમથો કાળ ગુમાવવાની જરૂર નથી.” એમ કહી, તપોવનનાં તરુઓને સંબોધીને કહેવા લાગ્યા, “હે તરુઓ! જે ત્હમને પહેલાં જળસિંચન કર્યો વિના જળ પીતી નહિ, આભૂષણો પ્રિય હોવા છતાં જે સ્નેહથી ત્હમારાં પલ્લવો તોડતી નહિ, ત્હમને જ્યારે કુસુમપ્રસવનો સમય થતો ત્યારે જેના આનંદની સીમા રહેતી નહિ, તે શકુન્તલા આજ ત્હેના પતિને ઘેર જાય છે; ત્હમે સઘળાં ત્હેને યોગ્ય વિદાય આપો.”

ત્યાર બાદ સઘળાં ઉઠ્યાં. શકુન્તલા ગુરુજનોને પ્રણામ કરી પ્રિયંવદાની પાસે જઈ અશ્રુપૂર્ણ નયનથી કહેવા લાગી, “સખિ! આર્યપુત્રને જેવા માટે મહાર્ ચિત્ત ઘણું આતુર થયું છે ખરું, પરંતુ તપોવન છોડી જવાને મહારા પગ ઉપડતા નથી.”

“જ્ઞેન! તું જ કેવળ તપોવનવિરહથી મુંઝાય છે એમ નથી. ત્હારા વિરહથી તપોવનની કેવી અવસ્થા બની છે તે જો! જીવમાત્રનો આનંદ આજ ઉડી ગયો છે. હરણો આહાર વિહાર છોડી સ્થિર ઉભાં રહેલાં છે, તેમના મ્હોંમાંનો ધાસનો કલ્લો મ્હોંમાંથી પડી જાય છે; મોર નૃલનો ત્યાગ કરી ઉભાં છે; કાચલો આંખાના મ્હોરનો ઉપભોગ કરવો છોડી દઇ નીરવ થઈ બેડી છે; બમરો મધુપાનથી વિરક્ત થઈ ગુંબરવ બંધ કરી બેઠા છે. સર્વ જીવો સ્થિર થઈને ધસરેલું દેખાય છે.” પ્રિયંવદાએ દુઃખથી કહ્યું.

કુણ્વ બોલ્યા, “વત્સે ! હવે શા માટે વિલંબ કરે છે ? વખત થયો છે.”

શકુન્તલાએ ઉત્તર આપ્યો : “તાત ! હું પેલી મહારી વન-જ્યોત્સ્નાને મળી આવું.” એમ બોલી તે વનજ્યોત્સ્ના પાસે જઈને કહેવા લાગી, “જેન વનજ્યોત્સ્ના ! તું આંખાને વળગેલી છે ખરી, તો પણ લગાર તારા આણી તરફ આવેલા શાખાખાડુથી મહને ભેટી લે. હું હવે દૂર દેશ જનાર છું, તેથી હવે તારો મેળાપ મહને થશે નહિ.”

ત્યાર પછી તે અનસૂયા અને પ્રિયંવદાને કહેવા લાગી : “સખીઓ ! તમને બેને આ વેલની સુપ્રત કહે છું. એને સંભાળજો.”

“એ તો કીક, પણ આ બે જીવની કાને સુપ્રત કરી જાય છે ?” એમ કહી બન્ને સખીઓ રડવા લાગી.

આ જોઈ કુણ્વત્કપિ બોલ્યા : “અનસૂયા ! પ્રિયંવદા ! તમને શું ઘેલી થઈ છે ? તમારે બેઉ જણીઓએ તો શકુન્તલાને ધીરજ આપવી જોઈએ.”

એક પૂર્ણગર્ભા હરિણી પર્ણકુટીના આંગણમાં સૂતી હતી, તેની તરફ નજર ગયાથી શકુન્તલાએ કુણ્વને કહ્યું : “તાત ! જ્યારે આ હરિણી નિર્વિધે પ્રસવે, ત્યારે મહને તેના સમાચાર મોકલજો; બૂલશે નહિ.”

“ના બેટા ! કદી નહિ બૂલું.” કુણ્વે વહાલથી ઉત્તર આપ્યો.

કેટલાંક પગલાં આગળ ચાલી એટલામાં શકુન્તલાને કોઈ રોકતું હોય એમ પાછળથી લેતું વચ્ચે ખેંચાવા લાગ્યું. આથી લેણે પાછવાડે જોયું તો એક હરણનું બચ્ચું લેતું વચ્ચે મોંમાં ધાલી ખેંચતું હતું. તેના શરીર પર હાથ ફેરવી તે બોલી : “બેટા ! હવે મહારી જોડે શા વાસ્તે આવે છે ? પાછો જ, હું તને છોડીને જાઉં છું. તારી મા મરી ગઈ ત્યારથી મહેં તારૂં પાલનપોષણ કર્યું હતું. હવે જાઉં છું, પિતાજી તારૂં રક્ષણ કરશે.” એમ બોલીને તે રડતી રડતી આગળ ચાલી.

આવી રીતે અનેક પ્રકારના કારણથી જવામાં વિલંબ થતો જોઈને શકુન્તલા કુણ્વને સંબોધીને બોલ્યો : “ભંજવન ! આખરે હવે વધારે દૂર જોડે આવવાનું પ્રયોજન નથી. જાગૈજના તજાવતી પાંખ સુધી અપાંજાઓને વળાવવા બન્યું એવો સંપ્રસાદ છે. આ

તળાવની તેડ આવી, તો જે કાંઈ સંદેશો કહેવાનો હોય તે કહી પાછા વળવું ઘટારત છે.”

કુણ્વે ઉત્તર આપ્યો: “ત્યારે આવો. આ અંજીરના વૃક્ષની તળે ઠંડકમાં બેસી જરા વિસામો ખાઈએ.”

જરા વિશ્રાંતિ લીધા પછી તેઓ ફરીથી બોલ્યા: “શાર્ગંધ ! શકુન્તલાને સોંપીને દુષ્યંત રાજાને મ્હારું નામ દઈ આટલો સંદેશો કહેજો: ‘અમે વનવાસી છીએ; તપસ્યામાં કાલક્રમણ કરીએ છીએ; ત્હમે ઉચ્ચ કુળના વંશજ છો; અને શકુન્તલા બન્ધુવર્ગની સંમતિ લીધા સિવાય ત્હમારામાં અનુરાગિણી થઈ છે; આ સર્વનો વિચાર કરી, બીજા સહધર્મિણીના પ્રમાણે શકુન્તલામાં સ્નેહ રાખશો. મ્હારી આટલી પ્રાર્થના છે. એનાથી વધારે ત્હેના ભાગ્યમાં હશે તે બનશે. એથી વિશેષ અમારાથી બોલી શકાય નહિ.”

ઋષિએ શકુન્તલાને ઉદ્દેશીને કહ્યું: “બેટા ! હવે ત્હને કાંઈક શીખામણ દેવી જાઈએ. અમે વનવગડાના નિવાસી છીએ, પરંતુ સંસારની રીતભાતથી કેવળ અજાણ્યા નથી. તું પતિને ઘેર જઈ ગુરુજનોની સેવા કરજો. સપત્નીઓ સાથે પ્રિયસખી જેવો વ્યવહાર કરજો; દાસદાસીઓ સાથે નિપુણતાથી કામ લેવું. સૌભાગ્યગર્વથી અભિમાની થઈશ નહિ. ભર્તા કદાપિ રોષ કરે, તો પણ ત્હારે શાંતિ રાખી, કોઈ જાતનું પ્રતિકૂળ વર્તન કરવું નહિ. આવી રીતે સર્વ વ્યવહાર રાખ્યાથી સ્ત્રીઓ ધરમાં પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી શકે છે; એથી ઉલટું વર્તન રાખનારી કુલટાઓ કહેવાય છે.”

“વાહ ! આટલા ઉપદેશમાં વહુમાણુસે કેમ ચાલવું એના સર્વ ધર્મ આવી ગયા. બેટા ! આ બધું કાળજીમાં ઠેકરી રાખજો.” વૃદ્ધ ગૌતમી બોલી ઉઠી.

પછી કુણ્વે શકુન્તલાને કહ્યું: “બેટા ! હવે અમે વધારે દૂર આવીશું નહિ, માટે મ્હને તથા ત્હારી સખીઓને છેલ્લીવારની બેઠી લે કે અમે રજા લઈએ.”

“પિતાજી ! પ્રિયંવદા અને અનસૂયા મ્હારી પ્રાણુસખીઓ તે પણ અહીંથી જ પાછી જવાની કે ? તેઓ મ્હારી સાથે નહિ આવે ?” શકુન્તલાએ રડતાં રડતાં પૂછ્યું.

“નહિ, બેટા ! એમને પણ પરણ્યાના વગર છુટકો છે ? માટે

ત્હારી સાથે એમને મોકલાય નહિ, પણ ગૌતમી આવશે.” ઋષિએ ગદ્ગદ કંઠે ઉત્તર આપ્યો.

શકુન્તલા પિતાની કાઠે વળગી પડી અને બોલી: “પિતાજી! મલયપર્વતની તળેટીમાંથી ઉખડી ગયેલી ચંદનલતાની પેઠે દાદાને બોળેથી આજે હું ઉતરું છું. મહારા જીવને પરદેશમાં કેમ ધારણા રહેશે, વાર્ડ ?” એમ કહેતાં કહેતાં ત્હેની બન્ને આંખમાંથી આંસુની ધારાઓ વહેવા લાગી.

“બેટા! આટલી બધી શા માટે અકળાય છે? તું સાસરે જઈ, ધણીની માનીતી રાણી થઈશ, અને રાજકાળમાં તથા ધરકાળમાં અનેક રીતે ગુંથાયેલી રહીશ; તથા સૂર્યસમાન પુત્રને જન્મ આપી તું ધરના ખટલામાં પરોવાઈ જઈશ, ત્યારે અહીંનો વિયોગ અને શોક ત્હને લગારે સાલશે નહિ.” ઋષિ અશ્રુપૂર્ણ નયનથી બોલ્યા.

હવે શકુન્તલા પોતાની સખીઓ પાસે જઈને ત્હેમની વિદાય લેવા લાગી: “બહેનો, ત્હમે બન્ને જણીઓ મ્હને સાથે આલિંગન કરો.”

બેઉએ આલિંગન કર્યા. ત્રણે જણીઓ રોવા લાગી. થોડી વાર પછી સખીઓએ શકુન્તલાને કહ્યું: “બહેન! જો રાજા ત્હને જલદી ન ઓળખી શકે, તો ત્હને આ સ્વનામાંકિત વીટી બતાવજો.”

“સખિ! ત્હમે આવી વાત શા માટે કરો છો? ત્હમારી આ વાત સાંભળી મહારું હૃદય કંપે છે.” શકુન્તલાએ શંકા તથા ભય બતાવી કહ્યું.

“નહિ, બહેન! ભય રાખીશ મા. સ્નેહનો સ્વભાવ આ રીતનો છે, તે વિનાકારણ અનિષ્ટની શંકા કરે છે.” બન્ને સખીઓએ ધીરજ આપી જણાવ્યું.

આ પ્રમાણે સર્વની વિદાય લઈ શકુન્તલા ગૌતમી તથા બે ઋષિકુમારો સાથે દુષ્યન્તની રાજધાની તરફ જવા માટે નીકળી. અનસૂયા અને ત્રિયંવદા એક નજરે શકુન્તલાની પૂઠે બેતાં રહ્યાં, અને જ્યારે તે ઝાડીઓમાં દેખાતી બંધ થઈ ગઈ, ત્યારે તેઓ ઉંચે સ્વરે આકંઠ કરવા લાગી. મહર્ષિ ત્હેમને સાંત્વના આપી આશ્રમમાં લઈ ગયા. જતાં જતાં ઋષિ મનમાં બોલવા લાગ્યા: ‘કન્યા એ પોરકું ધન છે. માટે, જેમ માલિકને ત્હેની પોતાની ચાપણુ સોંપી દેવાથી ચિત્તને શાંતિ વળે છે, તેમ શકુન્તલાને સાસરે મોકલી આજ મહારા મનને અતિશય શાંતિ પ્રાપ્ત થઈ છે.’

પ્રકરણ ૫ મું: ભયંકર વિસ્મરણ

એક દિવસ રાજા દુષ્યન્ત રાજકાર્યથી પરવારીને એકાંતમાં બેઠો હતો. આ વખતે લેનું ચિત્ત ભાવિ વિપદના પૂર્વ ચિહ્નરૂપી તર્કવિતર્કમાં ઝોલાં ખાતું હતું; પરંતુ આમ શા માટે થાય છે, લેનું કારણ તે કળી શકતો ન હતો. એટલામાં કંચુકીએ આવી, હાથ જોડી નિવેદન કર્યું: “મહારાજ! ધર્મારણ્યવાસી તપસ્વિઓ મહર્ષિ કૃષ્ણનો સંદેશો લઈને આવ્યા છે. શી આજ્ઞા છે?” :

રાજાએ તપસ્વી શબ્દ સાંભળતાં જ અતિશય આદર બતાવીને કહ્યું: “જલદીથી ઉપાધ્યાય સોમરાતને કહે કે અભ્યાગત તપસ્વિઓને, વેદ વિધિપૂર્વક સત્કાર કરી, અવિલંબે મ્હારી પાસે લાવે. હું પણ એટલામાં તપસ્વિ-દર્શનને યોગ્ય જગ્યામાં જઈને બેસું છું.” એમ આજ્ઞા કરી કંચુકીને વિદાય આપી રાજા અગ્નિગૃહમાં જઈ બેઠો. તે મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો: ‘ભગવાન કૃષ્ણે શા વાસ્તે મ્હારી આગળ ઋષિઓ મોકલ્યા હશે? શું લેમની તપશ્ચર્યામાં વિધન થતાં હશે? અથવા કોઈ દુરાત્મા લેમની ઉપર જીલમ ગુજારતો હશે કે શું?’ આ પ્રમાણે વિવિધ વિચાર કર્યા છતાં તે કોઈ જાતનો નિર્ણય કરી શક્યો નહિ. લેનું મન ધણું આકુળ વ્યાકુળ થયેલું જોઈને પાસે ઉભેલી પરિચારિકાએ નમ્રતાથી કહ્યું: “મહારાજ! હું ધારું છું કે ધર્મારણ્યવાસી ઋષિઓ મહારાજના અધિકારમાં નિર્વિધે તપશ્ચર્યા કરે છે, એ કારણથી આનંદિત થઈને મહારાજને ધન્યવાદ તથા આશીર્વાદ આપવા તેઓ અહીં આવ્યા હશે.”

દરમ્યાનમાં શકુન્તલાની જમણી આંખ ફરકવા લાગી હતી, તેથી તે ધણી જ શંકિત થઈને ગૌતમીને પૂછવા લાગી: “માજી! મ્હારી જમણી આંખ શા માટે ફરકતી હશે વાર?” ગૌતમીએ લેને ધીરજ આપી કહ્યું: “જ્ઞેન! શંકિત થઈશ મા. ત્હારા પતિની કુલદેવતાઓ ત્હારું મંગલ કરશે.” તો પણ શકુન્તલાનું મન માન્યું નહિ: તે વિવિધ પ્રકારની શંકાઓ કરવા લાગી.

રાજાએ દૂરથી ઋષિઓ તથા શકુન્તલાને જોઈ. આ વખતે શકુન્તલાએ માથે ખૂરખો નાંખેલો હતો તેથી લેનું મ્હો દેખી શકાતું ન હતું. રાજા પરિચારિકાને કહેવા લાગ્યો: “આ ખૂરખાવાળી સ્ત્રી કોણ હશે? તપસ્વિઓની જોડે તે શા માટે આવી હશે?”

પરિચારિકાએ ઉત્તર આપ્યો: “ મહારાજ ! કાંઈ કૌતક જેવું મ્હને તો લાગે છે. તેથી આ ઠેકાણે ખ્યાલ પહોંચી શકતો નથી. પરંતુ આટલું ખરું છે કે આ આકૃતિ ઘણી જોવા લાયક દીસે છે.”

“ હશે. પરસ્ત્રી પર નજર નાંખવી ઘટારત નથી. ” રાજાએ ઉત્તર આપ્યો. એટલામાં પુરોહિત સાથે તાપસો રાજા પાસે આવી પહોંચ્યા.

“ મહારાજનો જય થાઓ. ” ઋષિકુમારોએ રાજાને આશીર્વાદ આપ્યા. રાજાએ પ્રણામ કરી સર્વને યથોચિત આસને બેસાડી પૂછ્યું: “ ઋષિઓની તપશ્ચર્યા તો નિર્વિધે ચાલે છે ની ? ”

ઋષિઓએ પોતાનો સંતોષ જાહેર કર્યો.

“ રાજાનો ધર્મ છે કે પ્રજાનું રક્ષણ કરવું, અને તે કરવા માટે મ્હને રાજા કહે છે. વાર, હવે લગવાન કુસ્વ ઋષિ તો કુશળ છે ને ? ” રાજાએ નમ્રતાથી પૂછ્યું.

શાર્ઙ્ગરવે ઉત્તર આપ્યો: “ સાધુ પુરુષનું કુશળ પોતાને સ્વાધીન છે. એમણે આપની ક્ષેમકુશળતા પૂછી આટલો સંદેશો કહાવ્યો છે. ”

“ કહો, શી આજ્ઞા છે ? ” રાજાએ જણાવ્યું.

“ એ કે આપે પરસ્પર ભાવથી મહારી દુહિતા સાથે ગાંધર્વ વિધિથી લગ્ન કર્યું તે વાત જાણીને પ્રસન્ન થઈ મ્હને ખુશીથી તે વિશે અનુમતિ આપી છે. કારણ, આપ એક ઉચ્ચ કુળના ફરજદ છો, અને શકુન્તલા સત્કૃતિની મૂર્તિરૂપ છે. તો આવી રીતે જોડી રચીને વિધાતા ખરેખર કૃતકૃત્ય થયાં છે. હવે, એ ગર્ભિણી છે, માટે ત્હમારે બન્નેએ સાથે રહીને ધાર્મિક સંસ્કારો કરવા જોઈએ, તે સાર એનો રાજમંદિરમાં સ્વીકાર કરવો. ” શાર્ઙ્ગરવે મહર્ષિનો સંદેશો કહી સંભળાવ્યો.

ગૌતમીએ કહ્યું: “ મહારાજ, મ્હારે કાંઈ બોલવાની ઇચ્છા છે, પરંતુ બોલવાનો અવસર નથી, તેથી બોલતી નથી. શકુન્તલાએ ગુરુજનોની વાટ જોઈ નહિ, ત્હમે પણ તેઓને પૂછ્યું નહિ. ત્હમે પરસ્પર સંમત થયાથી જે કર્યું છે ત્હમાં બીજાને કહેવા જેવું શું હોય ? ”

કેળી દુર્લભના શાપપ્રભાવથી દુખાન્ત શકુન્તલા વિષે સર્વ કાંઈ બૂલી ગયો હતો. ત્હના મિત્રમાં જે કે એક પ્રકારની વ્યાકુળતા

યતી હતી, પરંતુ શાપનું બળ એટલું પ્રબળ હતું કે તેની સ્મૃતિ ઠેકાણે રહી નહિ. તેથી તે આ સર્વ સાંભળીને આશ્ચર્ય પામી બોલ્યોઃ
“ આ વળી શું આવ્યું છે ? ”

શકુન્તલાના હૃદયમાં એક ચીરાડો પડ્યો.

શાર્ંગરે જરા ઉત્તેજિત થઈ કહ્યું: “ મહારાજ ! આપ તો લૌકિક વ્યવહારથી કાંઈ અજાણ્યા નથી. આપ શું જાણતા નથી કે પરણેલી સ્ત્રી, ઘણી સાધુશીલ હોય તોપણ, જે પિતાના ધરમાં રહે તો લોકો તેના ઉપર અનેક દોષો આરોપે છે ? એ વાસ્તે, તે યતિને અપ્રિય હોય, તો પણ સ્ત્રીને સાસરે રાખવી એ જ તેનાં સગાં વહાલાંની ફરજ છે.”

“ શું એની સાથે મહેં આગળ કદી લગ્ન કર્યું છે ? ” રાજાએ અકળાઈને ઉદ્ગાર કાઢ્યો.

હવે શકુન્તલાના હૃદયમાં ઉડો ધ્રાસડો પડ્યો: “ હાય ! જેની મહેં મનમાં બહીક રાખી હતી, તે વાત આગળની આગળ આવી ઉભી રહી ! ”

રાજાનો પ્રત્યુત્તર સાંભળી શાર્ંગરે વિશેષ ઉત્તેજિત થઈ કહેવા લાગ્યો: “ મહારાજ ! જગદીશ્વરે આપને ધર્મસંસ્થાપનના કાર્યમાં નિયોજિત કર્યા છે. ખીજાએ અન્યાય કરે તો આપ તેમને દંડ દો છો. હવે હું આપને પૂછું છું કે રાજા થઈને કરેલા કામનો અસ્વીકાર કરે, તો તે ધર્મદ્રોહી કહેવાય કે નહિ ? ”

“ આપ મહેં આટલો નીચ શા માટે ગણો છો ? ” રાજાએ પૂછ્યું.

“ મહારાજ ! એમાં આપનો અપરાધ નથી. જેઓ ઐશ્વર્યમદમાં મત્ત હોય છે, તેમના સ્વભાવ અને આચરણ આવાં જ હોય છે. ” શાર્ંગરે તપીને ઉત્તર આપ્યો.

“ આપ મહેં ગેરવ્યાજખી ઠપકો દો છો. હું કેઈ પણ રીતે આવાં વાક્યોને યોગ્ય નથી. ” રાજાએ ઠંડા પેટે જણાવ્યું.

હવે શું કરવું તેનો તાપસોને પ્રશ્ન થઈ પડ્યો. અંતે ગૌતમીએ શકુન્તલાને કહ્યું: “ બેટા, હવે જરાએ શરમ રાખીશ નહિ. આવ, ત્હારા મહેં ઉપરનો ખૂરખો કાઢી લઉં, જેથી ત્હને ત્હારો ભત્રીં સારી પેઠે જાણખી શકે. ” એમ કહી તેણે શકુન્તલાના મહેં ઉપરથી ખૂરખો ખેંચી લીધો.

છતાં પણ રાજા ત્હેને ઓળખી શક્યો નહિ, અને સ્વસ્થ બેસી રહ્યો.

“ કેમ મહારાજ ! મૂઝા કેમ બેસી રહ્યા છો ? ” શાકુંતલે પ્રશ્ન કર્યો.

“ અરે તપસ્વિઓ ! શું કહું ? મ્હેં ધણો ધણો વિચાર કરી બેઠો. પણ એની બેઠે મ્હેં વિવાહ કર્યો છે એવું કોઈ પણ રીતે મ્હને સ્મરણ થતું નથી. તેથી કેવી રીતે ભાર્યો તરીકે હું એનો સ્વીકાર કરું ? વિશેષમાં, હાલ એ ગર્ભવતી છે.” રાજાએ જણાવ્યું.

શકુન્તલા દિઝમૂઠ બની જઈ મનમાં કહેવા લાગી : “ હાય ! પરણ્યા વિષે જ રાજાને સંદેહ છે, તો પછી ભારે સુખ ભોગવવાના મનોરથ શી રીતે પાર પડવાના ? ”

“ મહારાજ ! વિચાર કરો. મહર્ષિએ કેટલી ઉદારતા બતાવી છે. ત્હેમની ગેરહાજરીમાં ત્હેમની કન્યાનું ત્હમે હરણ કર્યું, છતાં પણ ત્હેમણે ક્રોધ કે અસંતોષ બતાવ્યા વિના, સંપૂર્ણ સંતોષ દાખવ્યો છે, અને કન્યાને આપની આગળ મોકલી છે. હમણાં ત્હમે ત્હેનો અસ્વીકાર કરો છો, તેથી એ મહાનુભાવ મહર્ષિને ત્હમે અપમાન આપ્યો છો. મહારાજને આવું વર્તન કોઈ રીતે યોગ્ય નથી.” શાકુંતલે એક વધુ પ્રયત્ન કર્યો.

શારદા જે શાકુંતલે કરતાં વિશેષ ઉતાવળીઓ અને ઉદ્વેગ હતા, ત્હેણે કહ્યું : “ શાકુંતલ ! હવે વિશેષ બોલવાની કાંઈ આવશ્યકતા નથી. હું એક બોલમાં જ સર્વ વિષયનો અંત આણી દઉં છું.” એમ બોલી તે શકુન્તલા તરફ ફર્યો અને ત્હેને સ્પષ્ટતાથી કહ્યું : “ શકુન્તલા ! અમારે જે કહેવાનું હતું તે અમે કહી નાખ્યું છે. રાજાએ જે ઉત્તર આપ્યો તે પણ તે સાંભળ્યો છે. હવે ત્હારે જે કહેવાનું હોય તે કહે, અને જેથી એની ખાતરી થાય તેમ કર.”

શકુન્તલાએ એક લાંબો નિઃશ્વાસ ખેંચ્યો. પછી તે ધીમે રહીને બોલવા લાગી : “ આર્યપુત્ર ! ” પણ એટલા શબ્દો બોલી તે અટકી ગઈ. ત્હેને લાગ્યું કે જ્યારે વિવાહમાં જ સંદેહ છે, તો પછી “ આર્યપુત્ર ” શબ્દનો પ્રયોગ નિર્થક છે. તે ફરીથી કહેવા લાગી : “ પૈરવ ! હું સરલ હૃદયની છું. સાઈ નરસું કાંઈ જ બાણતી નથી. તપોવનમાં આવી મમતા દેખાડી અને ધર્મને સાક્ષી કરી પ્રતિજ્ઞા લઈ, હવે આવાં દુર્વાક્ય બોલો છો ! શું એ ત્હમને ઉચિત લાગે છે ? ”

રાજથી આ વચનો સહન થયાં નહિ. તે કાને હાથ લગાડી જરા ક્રોધથી બોલ્યો: “ચૂપ રહે ! હવે હું આવાં પાપી વચન સાંભળનાર નથી. મ્હારા કુળને શા માટે કલંકિત કરે છે ?”

“હશે. પરંતુ ગ્રહણ કેમ કરે એવી જ ને ત્હમારાં પેટમાં ખરેખરી શંકા હોય, તે તે શંકા નિવારણ કરવા માટે ત્હમને એધાણી આપું, પછી કાંઈ ?” શકુન્તલાએ આગ્રહથી કહ્યું.

“વાહ ! એનાથી બીજું ઉત્તમ શું ?” રાજાએ જણાવ્યું.

શકુન્તલાએ વીંટી કાઢવા માટે આંગળીએ હાથ લગાડ્યો, તે આંગળીમાં વીંટી મળે નહિ ! આથી તે શીઘ્ર પડી ગઈ અને ગૌતમી સામું જોવા લાગી.

ગૌતમીએ કહ્યું: “મ્હને લાગે છે કે ત્હેં વીંટી બરાબર મજબુત રીતે બાંધી નહિ હોય. ખરે, શકાવતારમાં શચીતીર્થના કુંડમાં તું જલવન્દન કરતી હતી, તે વખતે વીંટી નીકળી પડી તે નહિ હોય ?”

“વાહ ! કહેવત છે કે પ્રત્યુત્પન્નમતિ જ્ઞાનમ્ ‘સી જાતને બુદ્ધે ઉદાવતાં વાર લાગતી નથી’ તે આનું નામ !” રાજાએ પોતાનો ક્રોધ ખરો કરવા પ્રયત્ન કર્યો.

શકુન્તલાએ અતિશય ખેદથી નિઃશ્વાસ નાંખી કહ્યું: “જેયું ? આ ઠેકાણે પણ નસીબ બે ડગલાં આગળનું આગળ ! ખેર, હું ત્હમને એક વાત સંભારી આપું, જેથી ત્હમને ખાતરી થાય.”

“હવે સાંભળવાની વાત આવી !” રાજાએ મજાકથી કહ્યું.

શકુન્તલાએ એક પૂર્વ વૃત્તાન્ત કહેવા માંડ્યો: “એક દિવસ નવમાલિકાના મંડપમાં આપણે બેઠાં હતાં, તે વેળા પાણીથી ભરેલું એક કમલપત્રનું પ્યાલું ત્હમે હાથમાં લીધું, નહિ વાર ?”

“લીધું, પછી ?” રાજાએ વાત ચલાવવાની ખાતર કહ્યું.

“તે વખતે દ્વીર્ધાપાંગ નામનું હરણનું બચ્ચું જેને મ્હેં છોકરું કરી પાળ્યું હતું, તે આપણી પાસે આવીને બેઠું. ત્હેના ઉપર ત્હમને દયા આવી, તેથી ત્હમે પોતે એ પાણી પીતા પહેલાં એ આપડને કહ્યું કે ‘લે આ, તું પી.’ ત્હમારી સાથે એને પરિચય નહિ, તેથી ત્હેને ત્હમારા હાથમાંથી પાણી પીવાનું મન થયું નહિ. પછી, મ્હેં તે પ્યાલું હાથમાં લીધું, એટલે તરત તે આવીને પાણી પીવા

લાગ્યું. તે વખતે ત્હમે હસીને નહિ બોલ્યા કે ‘ સહુ પોતપોતાનાં સગાંવહાલાંનો જ વિશ્વાસ રાખે છે ? ત્હમે બન્ને જણ અરણ્યવાસી છો, એટલે એક બીજાની પતીજ પડે જ તો.’ ”

આ વૃત્તાન્ત સાંભળી રાજા બોલ્યો: “ આવી મીઠી મીઠી બનાવટી વાતોથી વિષયી લોકોનાં મન ખેંચાય ખરાં ! ”

રાજાનાં આવાં આક્ષેપયુક્ત વચનો સાંભળી ગૌતમીથી રહેવાયું નહિ. તે બોલી ઉઠી: “ મહારાજ ! આવું બોલવું ત્હમને ઘટારત નથી. આ બાપડી તપોવનમાં ઉછરીને મ્હોટી થઈ છે; કપટ કેવું હોય તે એણે જન્મારામાં બે જાણ્યું નથી. ”

“ અરે ડાશી મા ! છેતરવું એ સ્ત્રીજાતિની સ્વભાવસિદ્ધ વિદ્યા છે, એ શીખવવી પડતી નથી. માણસ જાતની વાતો પડતી મૂકીએ, પશુપક્ષીઓમાં પણ એ વિદ્યા માદાઓને સ્વભાવસિદ્ધ હોય છે. જુઓ, કેઈ શીખવતું નથી, તોપણ કંઈકે કંઈ છેતરપંટી કરી, પોતાનાં બચ્ચાંને જન્મ્યાં કે તરત બીજાં પક્ષીઓના માળામાં મૂકી ઉછેરાવી લે છે ! ” રાજાએ ડહાપણનો ડાળ કરી જણાવ્યું.

આ છેલ્લા શબ્દો શકુન્તલાથી સહન થઈ શક્યા નહિ. તે ક્રોધના આવેશમાં આવી બોલવા લાગી: “ અનાર્ય ! તું જેમ પોતાને છેતરે છે, તેમ બીજાને પણ ધારે છે ? ત્હારે મન તો હું ગુણકા જેવી, કેમ ? પુરુષશના રાજા ઉપર વિશ્વાસ રાખી મ્હોડે મીઠા અને હેડે વિષના ભરેલા પુરુષની સાથે મ્હારૂં પાનું પડ્યું એ જ ખેદની વાત છે ! ” એમ કહી તે મ્હોં ઉપર લૂગડાનો પાલવ ઢાંકી પોકે-પોકે રડવા લાગી.

શાર્કુંરવે શકુન્તલાને ઉદ્દેશીને કહ્યું: “ જોયું ? હાથનાં કર્યો હૈયે વાગ્યાં. વગર વિચાર્યું કામ કરવાથી પાછળથી પસ્તાવો થયા વિના રહેતો નથી. પરસ્પરના મનની પરીક્ષા નહિ કરતાં પ્રીતિ કર્યાથી આખરે આમ વેર બંધાય છે. ”

“ કેમ બાઈ ! આ સ્ત્રીના બોલવા ઉપર તમામ વિશ્વાસ રાખીને અમારા ઉપર ગાળોનો વરસાદ વરસાવો છો ? ” રાજાએ અધીરાઈથી પૂછ્યું.

શાર્કુંરવે તિરસ્કારથી કહ્યું: “ ત્હમને તે કેમ કહેવાય ? ત્હમે તો મ્હોટા સત્યવક્તા ! જે માણસ જન્મ લઈને કપટ એ શું છે તે

સમજ્યું જ નથી ત્હેનું કહેવું ખોટું, અને જે છેતરવું એને શાસ્ત્ર માનીને અભ્યાસ કરે છે ત્હેનું કહેવું યથાર્થ ! ”

“ મહાશય ! આપ મ્હોટા યથાર્થવાદી છો. હું કચ્છલ કરું છું કે છેતરવું એ જ મ્હારી વિદ્યા અને ઉદ્યોગ છે; પરંતુ આપને પૂછું છું કે એને છેતરીને મ્હને શો લાભ થવાનો છે ? ” રાજાએ પ્રશ્ન કર્યો.

“ અધઃપતન ! ખીજો શો ? ” ક્રોધથી ધ્રુજતા શાર્ઙ્ગરવે કહ્યું.

“ પુરુવંશીયો અધઃપતન માગે છે, એ વાત અસંભવિત છે. ” રાજાએ જણાવ્યું.

આ પ્રમાણે બન્નેનો વાદવિવાદ ચાલતો જોઇને શારદ્વતે કહ્યું : “ શાર્ઙ્ગરવ ! હવે શા માટે થુંક ઉરાડે છે ? આપણે ગુરુની આજ્ઞા પ્રમાણે કામ કર્યું છે. હવે ચાલો આપણે પાછા જઇએ. ” એમ કહી રાજાની તરફ મ્હોં ફેરવીને ત્હેણે કહ્યું : “ મહારાજ ! આ હમારી પત્ની, ઇચ્છા હોય તો ત્હેને ગ્રહણ કરો, ઇચ્છા ન હોય તો ત્યાગ કરો. પત્નીના ઉપર લક્ષ કરનારનું સર્વ પ્રકારનું માલિકપણું છે. ” આમ કહીને શાર્ઙ્ગરવ, શારદ્વત અને ગૌતમી જવા નીકળ્યાં.

“ થું આ તર્કટીએ મ્હને છેતરી જ ! અને ત્હમે પણ આ બલાગણીને આમ ત્યજી જાઓ છો ! ” એમ બોલતી બોલતી શકુન્તલા પણ ત્હેમની પાછળ ચાલી.

શાર્ઙ્ગરવે ત્હેને અટકાવી અને ક્રોધથી કહ્યું : “ કેમ અમર્યાદ ! હારા મનનું ધાર્યું કરવા બેઠી છે કે ? રાજા જે પ્રમાણે કહે છે, તે પ્રમાણે જ જો તું હોય, તો તું કુલટા છે; તાત કણ્ડવ પણ ત્હારું મ્હોં જોશે નહિ. અને જો તું મનમાં પોતાને પતિવ્રતા માનતી હોય, તો તાસરે દાસી થઇને રહેવું એ પણ ઉત્તમ છે. માટે તું અહીંયાં જ રહે, અમે જઇએ છીએ. ”

“ અરે તપસ્વિઓ ! આ ખીયારીને ઉંધું સમજાવી શા માટે પ્રમાવો છો ? પુરુવંશીયો સંયમી છે. તેઓ પરસ્ત્રીનો સ્પર્શ પણ કરનાર નથી. ” રાજાએ આગ્રહપૂર્વક જણાવ્યું.

પણ તાપસો તો ચાલતા થયા. શકુન્તલા પાપાણની મૂર્તિ મની રહી.

હવે પુરોહિતે રાજાને જણાવ્યું : “ મહારાજ ! એક રસ્તો છે. આ સ્ત્રીને પ્રસવ થાય ત્યાં સુધી તે બંને મ્હારે ત્યાં રહે. સાધુ

પુરુષોએ આગળથી જ આપને કહેલું કે આપને જે પહેલવહેલો પુત્ર થશે તે ચક્રવર્તી થશે. જો ઋષિનો દૌહિત્ર આ પ્રમાણે લક્ષણવાળો નિવડે, તો પછી એનો સત્કાર કરી અંતઃપુરમાં રાખવામાં બાધ નથી."

• "જેવી ચુરુજનની ઇચ્છા." રાજાએ સંમતિ આપી.

તેથી પુરોહિત રડતી શકુન્તલાને લઈ ચાલવા લાગ્યો. એટલામાં એક તેજસ્વી અસરા આવી તેને ઉપાડી ચાલી ગઈ.

આ સમયે દરય જોઈ રાજા તો મૂઢ જ બની ગયો. તેને કાંઈ પણ સૂઝ પડી નહિ. તે ત્યાંથી ઉઠ્યો અને શયનગૃહ તરફ ચાલતો થયો.

પ્રકરણ ૬ હું : વીંટીનો ભેદ

શકાવતારના શયીતીર્થમાં સ્નાન કરતાં શકુન્તલાની વીંટી પાણીમાં પડી ગઈ હતી. પાણીમાં ડૂબતાં જ એક મોટી માછલી તેને ગળી ગઈ હતી. તે કેટલાક દિવસ પછી આ જ માછલી એક માછીની જાળમાં સપડાઈ ગઈ. માછીએ બીજાં માછલાં ભેગી એને પણ ઘેર આણી, અને તેનું પેટ ચીર્યું, તો અંદરથી એક ચક્રચક્રિત રત્નજડિત વીંટી તેના જોવામાં આવી. આનંદમાં મલકાતો તે માછી શહેરમાં આવી, ચોકસી બજારમાં એક પછી એક દુકાને પેલી વીંટી બતાવતો ફરતો હતો. એક ઝવેરીએ તે મણિમય વીંટી ઉપર રાજાનું નામ કેતરેલું જોઈને માછીને ચોર તરીકે સમજી, શહેરના કેાટવાળને બજાર આપી. તે પ્રમાણે કેાટવાળ બે સિપાઈઓ લઈને ત્યાં આવ્યો અને માછીને કેદ કર્યો. પછી તેને બાંધીને પૂછ્યું: "અરે ચોર! આ વીંટી તેને ક્યાંથી મળી તે કહે."

માછી ડરી જઈને કહેવા લાગ્યો: "મહારાજ! કૃપા કરો. હું એવું કામ કરનાર માણસ નથી."

"હં. ત્યારે રાજાએ તેને સારો વિદ્વાન બ્રાહ્મણ જોઈને દાનમાં આપી હશે, કેમ?" કેાટવાળે ધમકાવીને પૂછ્યું.

"સાંભળો, માઆપ! હું શકાવતાર ગામનો રહીશ, ને જાતે માછી છું. હું આ જાળ, આંકડા વગેરે સામાન વડે માછલાં પકડું છું ને તે વતી મારા કુટુંબનું પેટ ભરું છું. એક દિવસે હું આ

લોહિતા મચ્છને ચીરી કટકા કરતો 'તો એટલામાં એના પેટમાંથી રત્ન જેવી ચળકતી ઉજળા વીંટી મ્હેં દેખી. પછી હું એ વેચવા માટે ચૌટામાં દેખાડતો દેખાડતો જતો 'તો, એટલામાં ત્હમે મ્હને પકડ્યો. જે હતું તે કહી દીધું. મારો કે જીવાડો. આ વીંટી કેવી રીતે મળી ત્હેની આ હકીકત છે.' માછીએ વીંટીનો સવિસ્તર વૃત્તાંત જણાવ્યો.

કોટવાળે ત્હેની હકીકત સાંભળી લીધી. તે ઉપરથી ત્હેને માછી ઉપર જરા વિશ્વાસ આવ્યો. વિશેષમાં ત્હેનાં કપડાં વગેરેમાંથી માછલાંની જ વાસ આવતી હતી, તેથી તે માછી છે એ વાતનો ત્હેને નિશ્ચય થયો. તો પણ વીંટી ત્હેના હાથમાં કેવી રીતે આવી એ વિષયમાં ત્હેને હજી સંદેહ રહ્યો હતો, તેથી માછીને સિપાઇએના તાબામાં સોંપીને પોતે રાજની હજુરમાં ગયો. રાજને વીંટી બતાવી માછીએ કહેલી સર્વ હકીકત જણાવી.

વીંટી જોતાં જ દુર્વાસાનો શાપ નિવૃત્ત થયો, અને રાજને શકુન્તલા વિષેની સર્વ હકીકત પ્રત્યક્ષ થઇ. ત્હેણે એકદમ કોટવાળને હુકમ કર્યો કે 'માછીને વીંટીની કૌંમલ તથા ધનામ આપી વિદાય કરો.' તે પ્રમાણે કોટવાળે આવી માછીને છોડી દીધો અને રાજની આજ્ઞા પ્રમાણે ત્હેને પૈસા આપ્યા; અને તે ખુશી થતો થતો ચાલ્યો ગયો.

હવે, અથથી ઇતિ સુધી શકુન્તલાનો વૃત્તાન્ત રાજની સ્મૃતિમાં આવ્યો. તે ધણે જ મુંઝાઇને વિલાપ તથા પરિતાપ કરવા લાગ્યો. ત્હેના પશ્ચાત્તાપનો પાર રહ્યો નહિ. રાજભવનમાં જ્યારે શકુન્તલાનો તિરસ્કાર કર્યો, તે વખતની તે બિચારીની દયામણી મુખમુદ્રા ત્હેને વારંવાર સાંભરવા લાગી અને ત્હેને મર્માન્તિક દંશ દેવા લાગી. 'હવે શકુન્તલાનાં પુનર્દર્શન થવાં અશક્ય છે' એમ ત્હેને પાકો નિશ્ચય થતાં તે નિરુત્સાહ બની ગયો. ત્હેને કોઈ પણ વિષયમાં હવે રમ પડતો નહિ. ખાવું, પીવું, રાજકાર્ય સર્વ કાંઈ ત્હેને મન શુષ્ક લાગવા માંડ્યું. શકુન્તલાને દુઃખ દેવામાં પોતે કાંઈ બાકી રાખી નથી એ વિચાર ત્હેના મનમાં હમેશાં ઘોળાવા લાગ્યો. એક જ વિચાર, એક જ મનન, એક જ નિદિધ્યાસન. તે કાંઈની સાથે વાતચિત પણ કરતો નહિ; વાતચિત ત્હેને ગમતી નહિ. આરંભમાં રાત-દિવસ અશ્રુની અવિરત ધારા ત્હેનાં નેત્રમાંથી વહ્યાં કરતી, પાછળથી તે પણ સૂકાઈ ગઇ. ત્હેનું શરીર સૂકાવા લાગ્યું, ચહેરો હમેશાં

ખિન્ન રહેતો. કેવળ ત્હેના મિત્ર માલ્ય સાથે તે ઘણી વાર બેસી રહેતો, અને શકુન્તલા વિશે વાતો કાઢી, શોકભારને હળવો કરવા પ્રયત્ન કરતો. પરંતુ આથી તો તે વિશેષ દુઃખી થતો.

એક દિવસ માલ્ય વિનોદાર્થે રાજાને પ્રમદવનમાં લઈ ગયો. ત્યાં માધવીમંડપમાં એક શીતળ શિલાસન ઉપર બંને જણ બેઠા. થોડી વાર શાંત રહ્યા પછી માલ્યે પૂછ્યું: “મિત્ર! જો ત્હમે તપોવનમાં શકુન્તલા જોડે વિવાહ કર્યો હતો, તો શા માટે તે આવી ત્યારે ત્હેને પાછી વાળી?”

રાજાએ દીર્ઘ નિઃશ્વાસ ખેંચી ઉત્તર આપ્યો: “વયસ્મ ! આ વાત હવે શા માટે પૂછે છે ? રાજધાનીમાં આવી હું એકાએક શકુન્તલાનો વૃત્તાન્ત વિસરી જ ગયો. શા માટે વિસરી ગયો તે હું સમજી શકતો નથી. તે દિવસે પ્રિયા અનેક રીતે મ્હને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી, પણ મ્હારી મતિ—કાણુ જાણે શાથી ?—એવી જડ બની ગઈ હતી કે મ્હને તે વખતે કાંઈ પણ યાદ આવ્યું નહિ. ત્હેને સ્વેચ્છાચારિણી ધારી કેટલાંક ન કહેવાનાં વાક્યો કહી ત્હેની અવમાનના કરી. હાય !” એમ બોલતો બોલતો તે રડી પડ્યો; થોડી વાર મૂઢ સરખો બેસી રહ્યો. પછી ત્હેણે માલ્યને પૂછ્યું: “હીક, હું તો બૂલી ગયો, ત્હેને તો મ્હેં સર્વ કહ્યું હતું ને. ત્હેં શા માટે કથાપ્રસંગમાં કાંઈ પણ દિવસે શકુન્તલાની વાત કાઢી નહિ ? શું તું પણ મ્હારી પેઠે વિસરી ગયો હતો ?”

“ત્હમે વિસરી જાઓ, પણ હું કેમ વિસરું ? પરંતુ, બધું કહી રહ્યા પછી ત્હમે મ્હને એમ ન્હોતું કહ્યું કે ‘આ તો બધું મ્હારું મરકરીનું બોલવું છે, હસવાની વાત છે ? એ વાત સાચી નથી.’ અને હું પણ એટલો મંદબુદ્ધિનો કે ત્હમારા કલ્પા ઉપર મ્હેં વિશ્વાસ રાખ્યો. વળી, ત્હમે ત્હેને પાછી ફેરવી તે દિવસે હું ત્હમારી પાસે ન્હોતો, નહિ તો જે કાંઈ સાંભળ્યું હતું તે તે વખતે કહેત.” માલ્યે જણાવ્યું.

“વયસ્મ ! એમાં કેનો દોષ કહાય એમ છે ? અદૃષ્ટ બળવાન છે. નસીબમાં લખ્યું તે મિથ્યા થતું નથી.” રાજાએ નિઃશ્વાસ નાંખી કહ્યું; અને તે ઉડા શોકમાં ગરક થઈ ગયો.

ત્હેને દિલાસો આપતાં માલ્ય બોલ્યો: “પ્રિય વયસ્મ ! આવી

રીતે શોકસાગરમાં ડુબી જવું એ ત્હમારા જેવા માણસને લાયક નથી. સત્પુરુષ કેાઇ દિવસ શોકમાં આમ ઢીલા થઇ જતા નથી. કદાપિ પર્વતને એકાદ વંટોળીયાનો ઝપાટો લાગ્યો, તો શું તેથી તે કાંઈ ડગી જવાનો ?”

“અહો મિત્ર ! તિરસ્કારી કાઢતી વેળાએ વિહ્વળ થઈ ગયેલી પ્રિયાની અવસ્થા સાંભરી આવતાં હું કેવળ અસ્વસ્થ થઇ જાઉં છું. મ્હારાં તિરસ્કારયુક્ત વચ્ચનો સાંભળી તે બિચારી તાપસોની પાછળ ચાલવા લાગી; પણ ત્હેમાંના એક તાપસે ડોળા કાઢી ત્હેને ‘ ઉભી રહે ! ’ કહી ધમકાવી. તે વખતે આ નિર્દય ઉપર ત્હેણે કરેલો અશ્રુપૂર્ણ અને ભયંકર દષ્ટિપાત હજી મ્હારા હૃદયમાં તીરની માફક બોંકાયા કરે છે ! હાય ! હવે પ્રિયાનું દર્શન થવું અશક્ય છે. એક વાર મળે તો હું ત્હેની મારી માગી લઉં.” રાજાએ હૃદયના ઉદ્ગાર કાઢ્યા.

“એમ નિરાશ માં થાઓ. કાળે કરીને એનો સમાગમ તો અવશ્ય થવાનો. આ વીંટીના જ દાખલા ઉપરથી ત્હમને નથી લાગતું કે બનવા કાળ હોય છે તો ગયેલી વસ્તુ પણ અણુચિંતવી હાથમાં આવી જાય છે ?” માઢવ્યે આશા અને સાંત્વના આપતાં કહ્યું.

વીંટીનું નામ લેતાં રાજાને વીંટી સાંભરી આવી. તેથી તે વીંટીને મંબોધીને કહેવા લાગ્યો : “અરે રે મુદ્રિકા ! ત્હને દુર્લભ સ્થાન મળ્યું હતું, ત્યાંથી પડી તું ભ્રષ્ટ થઈ. મ્હારી પેઠે તું પણ અભાંગણી જ છે. પ્રિયાની કેમળ આંગળી તજી તું શા માટે પાણીમાં પડી ?”

“ભાઈ ! આ નામાંકિત વીંટીને શા પ્રસંગે એને હાથે ધાલી હતી ?” વિદ્વષ્ટે જિજ્ઞાસાથી પૂછ્યું.

“ભાઈ ! જ્યારે હું રાજધાની તરફ આવવા નીકળ્યો, ત્યારે પ્રિયાએ આંખમાં આંસુ લાવીને ગદ્ગદ કંઠે પૂછ્યું : ‘આર્યપુત્ર ! ક્યારે મ્હને રાજભવનમાં લઇ જશો ?’ ત્યારે મ્હેં આ અભાંગણી વીંટી ત્હેની કેમળ આંગળીએ પહેરાવી કહ્યું : ‘પ્રિયે ! આ વીંટી ઉપર કેાતરેલા મ્હારા નામના અક્ષરોમાંથી દરેરોજ એક એક અક્ષર ગણીશ, અને જ્યારે ગણતરી પૂરી થશે ત્યારે મ્હારાં માણસો ત્હને તેડવા આવશે.’ પ્રિયાની પાસે સરલ હૃદયથી આ પ્રતિજ્ઞા કરીને આવ્યો હતો, પરંતુ અહીં આવી મોહાંધ થઈ હું સર્વ વાત ભૂલી

ગયો ! હાય, વીંટી ! હું ત્હને શો ઠપકો આપું ? તું તો નિર્જીવ છે. મ્હેં જીવતા જગતાએ શા માટે પ્રિયાનો ત્યાગ કર્યો ? ખરેખર, આ વગર કારણે કરેલા ત્યાગને લીધે મ્હારું કાળજી બળીને ખાખ થઈ ગયું છે. હવે તો આ જીવની દયા લાવી ફરીથી દર્શન આપ. ” રાજાએ ઉંડી વેદના સાથે જણાવ્યું.

રાજા શોકાકુલ થઈ આમ વિલાપ કરે છે, એટલામાં ચતુરિકા નામની એક દાસીએ ચિત્રનું પાટીયું લાવી રાજાને આપ્યું. આ પાટીયા ઉપર રાજાએ પોતે શકુન્તલાને ત્હેની બન્ને સખીઓ સાથે ત્હેના પ્રથમ દર્શન પ્રમાણે ચીતરી હતી. માઢ્ય તે ચિત્ર જોઈ આશ્ચર્યથી બોલ્યો : “ વાહ મિત્ર ! ચિત્ર તો બહુ નિપુણતાથી કાઢ્યું છે. ભાવદર્શન વસ્તુઓની મધુર યોજનાથી રમણીય લાગે છે. જુદા જુદા ઉંચા નીચા ભાગ એવા તો કાઢેલા છે કે મ્હારી દષ્ટિ ઉપર નીચે જતી હોય એમ લાગે છે. કેવું શરીરનું સૌંદર્ય છે ! કેવો પ્રેમાળ ભાવ છે ! મુખારવિંદમાં કેવો સલજ્જપણનો ભાવ પ્રકાશે છે ! ”

આ સાંભળીને રાજાએ ઉત્તર આપ્યો : “ સખે ! ત્હેં પ્રિયાને પ્રત્યક્ષ જોઈ નથી, એટલે મ્હારા ચિત્રનૈપુણ્યની આટલી પ્રશંસા કરે છે. જો તું ત્હને જોત, તો આ ચિત્રથી કદી પણ સંતુષ્ટ થાત નહિ. ત્હેના અલૌકિક રૂપલાવણ્યના કાંઈક અંશ માત્ર આ ચિત્રમાં આવિર્ભૂત થયા છે. ચતુરિકા ! પીંછી અને રંગો લઈ આવ. હજી ઘણાંક ભાગો ચીતરવાં કરવાના બાકી છે. ”

ચતુરિકાના ગયા પછી રાજા માઢ્યને કહેવા લાગ્યો : “ સખે ! હું સ્વાદુશીતળ જલપૂર્ણ નદીનો ત્યાગ કરી, હમણાં શુષ્કકંઠ થઈ મૃગતૃણિકામાં તરસની શાન્તિ કરવા ગૂંથાયો છું : સાક્ષાત્ ઘર-આંગણે આવેલી પ્રિયાનો અપમાનપૂર્વક તિરસ્કાર કરી હવે હું ત્હેનું ચિત્ર નિહાળી ચિત્તવિનોદ કરવા માગું છું ! કેવી ભયંકર મૂર્ખતા ! ”

આવી રીતની વાતચિત થાય છે એટલામાં પ્રતિહારીએ આવી રાજાના હાથમાં એક પત્ર મૂક્યો. રાજાએ પત્ર ઉઘાડી વાંચ્યો અને તે બહુ દુઃખી થયો. તે બોલ્યો : “ વયસ્ય ! ‘કોઈ વહાણવટી નામે શેઠ ધનમિત્ર વહાણમાં બેસીને જતો હતો. એટલામાં સમુદ્રમાં તોફાન જગવાથી એ બિચારો વહાણની સાથે ડુબી મૂક્યો. એને પેટ કાંઈ સંતાન નથી માટે એનું સઘળું દ્રવ્ય ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે સરકારમાં આવવું જોઈએ,’ એમ પ્રધાનજી લખે છે. શિવ, શિવ, શિવ ! સંતાન

ન હોય એ મહાકષ્ટ છે. અરે રે ! આજ પ્રમાણે સંતાન વિનાનાં નિરાધાર કુળોમાં મૂળ પુરુષના મરવાથી સંપત્તિ પારકાને હાથ ન્થાય છે ! હાંય, હાંય ! મહારા અંતકાળે પણ આ પુરુવંશની લક્ષ્મીની ચે એવી જ વ્યવસ્થા થવાની !”

માઠવ્યે દિલાસો આપતાં જણાવ્યું : “ પ્રિય વયસ્ય ! નારાયણ કરે ને એવું અનિષ્ટ ન થાય. ત્હમે અકારણ આટલો પરિતાપ કરો છો. ત્હમારું વય હજી એટલું વીતી ગયું નથી, કે હવે પ્રજા ઉત્પન્ન ન થાય. પ્રભુની ઇચ્છાથી થોડા વખતમાં જ ત્હમે પુત્રનું મુખ જોશો.”

“ મિત્ર ! તું શા માટે વૃથા આશા આપે છે ? ધર પૂછતી લક્ષ્મી ચાંલ્લો કરવા આવી તે વખત એને અપમાન દઈ મ્હે કાઠી મૂકી. મ્હને ધિક્કાર હજો ! હવે પુત્રમુખ જોવાની આશા આકાશમાં !” રાજાએ ઉંડો નિઃશ્વાસ નાખી કહ્યું.

થોડી વાર પછી રાજાએ પ્રતિહારીને કહ્યું : “ પ્રધાનજીએ લખ્યું છે કે ધનમિત્ર ઘણો ધનવાન હતો. તેથી હું ધારું છું કે ત્હને પત્નીઓ પણ ઘણી હશે. ત્હમાંથી કદાચ કોઈ ગર્ભવતી હોય, તો ત્હની સંપત્તિનો માલિક આ ભાવી સંતાન રહેશે. પ્રધાનજીને આ ખાખતની તજવીજ કરવાનું કહેજે.” એમ કહી પ્રતિહારીને વિદાય કરી.

થોડીવાર થઈ એટલામાં ઇંદ્રનો સારથિ માતલિ દેવરથ લઈને આકાશમાંથી ત્યાં ઉતરી આવ્યો. ત્હણે રાજાને નમસ્કાર કરી નિવેદન કર્યું : “ મહારાજ ! દેવરાજે મ્હને આપની પાસે એક કામ માટે મોકલ્યો છે તે સાંભળવા કૃપા કરશો. આજકાલ કાલનેમિનો પુત્ર દુર્જય ખીજા કેટલાક દુર્દાંત દાનવો સાથે મળીને દેવતાઓનો મ્હોટો શત્રુ થઈ પડેલો છે. માટે દેવતાઓની ખાતર આપે કેટલાક દિવસ માટે દેવલોકમાં જઈ આ દાનવોનો વિનાશ કરવો પડશે. માટે આપ શસ્ત્ર લઈને આ આણેલા ઇંદ્રરથમાં બેસી દૈત્યોને જીતવા મહારી સાથે ચાલો.”

“ ઇંદ્રરાજની આટલી સંભાવનાથી એમનો મહારા ઉપર મ્હોટો ઉપકાર થયો છે.” એમ કહી રાજાએ પોતાનાં શસ્ત્રો મંગાવ્યાં અને પોતે ઇંદ્રના રથમાં બેઠો. જતાં જતાં ત્હણે માઠવ્યને કહ્યું કે “ મિત્ર ! પ્રધાનજીને કહેજો કે હું થોડા દિવસ માટે દેવકાર્યમાં રોકાયેલો છું; હું પાછો આવું ત્યાં સુધી ત્હમે એકલા રાજકાર્યની વ્યવસ્થા કરજો.”

પ્રકરણ ૭ મું : તપોવનમાં પુનર્મિલન

દુષ્યન્ત રાજાએ સ્વર્ગમાં જઈ, ત્યાં કેટલોક સમય રહી દાનવો સાથે તુમુલ યુદ્ધ મચાવ્યું અને હેમનો સંપૂર્ણ પરાજય કર્યો. આથી સ્વર્ગના લોકોનો ભય ટળી ગયો અને તેઓ પુનઃ શાંતિનો આસ્વાદ લેવા લાગ્યા. દેવરાજ ઇંદ્રને અતિશય સંતોષ થયો અને તેણે દેવોની સભા ભરી પોતાની સાથે અર્ધાસન ઉપર દુષ્યન્તને બેસાડ્યો. ત્યાં સર્વ દેવોની સમક્ષ ઇંદ્રરાજાએ હેને ઘણું માન આપ્યું અને પોતાની મંદારપુષ્પની માળા હેના ગળામાં પહેરાવી. પછી ઘણા દાઠમાઠથી દેવોએ દુષ્યન્તને સ્વર્ગમાંથી વિદાયગિરી આપી. તે ઇંદ્રના રથમાં બેસીને પૃથ્વી તરફ આવવાને નીકળ્યો. માર્ગમાં ઇંદ્રસારથિ માતલિને તે કહેવા લાગ્યો : “અહો માતલિ ! ઇંદ્રરાજાની આજ્ઞા તો મ્હેં માથે ચઢાવી; તથાપિ હેમણે કરેલો અતિશય સત્કાર જોતાં તો મ્હેં કાંઈ જ કર્યું નથી એમ મ્હને લાગે છે. મ્હને વળાવતી વખતે ઇંદ્રરાજાએ જે સન્માન આપ્યું છે, અહાહા ! હેનો સ્વપ્ને પણ મ્હને ખ્યાલ ન હતો.”

“મહારાજ ! દેવના તરફથી શા માનને આપ લાયક નથી ? આપને જેટલું માન આપીએ તેટલું એણું સમજવું. આપે તો સ્વર્ગમાંથી દાનવનો કાંટો કાઢી નાંખ્યો છે.” માતલિએ નમ્રતાપૂર્વક જણાવ્યું.

આ પ્રમાણે પરસ્પર વાતો કરતા કરતા અને એક પછી એક સુંદર દૃશ્યો જોતા જતા તેઓ હેમકૂટ પર્વત ઉપર આવી પહોંચ્યા. રાજાએ પૂછ્યું : “માતલિ ! આ પર્વત કયો ? એ પૂર્વ પશ્ચિમ સમુદ્રમાં સ્નાન કરી રહેલો, અને સુવર્ણ રસની વહેતી નદીઓવાળો સંખ્યાકાળના સમૂહ જેવો શોભી રહ્યો છે ?”

“આયુષ્મન ! એ તો હેમકૂટ. અહીં કુબેરના સેવકો કિન્નર લોકો રહે છે. તપસ્વિલોકોનું પણ આ ક્ષેત્ર છે. ભગવાન ઋષિયિપુત્ર કશ્યપ આ સ્થળે તપસ્યા કરે છે.” માતલિએ જણાવ્યું.

“તો આવા સત્પુરુષનાં દર્શન કર્યા વિના જવું ન થયે; માટે એમની પ્રદક્ષિણા કર્યા પછી જવાની સ્હારી છુટ્યા છે.” રાજાએ પોતાનો મનોરથ દર્શાવ્યો.

“વાહ ! ઉત્તમ વિચાર છે ! મહર્ષિના અંગ્રમ અહીં મીઠા પાણી

જ પાસે છે. ચાલો આપણે જઈએ.” એમ બોલી માતલિએ રથને ચોલાવ્યો, અને બંને જણ ચાલવા માંડ્યા.

થોડે છોટે ગયા એટલે એક ઋષિકુમાર રસ્તામાં મળ્યો, તેને માતલિએ પૂછ્યું: “લગવાન કશ્યપની શી ખબર છે? હમણું તેઓ ક્યાં છે?”

ઋષિકુમારે ઉત્તર આપ્યો: “લગવાન કશ્યપ આશ્રમમાં બેસી પોતાની ધર્મપત્ની અદિતિ અને અન્ય ઋષિપત્નીઓને પતિવ્રતાના ધર્મ સમજાવે છે. માટે હમણું દર્શનને વાર લાગશે.”

પછી માતલિએ રાજાને કહ્યું: “મહારાજ! આ અશોક વૃક્ષના થડ આગળ છાયામાં આપ બેસો. હું એટલામાં ઇંદ્રગુરુ કશ્યપ મુનિની પાસે જઈ આપના આગમનના સમાચાર નિવેદન કરું.” એમ કહી તે ઋષિના આશ્રમ તરફ ચાલ્યો.

રાજા થડને અડી ત્યાં ઉભો હતો, એટલામાં તેનો જમણો હાથ ફરકવા લાગ્યો. તેથી તે હાથને સંબોધીને કહેવા લાગ્યો: “અરે હસ્ત! મ્હેં અતિશય મૂર્ખપણાથી પ્રિયાનો ત્યાગ કર્યો છે, હવે કોઈ પણ પ્રકારના લાલની આશા વૃથા છે, તો તું શા માટે વૃથા ફરકી રહ્યો છે?” તે આ પ્રમાણે મનમાં બોલતો હતો એટલામાં ‘તોફાન કર નહિ. આખરે તારા સ્વભાવ ઉપર જ ગયો કે?’ એવા શબ્દો એકાએક રાજાના કાન ઉપર પડ્યા. એ સાંભળી રાજા વિચાર કરવા લાગ્યો: ‘અવિનયની આ ભૂમિ જ નથી; તમામ જીવજંતુ પોતપોતાના રાગદ્વેષ છોડી અહીં પરમ બંધુતાથી રહે છે. કોઈ પણ કોઈના તરફ અનુચિત વ્યવહાર કરતું નથી. તો આ હપકો કેને દેવામાં આવે છે?’ એમ વિચાર કરતો કરતો જે દિશા તરફથી અવાજ આવતો હતો તે દિશા તરફ તે બેઠો લાગ્યો. તેણે બેસ્યું કે એક પ્રભાવશાળી બાળક ધાવતા સિંહના બચ્ચાને વાળ ઝાલી ખેંચતો હતો અને પાસે બે તાપસીઓ ઉભી ઉભી તેને વારી રહી હતી.

“અરે સિંહ! ઉધાડ ત્હાં મ્હોડું, મ્હારે ત્હારા દાંત ચણવા છે.” બાળક સિંહને ઉદ્દેશીને બોલ્યો.

“અલ્યા તોફાની! આ આપણું બિચારું જનવરોને કેમ સતાવે છે? જાણતો નથી કે એ પણ ન્હાનાં છોકરાંની પેઠે આ તપોવનમાં ઉછરે છે? ત્હાં તોફાન તો વધતું જણાય છે. ઋષિઓએ ત્હાં નામ સુધર્મન સખ્યું છે તે બરાબર જ છે.” એક તાપસીએ કહ્યું.

“અરે, આ સિંહણુ ત્હારા ઉપર ત્રાપ મારશે, એના બચ્ચાને છોડતો નથી તે.” બીજી તાપસીએ ધમકી આપતાં કહ્યું.

“એંહ ! એમ હું કરી જવાનો કે ?” બાળકે દહતાથી જવાબ આપ્યો.

“બેટા ! આ સિંહણુના બચ્ચાને છોડી દે. ત્હને બીજું કંઈ રમકડું રમવા આપું.” પહેલી તાપસીએ કહ્યું.

“હ્યાં છે ? લાવ જોઈએ.” એમ કહી બાળકે હાથ લાંબો કર્યો.

“સુવ્રતા ! આ તોફાની છોકરો કંઈ ત્હારા કહેવાથી શાંત બેસવાનો નથી. તું જા, મ્હારી કાટડીમાં ઋષિકુમાર માર્કડેયનો માટીનો મોર છે તે લઈ આવ.” બીજી તાપસીએ કહ્યું. આ સાંભળી સુવ્રતા મોર લેવા ગઈ.

દરમ્યાનમાં રાજા આ સંધળું દરય જોયા કરતો હતો. તે મનમાં બોલ્યો : ‘આ બાળકને જોઈ મ્હને એના ઉપર પેટના દીકરા જેવું બહાલ આવે છે. પેટ છોકરું નહિ તેથી મ્હને બીજાનાં છોકરાં ઉપર બહાલ આવે એમ તો નહિ હોય વાર ?’ બાળકના દાડમની કળીયો જેવા દાંત, ત્હેનું મંદ મંદ હસવું, ત્હેનું કાલુ કાલુ બોલવું : આ સંધળું જોઈને રાજાના અંતરમાં અતિશય પ્રેમ ઉપજ્યો. પણ જ્યારે રમકડું લેવા બાળકે હાથ લાંબો કર્યો, ત્યારે એના હાથમાં ચક્રવર્તિ-પણાનું લક્ષણ જોઈને રાજાને ધણું જ આશ્ચર્ય લાગ્યું.

દરમ્યાનમાં બાળકનું તોફાન વધતું જ જતું હતું. તે સિંહશિશુને અનેક રીતે પજવવા લાગ્યો. તેથી પાસે ઉભેલી તાપસીએ દૂર ઉભેલા રાજાને જોઈ કહ્યું : “ભાઈ ! અહીં આવોની જરા. આ છોકરાએ સિંહણુના બચ્ચાને સજ્જડ પકડ્યું છે, અને ત્હને સતાવી રહ્યો છે. એને છોડાવો તો મ્હોટી કૃપા થશે.”

તાપસીના શબ્દો સાંભળી રાજા બાળક પાસે ગયો અને ધીમેથી કહેવા લાગ્યો : “અરે ઋષિકુમાર ! આ પવિત્ર તપોવનમાં રહીને ત્હમે આ પશુઓને પીડો છો; આવું વિરુદ્ધ વર્તન ત્હમારાથી કેમ રખાય ?”

એમ કહી ત્હેણે સિંહશિશુને બાળકના હાથમાંથી છોડાવ્યું, અને સ્પર્શસુખ અનુભવીને તે મનમાં તે મનમાં કહેવા લાગ્યો : ‘આ પરાયા પુત્રને અડકવાથી મ્હારા રામેરામમાં આનંદની લહરીઓ વ્યાપી ગઈ છે, જે ભાગ્યશાળી પિતા આ મનોહર બાળકને બોળામાં લઈ રમાડતો હશે ત્હેના સુખની સીમા આંકવી મુશ્કેલ છે.’

“મહાશય ! ત્હમારો પાડ માનું છું. પણ આ ઋષિકુમાર નહોય.”
તાપસીએ કહ્યું.

“બાળકનો આકાર અને કામ જોધને જણાય છે કે તે ઋષિ-
કુમાર નથી, પણ આ સ્થળે ઋષિકુમાર સિવાય અન્ય બાળકનો
'પ્રવેશ અસંભવિત સમજીને મ્હે' ત્હેને ઋષિકુમારના નામથી બોલાવ્યો.
પણ, જો એ ઋષિકુમાર નથી, તો તે કયા વંશનો છે વાર ?”
રાજાએ પોતાની જિજ્ઞાસા જણાવી.

“મહાશય ! એ પુરુવંશનો છે.” તાપસીએ ઉત્તર આપ્યો.

બાળક ધણો જ તોફાની હોવા છતાં રાજાની આગળ ધણો જ
શાન્ત થયો એ જોધને, તથા બન્નેના ચહેરામાં સરખાપણું જોધને
તાપસીને ક્યારનું યે આશ્ચર્ય લાગતું હતું. રાજાને પણ ‘બાળક પુરુ-
વંશનો છે’ એ જાણીને ત્હેના વિષે વિશેષ જાણવાનું કુતૂહળ ઉત્પન્ન
થયું હતું. તેથી ત્હેણે તાપસીને પુનઃ પ્રશ્ન કર્યો: “આ તો દેવભૂમિ
છે, અહીં મનુષ્યો પોતાની મેજે આવી શકતા નથી. તો આ બાળકનો
અહીં સંભવ ક્યાંથી ? એ વિષે શંકા રહે છે.”

તાપસીએ ઉત્તર આપ્યો: “ત્હમે કહો છો એ વાત ખરી.
પણ જ્યારે હું બધી વાત માંડીને કહીશ ત્યારે ત્હમને ભારે આશ્ચર્ય
લાગ્યા વિના રહેશે નહિ. આ છોકરાની મા એક અપ્સરાની દીકરી
થાય, અને એણે આ બાળકને અહીં જન્મ આપ્યો છે.”

પુરુવંશ અને અપ્સરા સંબંધ આ બે શબ્દો સાંભળીને રાજાના
હૃદયમાં પુનઃ આશાનો સંચાર થવા લાગ્યો. ત્હેની જિજ્ઞાસા વધી.
તેથી ત્હેણે ફરીથી તાપસીને પ્રશ્ન કર્યો: “શું આપ કહી શકશો કે
આ બાળક કયા પુરુવંશીય રાજાનો પુત્ર છે ?”

“મહાશય ! એ ધર્મપત્નીનો પરિત્યાગ કરનાર પાપાત્માનું તે
કેાણ નામ લે ?” તાપસીએ તિરસ્કારથી જણાવ્યું.

“અરે ! આ વાત તો મ્હને જ ખરાબર લાગુ પડે છે !”
રાજા મનમાં બબડ્યો. હવે ત્હેની જિજ્ઞાસા આગળ વધી, અને તે
‘બાળકની માનું તામ પૂછવાનું ત્હેને મન થયું’. પણ એટલો અવિનય
કરવાની ત્હેની હીમત ચાલી નહિ. એટલામાં બીજી તાપસી જે
‘સુપંદીમાં માટીનો મોર લેવા ગઇ હતી તે આવી પહોંચી અને
બાળકને કહેવા લાગી: “સર્વદમન ! લે આ શકુંત લાવી; એનું
લાવણ્ય કેવું છે ? એ.”

‘શકુન્ત’ એ શબ્દ સાંભળી બાળક ચમક્યો અને આમતેમ જોઈ કહેવા લાગ્યો: “ક્યાં છે મહારી મા? મહારે એની પાસે જવું છે.”

બાળક નામના સરખાપણાથી છેતરાયો એ જોઈને બન્ને તાપસી-ઓને જરા હસવું આવ્યું. તેમાંથી એક બોલી: “બેટા! મહેં તો કહ્યું કે ‘આ શકુન્ત એટલે પક્ષી-માટીના મોર-લાવી છું તે લેં. એનું સૌંદર્ય કેવું છે તે જો.’”

આ સર્વ જોઈને રાજા મનમાં તે મનમાં કહેવા લાગ્યો: “અરે! એની માનું નામ પણ શકુન્તલા છે? કેવું આશ્ચર્ય! પણ ખરેખર મહારું મન ભ્રમિત થયું છે. શકુન્તલાની નામરાશિ તો ઘણી યે સ્ત્રીઓ હશે!”

“અરે! આ છોકરાને કાંડે મંત્રેલો દોરો દેખાતો નથી જો!” ઉદ્વેગ પામી તાપસી એકદમ બોલી ઉઠી.

“બાઈ! ચિંતા માં કરો. આ સિંહના બચ્ચા જોડે કુસ્તી કરતાં એ દોરો પડી ગયો હતો.” એમ બોલી રાજાએ તે ઉપાડી લીધો.

“ઉપાડશો માં, ઉપાડશો માં, બાઈ! તમારો જીવ વહાલો હોય તો ઉપાડશો માં. અરે! રે! એમણે તો ઉપાડ્યો! હવે શી વહે!” એમ બોલી બન્ને તાપસીઓ પરસ્પર જોવા લાગી.

“એને અડકવાની ત્હમે મ્હને કેમ મના કરી વાર?” રાજાએ પોતાનો સંદેહ રજુ કર્યો.

પહેલી તાપસીએ ઉત્તર આપ્યો: “સાંભળો, મહારાજ! આ દોરો નામે અપરાજિતા કશ્યપ ઋષિએ એના જન્મકર્મ વિધિ કરતી વખતે બાંધ્યો હતો. એમાં ગુણુ એવો છે કે કદિ જો એ છુટી જઈ બોંય ઉપર પડે અને એના માખાપ સિવાય બીજો કોઈ ઉપાડી લે, તો એ દોરો સાપ થઈને તરત ઉપાડનારને ડસે છે. અને આવું ઘણી વાર બનેલું છે.”

હવે રાજાના હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ. તેને ખાતરી થઈ કે તે બાળક પોતાનો જ પુત્ર છે.

તાપસીઓએ આશ્રમમાં જઈ આ સઘળી આશ્ચર્યકારક ઘટના શકુન્તલાને કહી સંભળાવી; તેથી તથા ઘણો વખત થયાં પુત્રને દીઠો ન હતો તેથી તે ઉત્કંઠિત થઈને તાપસીઓ સાથે ત્યાં આવી પહોંચી.

રાજા વિરહથી સૂકાયેલી, દુઃખથી દબાયેલી, શીફી પડેલી શકુન્તલાને સખેદાશ્રમ એકાદશે જોવા લાગ્યો. થોડી વાર અવાક

થઈ તે મૂઢની માફક ઉભો રહ્યો. તેના મ્હોંમાંથી એક પણ શબ્દ નીકળી શક્યો નહિ. શકુન્તલા પણ રાજાનો શીકકો ચહેરો જોઈ સ્થિર નયને તેના તરફ તાકી રહી.

આખરે પોતાના મનનો વેગ શમાવીને રાજા શકુન્તલા તરફ ધીમેથી ગદ્ગદ કંઠે કહેવા લાગ્યો: “પ્રિયે! મ્હેં ત્હમારા ઉપર અતિશય જીલમ ગુજાર્યો છે. હાય! તે વેળાએ મ્હારી શુદ્ધિમાં અતિશય ભ્રમ પેદા થયો હતો, સ્મૃતિ ગુમ થઈ ગઈ હતી. મ્હેં અતિ ક્રૂરપણાથી ત્હમારું અપમાન કરી રાજભવનમાંથી કાઢી મૂક્યાં, ત્યાર પછી કેટલાક દિવસે મ્હને સઘળો વૃત્તાંત યાદ આવ્યો. આ બધું શાથી બન્યું તે હું કહી શકતો નથી. ત્યાર પછીથી મ્હારા દહાડા કેવા દુઃખમાં જાય છે એ મ્હારો અંતરાત્મા જાણે છે. ત્હમારું દર્શન ફરીથી આ અભાગીયાને થશે એમ મ્હને મુદ્દલે આશા નહોતી. પણ અંતે પ્રભુએ સૌ સારાં વાનાં કર્યાં છે. હવે ત્હમે ગઈ ગુજરી ભૂલી જાઓ, હંમેશને માટે ભૂલી જાઓ; અને મ્હારો અપરાધ ક્ષમા કરશો.” એમ બોલતો બોલતો અને રડતો રડતો રાજા શકુન્તલાના ચરણમાં ઢળી પડ્યો.

શકુન્તલા જે અત્યાર સુધી કાષ્ઠની પૂતળીની માફક આશ્ચર્યમાં ગરક થઈ સ્તબ્ધ ઉભી હતી તે એકાએક ચમકી, અને રાજાને ઉઠાડી નમ્ર ભાવે બોલવા લાગી: “ઉઠો, પ્રાણનાથ! ઉઠો. એમાં ત્હમે શું કરો? ત્હમારો કંઈ વાંક નથી. મ્હારા દૈવનો જ વાંક. નહિ તો તમ સરખા આવા દયાળુ પતિ કદી મ્હારા તરફ કઠોર થાય જ કેમ?” રાજા ઉઠ્યો.

“પણ આ અભાગણી ત્હમને શી રીતે સાંભરી આવી?” શકુન્તલાએ હર્ષશોકથી રડતાં રડતાં પ્રશ્ન કર્યો.

રાજાએ શકુન્તલાનાં અશ્રુ લૂછી નાંખી કહ્યું: “પ્રિયે! જુઓ. આ વીંટી. તે વખતે ત્હમે મ્હને એ દેખાડી શક્યાં ન હતાં, પણ કેટલાક દિવસ પછી જ્યારે તે અચાનક મ્હારા હાથમાં આવી પડી ત્યારે આપણે સઘળો વૃત્તાંત મ્હારી સ્મૃતિમાં તાદરશ ખડો થયો.” એમ કહી પોતાના હાથેથી વીંટી કાઢીને રાજા શકુન્તલાની આંગળીએ પહેરાવવા લાગ્યો. પણ શકુન્તલાએ ઉત્તર આપ્યો: “આર્યપુત્ર! હવે મ્હને એ વીંટી ઉપર વિશ્વાસ નથી. એણે મ્હારી ખરાબી કરી છે. એને ત્હમારી જ આંગળીએ રહેવા દો.”

“મા, મા! આ ભાયડો કેણુ છે વાર? એ મ્હને બેટા બેટા કહી બહાલ કરે છે.” બાળકે શકુન્તલાને પૂછ્યું.

“બાપુ ! તારા સહભાગ્યને પૂછ.” શકુન્તલાએ ટુંકો જ ઉત્તર આપ્યો. એટલામાં માતલિ હસતો હસતો સાં આવી પહોંચ્યો અને કહેવા લાગ્યો : “મહારાજ ! દૈવયોગે ધર્મપત્નીનો અને ત્હમારો સમાગમ થયો તથા પુત્રનું મુખદર્શન થયું તેથી હું ત્હમને વધામણાં દેઉં છું. ભગવાન કૃષ્ણ પણ આ વૃત્તાંત જાણીને ધણા આનંદિત થયા છે. તેઓ દર્શન આપવા બેઠા છે, મારે ચાલો.”

રાજાએ શકુન્તલાને કહ્યું : “પ્રિયે ! પુત્રને લઈને ચાલો. ત્હમને આગળ કરી ભગવાન કૃષ્ણ મુનિનાં દર્શન કરવાં એવી મહારી ઇચ્છા છે.”

“હું આર્યપુત્ર સાથે ગુરુને પગે લાગવા જતાં લજવાઉં છું.” શકુન્તલાએ નમ્રતાથી જણાવ્યું.

“પરંતુ રૂડે અવસરે તો સળોડે જવું ઘટિત છે, મારે ચાલો.” રાજાએ આગ્રહપૂર્વક કહ્યું.

તે પ્રમાણે રાજા સહકુટુંબ માતલિ સાથે ઋષિનાં દર્શન કરવા ગયો. સાં દેવમાતા અદિતિ અને કૃષ્ણ એકાસન ઉપર બેઠેલાં હતાં. ત્હમને સહકુટુંબ સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરીને રાજા ઉભો રહ્યો.

“વત્સ ! ચિરંજીવી થઈ ભૂમંડળનું પાલન કરો !” ઋષિએ પ્રસન્ન થઈ રાજાને આશીર્વાદ આપ્યો.

“વત્સે ! તારો પતિ ઇન્દ્ર સરખો છે, પુત્ર જયન્ત સરખો છે, તું શચી સરખી થા.” ઋષિએ શકુન્તલાને આશીર્વાદ આપ્યો.

પછી સર્વે યથોચિત બેઠાં. ત્યાર બાદ રાજાએ હાથ જોડી વિનયથી કહેવા માંડ્યું : “ભગવન્ ! આપની કૃપાથી આપની પાસે આવતા પહેલાં જ મહારી સર્વ મનકામના સિદ્ધ થઈ ગઈ અને પછી આપનાં દર્શન થયાં. તો આપનો આ અનુગ્રહ અપૂર્વ પ્રકારનો જ છે. ભગવન્ ! મહારા મનમાં એક સંદેહ રહે છે, ત્હેનું નિરાકરણ કરવા આપ કૃપા કરશો. આ આપના આશાંકિત સેવકનું ગાંધર્વ વિધિથી લગ્ન થયું હતું. પછી કેટલોક સમય ગયે એનાં બાંધવો એને મહારી પાસે લાવ્યાં. પરંતુ મ્હને કંઈ એ વાતનું લક્ષ રહ્યું નહિ, ને મ્હેં એને તિરસ્કાર કરી છાંડી. મારે એના તથા આપના સગોત્ર કૃષ્ણ ઋષિના અપરાધમાં હું આવ્યો છું. પાછળથી આ અંગૂઠી મહારી નજરે પડ્યાથી મહારા સમજવામાં આવ્યું કે મ્હેં કૃષ્ણ ઋષિની દુહિતા સાથે પૂર્વે લગ્ન કર્યું હતું. આ સર્વ ઘટના મ્હને બહુ આશ્ચર્યકારક લાગે છે.”

કૃષ્ણ ઋષિએ જરા હસી ઉત્તર આપ્યો : “વત્સ ! ત્હેમાં

ત્હારી ભંતને અપરાધી ગણીશ નહિ. ત્હારૂં જે ચિત્તભ્રમણ થયું હતું, તે ત્હેં કાંઈ જાણી જોઈને કર્યું ન હતું. જ્યારે મેનકા પોતે અંધરાતીર્થમાંથી ઉતરી પાછી વળતી હતી તે વખતે ત્હેના જાણવામાં આવ્યું કે શકુન્તલા મહાસંકટમાં આવી પડી છે, ભારે એના મનમાં મ્હોટી ચિંતા ઉત્પન્ન થઈ. પછી એ એને અહીં લઈ આવી અને અદિતિને સોંપી. પાછળથી એને જોઈને હું ધ્યાનમાર્ગે સમજી ગયો કે ત્હેં આ ગિયારી ધર્મ પ્રમાણે ચાલનારી તપસ્વિનીને છાંડી ત્હેનું કારણ દુર્વાસા ઋષિનો શાપ હતો, તેથી જ, કાંઈ ખીજ કારણથી નહિ; અને તે શાપ આ અંગુડી દીકેથી મટવાનો હતો. હવે ત્હમારે બન્નેએ મનમાં જરા યે શંકા રાખવાની જરૂર નથી. ત્હમે સુખી થઈને ધર્મકાર્ય કરો.

દુષ્યન્ત અને શકુન્તલા ઉભયને આથી અપૂર્વ આનંદ થયો. રાજા લોકનાં મ્હેણાંમાંથી મુક્ત થયો તેથી ત્હેના મનમાં દુઃખનો ભાર હલકો થયો.

શકુન્તલા પણ મનમાં વિચાર કરવા લાગી: “અરે! શી દૈવની ગતિ! પ્રાણનાથે મ્હારો ત્યાગ કર્યો હતો તે કાંઈ વગર કારણે કર્યો ન હતો. શાપ થયો એમ મ્હને સાંભરતું નથી, પણ શાપ થયો હશે અને હૈયાસૂતીએ મ્હેં તે જાણ્યો નહિ. મ્હારી સખીઓએ મ્હને એવું કહી મૂક્યું ‘તું કે જે ત્હારો ભર્તા ત્હને ભૂલી જાય, તો ત્હને વીંટી બતાવજે. તે એ જ કારણથી હશે!’”

“રાજન્ ! આ બાળક ત્હારા વંશની પ્રતિષ્ઠા છે. એમ જાણજો કે એ ત્હારી પેઢે ચક્રવર્તી રાજા થશે. અરણ્યનાં સર્વ જીવ-જન્તુઓનું એ દમન કરે છે માટે એનું નામ સર્વદમન પાડ્યું છે. પાછળથી એ સમગ્ર જીવનનો ભર્તા થઈ ભરત નામથી પ્રસિદ્ધ થશે.” ઋષિએ બાળક વિષે જણાવ્યું.

“ભગવન્ ! જ્યારે આપેજ એને સંસ્કાર કર્યો, તો હવે અમારી પણ એને વિષે મ્હોટી ઉમેદ રહે છે.” રાજાએ નમ્રતાપૂર્વક કહ્યું.

તરતજ ઋષિએ કુણ્વ અને મેનકાને પણ આ શુભ સમાચાર મોકલાવ્યા. છેવટે કુણ્વ ઋષિએ કહ્યું: “બાપ, હવે ત્હમે સ્ત્રી તથા પુત્ર સાથે ઈન્દ્રના રથમાં બેસી રાજધાનીએ સિધાવો, અને ચિરંજીવ રહી સુખી થાઓ.”

“જેવી ભગવાનની આજ્ઞા” એમ કહી રાજા ઉઠ્યો અને સ્ત્રીપુત્ર સાથે ઈન્દ્રના રથમાં બેસી રાજધાની તરફ જવા નીકળ્યો.

(૫) કુમારસંભવ યાને તારકાસુરવંધ

પ્રકરણ ૧: ઉમાજન્મ અને સેવાનો આરંભ

ઉત્તર દિશામાં દેવતા૩૫ પર્વતરાજ હિમાલય વિરાજે છે. ત્હેનું વિશાળ ક્ષેત્ર પૂર્વ-પશ્ચિમ સમુદ્રને અડકીને રહેલું હોવાથી તે જાણે પૃથ્વીનો વિસ્તાર માપવાની પટ્ટી ન હોય ! એમ સ્વાભાવિક ભાસ થાય છે. પૂર્વે સર્વ પર્વતોએ ભેગા મળીને આ હિમાલયને વસ, અને મેરુને દોગ્ધા (દૂધ દોહનાર, ગોવાળ) બનાવી ગો૩૫ ધારણ કરેલી પૃથ્વીનું દોહન કરી તેજસ્વી રત્નો અને દિવ્ય ઔષધિઓ નીપજાવી કાઢી હતી.

આ પર્વતરાજ અનંત રત્નોની ખાણ હોવા છતાં ત્હેના પર હમેશાં રહેલા બરફના ઢગલાઓથી ત્હેની શોભામાં ચત્કિચિત્ત પણ ન્યૂનતા આવતી નથી; કારણ કે જેમ ચંદ્રનાં શ્વેત કિરણોમાં ત્હેનો ડાઘ સ્પષ્ટ દીસતો નથી, તેમ અનેક ગુણોના રાશિમાં આવો એકાદ દોષ ખાસ દોષ તરીકે દૃષ્ટિગોચર થતો નથી.

હિમાલય ઉપર અનેક ધાતુઓ આવી છે, ત્હેમાં વાદળાંનાં ધાખાં પડવાથી અકાલ સંધ્યા થઈ રહે છે. આ પર્વત એટલો ઉંચો છે કે વાદળાં ત્હેના મધ્યભાગ સુધી આવી રહે છે. એ વાદળાંની છાયા નીચે બેસી અનેક સિદ્ધ સાધુઓ તપશ્ચર્યા કરે છે. સિંહોના હાથે હણાયલા અનેક ઉત્તમ હાથીઓનાં ગંડસ્થમાંથી પડેલાં તેજસ્વી મોતીઓના આધારે કિરાત લોકો સિંહનાં માર્ગ શોધી કાઢે છે. ત્યાં અનેક ભૂજવૃક્ષો આવેલાં છે. ત્હેની છાલ ઉપર વિદ્યાધર સુંદરીઓ ધાતુરસ વડે પ્રણય-લેખો લખે છે. ત્યાં ડોલતાં અનેક વાંસનાં વનોમાં સુસવાટા મારતો પવન ગાયન ગાતા કિન્નરોનાં જોડાંઓને સૂર આપી રહ્યો છે. ત્યાં થોકાંધ ઉગેલાં દેવદાર વૃક્ષોમાંથી ઝરતા રસને લીધે ત્હેનાં શિખરો સુગંધિમય બન્યાં છે. અનેક તેજસ્વી ઔષધિઓના પ્રકાશમાં કેટલાંયે સુખી જોડાં પર્વતગુફાઓમાં વિહાર કરે છે.

ખરેખર, પર્વતરાજે તે પર્વતરાજ જ છે ! ચમરી ગાયો પોતાની ચંદ્રકિરણ જેવી શ્વેત ચમરીઓ (પૂછડાં) આમ તેમ હલાવી પર્વત-રાજને પવન દેખે છે. લાગીરથીનાં જલમિદુથી શીતળ બનેલો

વાયુ દેવદારને ડાલાવતો, મેરપિચ્છને હલાવતો, કિરાતી લેકિને આનંદ પમાડી રહ્યો છે. તેનાં ઉચ્ચતમ શિખરો પર આવેલાં સરોવરમાંનાં કમળોમાંથી સપ્તર્ષિઓના હાથે ચૂંદાતાં બચ્ચેલાં કમળો નિમ્ન લાગ પર આવેલા સૂર્યના ઊર્ધ્વગામી કિરણોથી વિકાસ પામતાં જણાય છે. તે પર્વતોનો રાજા છે એમ સિદ્ધ કરવા પ્રજાપતિએ યજ્ઞમાં તેનો પણ એક ભાગ નિર્માણ કર્યો છે.

આ પર્વતરાજે પોતાની કુલપરંપરા આગળ ચાલુ રાખવા માટે પિતૃદેવોની ઈચ્છા માન્ય થી ઉત્પન્ન થયેલી મેના નામની સુંદર પવિત્ર કન્યા સાથે વિધિપુરઃસર લગ્ન કર્યું. સમય જતાં મેનાને ગર્ભ રહ્યો. તેણે મૈનાક* નામના પુત્રને જન્મ આપ્યો. એ અરસામાં દક્ષ પ્રજાપતિની કન્યા અને શંકરની પત્ની સતી પિતાએ કરેલા અપમાનને લીધે યજ્ઞકુંડમાં બળી ભસ્મ થઈ ગઈ. તે પુનઃ દેહ ધારણ કરવા માટે મેનાના ઉદરમાં આવી. યોગ્ય સમય થતાં એક મંગલ દિવસે તેનો જન્મ થયો. તે દિવસે આકાશ પ્રસન્ન લાગતું; નિર્મળ પવન વાતો; દેવોએ શંખ બજાવી પુષ્પવૃષ્ટિ કરી; સ્થાવર જંગમ સર્વને તે દિવસ અતિશય આનંદનો લાગ્યો.

એ તેજસ્વી કન્યા ચંદ્રકળા માફક વૃદ્ધિ પામવા લાગી. તેનાં અંગપ્રત્યંગો અધિક લાવણ્યમય બનતાં ગયાં. તે પર્વતની પુત્રી, માટે સગાં સંબંધીઓ તેને ‘પાર્વતી’ નામથી સંબોધવા લાગ્યાં. પણ પાછળ-

* એમ માન્યતા છે કે પૂર્વે પર્વતોને પાંખો હતી. તેથી તેઓ ગમે ત્યાં બેસી તે તે પ્રદેશને કચ્ચરધાણુ કરી નાંખતા. આ અનર્થ અટકાવવા માટે ઈંદ્રે પોતાના વજ્રથી તેમની પાંખો કાપવા માંડી. તે વખતે ભયનો માર્ગ મૈનાક સમુદ્રમાં પેસી ગયો, તે હજી પણ બહાર આવતો નથી ! બીજા સર્વ પર્વતોની પાંખો કપાઈ ગઈ છે. સરખાવો:—

વરં પક્ષચ્છેદઃ સમદમઘવન્મુક્તકુલિશ—

પ્રકારૈરુદ્ગચ્છદ્વહલદહનોદ્ધારગુરુભિઃ ।

તુષારાદેઃ સૂનોરહહ પિતરિ ક્લેશાવિવશે

ન ચાસૌ સંપાતઃ પયસિ પયસાં પત્યુરુચિતઃ ॥

મર્તૃહરિઃ, નીતિશતકમ્, ૩૬.

[પિતાને દુઃખી અવસ્થામાં રાખી પોતે સમુદ્રમાં સંતાઈ જવું તે કરતાં અભિમાની ઈંદ્રની મ્હોટી અગ્નિજ્વાળાઓથી ભયંકર બનેલા વજ્ર-પ્રહારથી પાંખો કપાઈ નય એ હિમાલયના પુત્રને માટે બહેતર હતું.]

થી મેનાએ 'ઉમા' (અરે નહિ) એમ બોલી ત્હેને તપ કરવાને વિષે ક્યો ત્યારથી ત્હેનું નામ 'ઉમા' પડ્યું. પર્વતરાજ પણ આ પવિત્રકન્યાથી પોતાને પવિત્ર માનવા લાગ્યો. એ કન્યા બાલ્યકાળમાં મંદાકિનીના રેતાળ પ્રદેશમાં રેતીના ઢગલાથી, ઢગથી, ટાંગલીઓથી સખીઓ સાથે રમવા લાગી. ત્હેની પૂર્વજન્મની વિદ્યાઓ ધીમે ધીમે આપોઆપ સ્પુરિત થવા લાગી.

બાલ્યકાળ વીતાડી ત્હેણે કુમારી અવસ્થામાં પ્રવેશ કર્યો. નવીન યૌવનનાં અંકુરો ત્હેના પ્રત્યેક અંગમાં દેખાવા લાગ્યાં. પગના અંગૂઠાના તેજસ્વી નખમાંથી નીકળતી મણિ જેવી લાલ પ્રભાને લીધે જણે ચાલતાં ચાલતાં તે રક્ત કમળો વેરતી ન હોય એમ લાગતું ! ત્હેની ચાલ હંસની માફક મોહક મંદગતિની હતી. પગથી માથા સુધીનું ત્હેનું પ્રત્યેક અવયવ એવું પુષ્ટ, શોભાપ્રદ અને પ્રમાણસર લાગતું કે ત્હેણે પહેરેલાં આભૂષણોને પણ તે આભૂષણરૂપ થઈ પડતું. ત્હેનો કર્ણપ્રિય મધુર સ્વર સાંભળ્યા પછી કોયલોનો ટહુકાર પણ કર્ણકંટુ લાગતો. જો પશુઓમાં જરી પણ લજ્જનો અંશ હોત તો જરૂર પાર્વતીના સુંદર કેશકલાપને જોઈ ચમરી ગાયો પોતાના વાળનું અભિમાન ત્યજ્યા સિવાય રહેત નહિ ! જોનારને એમ જ લાગતું કે વિધાતાએ ચંદ્ર, કમળ આદિ સર્વ ઉપમાનદ્રવ્યો લઈ યોગ્ય સ્થાને ત્હેનો વિનિયોગ કરી એક જ સ્થળમાં સંધળું સૌંદર્ય જોવાની ઇચ્છાથી પાર્વતીનું શરીર નિર્માણ કર્યું છે !

એક સમયે યથેચ્છ વિહાર કરતા નારદ મુનિ પાર્વતીને સખીઓ સાથે રમતી જોઈ હિમાલય પાસે આવ્યા. હિમાલયે ત્હેમનું યથાવિધિ પૂજન અર્ચન કર્યા પછી ત્હેમણે જણાવ્યું કે ' પાર્વતી ભગવાન શંકરની પત્ની થવાને નિર્માણ થએલી છે માટે ત્હમે ત્હેને શંકરની સેવામાં રાખો.' નારદના ગયા પછી હિમાલય અને મેના તે વિષે વિચાર કરવા લાગ્યાં. પરંતુ પોતાની પુત્રા સ્વીકારવા શંકરને પ્રાર્થના કરવાની ત્હેમની હિંમત ચાલી નહિ. તેથી નારદના કહેવા પ્રમાણે કરવાનું ત્હેમણે કણ્ઠ રાખ્યું.

ભગવાન શંકર પણ સુતીના ભસ્મીભૂત થયા પછી સંયમ ધારણ કરી ગિરિરાજ હિમાલયના એક શિખર પર તપશ્રયા કરતા હતા. સર્વને તપનું ફળ અર્પનાર સ્વયં શંકર કયા હેતુથી તપ કરતા હશે તે કાણુ કહી શકે ? ત્હેમના ગણલોકો ભૂર્જની જાલ પહેરી

નમેરુ ઝાડનાં અંકુરો માથામાં ખોસી, શરીરે મનશીળ લગાડી, શિલારસથી રંજિત થએલા પથરા ઉપર બેસતા. લેમનો મદોન્મત નન્દી પગની ખરીઓ વડે બરફના ઢગલાઓને ખોદતો સિંહના ખ્વનિ સાંભળતાં જોરથી બરાડતો. ત્યાં આવી હિમાલયે શંકરની પ્રાર્થના કરીને પોતાની કન્યાને લેમની સેવામાં રખાવી.

જો કે સમાધિમાં તે વિઘ્નરૂપ થઈ પડે, તો પણ ભગવાને લેમની સેવાનો અંગીકાર કર્યો; કારણ કે મનોવિકારનું કારણ પ્રત્યક્ષ હોવા છતાં જેનું મન ચંચળ થતું નથી એજ ખરો તપસ્વી છે એમ તેઓ સમજતા. તદનુસાર, હંમેશાં પૂજા માટે પુષ્પ લાવવાં, ચરવેદી શુદ્ધ કરવી, કુશ ધાસ તથા પવિત્ર જળ ભરી લાવવું વગેરે કાર્યમાં પાર્વતી નિયમિત રીતે જોડાઈ ગઈ.

પ્રકરણ ૨ : બ્રહ્માની સ્તુતિ અને દેવોનો નિશ્ચય

એ અરસામાં તારક નામના ભયંકર દાનવે દેવોને પીડવા માંડ્યા હતા. લેનાથી ત્રાસીને ઈંદ્ર સહિત સર્વે દેવો બ્રહ્મલોકમાં ગયા, અને ત્યાં ચતુર્મુખ બ્રહ્મા વ પાસે જઈ નમસ્કાર કરી લેમની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા:

“ હે ભગવન્! આપ ત્રિમૂર્તિને અમારા સાષ્ટાંગ નમસ્કાર હજો. સૃષ્ટિ પહેલાં આપ કેવળ એકાત્મ રૂપે હતા. સૃષ્ટિ પછી સત્ત્વ, રજસ્, અને તમસ્ એ ત્રિગુણનો આશ્રય કરી વિષ્ણુ, બ્રહ્મા અને મહેશ એમ ત્રિવિધિ રૂપે પ્રકટ થયા. ત્રિવિધ રૂપે રહી આપ ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયના અધિષ્ઠાતા છો. આઘ સૃષ્ટિ જળમાં આપ્રતું બીજ પડવાથી આ ચરાચર વિશ્વની ઉત્પત્તિ થઈ. આપ અનુત્પન્ન હોઈ જગતના અંતક છો; અનાદિ હોઈ જગતના આદિ છો; સ્વતંત્ર હોઈ જગતના ઈશ છો. આપ વેદવિદ્યાના પ્રણેતા છો. પ્રવર્તક પ્રકૃતિ પણ આપ છો અને ઉદાસીન પુરુષ પણ આપ છો. આપ પિતૃઓના પિતા છો, દેવોના દેવ છો, પ્રજાપતિઓના પ્રજાપતિ છો, પરથી પણ પર છો. હવ્ય અને હોતા, ભોજ્ય અને ભોક્તા, જ્ઞેય અને જ્ઞાતા, ધ્યેય અને ધ્યાતા આપ જ છો.”

આ પ્રમાણે અનેક સ્તુતિઓ સાંભળીને બ્રહ્મા પ્રસન્ન થયા. એ પુરાણ કવિના ચતુર્મુખમાંથી વૈખરી, મધ્યમા, પરચંતી, અને સૂક્ષ્મા એમ ચતુર્ધા વાગ્ધારા નીકળવા માંડી:

“હે પરાક્રમી દેવતાઓ ! પધારો, ત્હમારું સ્વાગત કરું છું. ત્હમારા મુખની કાંતિ આજ ક્ષીણ થએલી કેમ લાગે છે ? વૃત્તશત્રુ ઈદ્રિયું વજ્ર શાન્ત અને કુંઠિત થએલું કેમ દીસે છે ? આ પરંતપ વરુણ દેવનો પાશ મંત્રથી દીન બનેલા સર્પની માફક કેમ તેજોહીન જણાય છે ? લગ્ન શાખાવાળા વૃક્ષની માફક દેખાતો કુબેરનો ગદા-રહિત બાહુ અંતઃકથા દર્શાવી આપે છે. આ ચમરાજ પણ નિસ્તેજ દંડ વડે જમીનને ખોતરે છે. આ આદિત્યોનો ઉગ્ર પ્રતાપ કેમ શીતળ થઇ ગયો ? તેઓ ચિત્રામાં આલેખેલા હોય એમ જણાય છે. આ ઓગણપચાસ વાયુઓનો વેગ ક્યાં ગયો ? જટાઓ નીચી કરી બેઠેલા આ રુદ્રોનો હુંકાર કેમ ખોખરો સંભળાય છે ? ત્હમારી સ્થિતિ આજ આમ કેમ ? શું ત્હમારી પ્રતિકા આજ કાંઈએ છીનવી લીધી છે ? કહો શી પ્રાર્થના છે ?”

બ્રહ્માનાં માયાળુ વચનો સાંભળી સહસ્રાક્ષ ઈંદ્રે વાયસ્પતિ વરુ ધશારો કર્યો, તેથી તે બોલવા લાગ્યા:

“હે ભગવન્ ! આપે કહ્યું તે બરાબર છે. આપ સર્વના અંતર્યામી હોઈ સર્વ વાત જાણો છો. આપની પાસેથી વરદાન પામેલો મહા અસુર તારક સર્વ લોકોને ધૂમકેતુ જેવો થઇ પડ્યો છે. ત્હેના દ્વારમાં સૂર્યદેવ મંદ મંદ તપે છે; ચંદ્રને પોતાની સઘળી કળાઓ સાથે ત્યાં જ સર્વદા રહેવું પડે છે. ત્હેના બાગનાં ફૂલો ખરી પડે એ બીકથી વાયુ પણ મંદ ગતિથી વાય છે. ઋતુઓ પોતાનો ક્રમ છોડી દઇને માણીની માફક ત્હેના બાગોમાં પુષ્પવૃદ્ધિ કરી ત્હેની સેવામાં તત્પર રહે છે; સમુદ્ર પણ ત્હેને ભેટ કરવા થોડા રત્નો પોતાના પાણીમાં પાકતાં સુધી ધ્યાનપૂર્વક ત્હેના પર કાળજી રાખે છે. વાસુકિ આદિ મહાનાગ પોતાના જનવલ્લભાન મણિઓથી ત્હેના મહેલમાં સ્થિર પ્રકાશ પાડે છે. ત્હેનો કૃપાપ્રસાદ મેળવવાની અભિલાષાથી ઈદ્રિ રાજ સ્વર્ગનાં કલ્પદ્રુમનાં આબૂષણો બનાવી વારંવાર ત્હેને ભેટ મોકલે છે.

“આ પ્રમાણે સતત ત્હેની સેવા ઉઠાવતાં છતાં પણ એ દુષ્ટ તારક ત્રણે ભુવનને તપાવી રહ્યો છે. ખરેખર ! દુર્જન અપકારને

વશ છે, ઉપકારને નહિ. જે નંદનવનનાં પૂલો દેવકન્યાઓ કામળતાથી ચૂટે છે, તે બગીચાનાં આખાં ઝાડોનાં ઝાડો આ દુષ્ટ રાક્ષસ કાપી નાંખે છે. સૂર્યના ઘોડાથી ખૂંદાયલા મેરુ પર્વતનાં શિખરો ઉખાડી લાંબી તે પોતાના મહેલોમાં કીડાપર્વત તરીકે ગોઠવે છે. મંદાકિનીનાં મુવર્ણ કમળો ઉખાડી લાવી ત્હેણે પોતાની વાવમાં રોપ્યાં છે. કદાચ તે એકાએક આવી ચડશે એવી બીતિને લીધે અમારાથી વિમાનમાં બેસી બહાર ફરવા પણ નીકળાતું નથી. યજ્ઞમાં દેવતાના મુખમાં નાખેલું હવિ પણ એ દુષ્ટ છીનવી જાય છે. ઇંદ્રનો ઉચ્ચૈશ્રવા ઘોડો ત્હેણે ખુંચવી લીધો છે. વિષ્ણુનું સુદર્શન ચક્ર પણ ત્હેના ગળામાં પુલની માફક જઇને પડે છે. ત્હેને જિતવાની અમારી સઘળી આશાઓ નષ્ટ થઈ છે. માટે ત્હેનો સંહાર કરે એવો એક સેનાપતિ ઉત્પન્ન કરવાની ખાસ જરૂર છે. હે પ્રભો ! એટલી અમારી પ્રાર્થના છે. ”

ત્હેમનાં વચનો સાંભળી બ્રહ્માએ ઉત્તર આપ્યો:—“ હે દેવો ! ત્હમારો મનોરથ પૂર્ણ થશે, પરંતુ કેટલોક વખત ત્હમારે ધીરજ ખમવી પડશે. ત્હેને મારનાર સેનાપતિને હું ઉત્પન્ન કરી શકું એમ નથી. મ્હારી પાસેથી તો ઉગ્ર તપ કરી ત્હેણે વરદાન મેળવેલું છે. તેથી શંકરની શક્તિ સિવાય યુદ્ધમાં એની સામે થનાર કોઈ નથી. હાલમાં તેઓ હિમાલય પર્વત પર તપ કરે છે. ત્હેમના સંયમી મનને હિમા તરફ આકર્ષવાને ત્હમે પ્રયત્ન કરો. ત્હેમનું ઉગ્ર બીજ ધારણ કરવા માટે જગતમાં હિમા અગર તો ત્હેમની જલમયી મૂર્તિ સિવાય અન્ય કોઈ શક્તિમાન નથી. ત્હેમનાથી ઉત્પન્ન થએલો સેનાપતિ ત્હમારું કામ સિદ્ધ કરશે. ”

આ પ્રમાણે બોલી બ્રહ્મદેવ ત્યાંથી અંતર્ધાન થયા.

* * * *

દેવો સ્વર્ગમાં આવ્યા અને ત્હેમણે એક મોટી સભા ભરી. ત્હેમાં ઇંદ્ર રાજાએ મદનને આગળ બોલાવી પોતાની પાસે આસન પર બેસાડ્યો. મદને મસ્તક નમાવી પ્રાર્થના કરી:

“ મહારાજ ! જગતમાં આપનું જે કાંઈ કાર્ય કરવાનું હોય તે ખુશીથી આ સેવકને ફરમાવશો. શું ઇંદ્રપદની આકાંક્ષાથી વિશ્વમાં કોઈએ ઉગ્ર તપશ્ચર્યા આરંભી છે ? જો એમ હોય તો મ્હને બતાવો, કે ત્હેને મ્હારા એક બાણથી મ્હાત કરી દઉં. કયો ઋષિ મુનિ પુનર્જન્મના લાયકી આપની ઇચ્છા વિરુદ્ધ મુક્તિમાર્ગમાં વળ્યો છે ?

એક પળ વારમાં સુંદરીઓનાં ચતુર કટાક્ષમાં લેને બાંધી દઉં. કયી પતિવ્રતા પ્રમદા આપના મનમાં વસી છે ? ઘડીમાં લેને મોહ પમાડી, લગ્નયુક્ત બનાવી, લેના બાહુ સ્વયં આપના કંઠમાં અર્પણ કરાવું. શું કોઈ સ્ત્રીએ ક્રોધમાં આવી આપનો તિરસ્કાર કર્યો છે ? એક ક્ષણમાં લેને પશ્ચાત્તાપ કરાવી દઉં. આપના પ્રતાપથી તો એક વસંતને સખા તરીકે રાખી મહારાં પુષ્પ-બાણો વડે મહાદેવનું ચે ચિત્ત ચૂંચળ બનાવી દઉં.....”

આ છેલ્લું વચન સાંભળી ઇંદ્ર ઉલ્લાસમાં આવી ગયો. લેણે મદનની પીઠ થાબડી કહ્યું, “ સખે ! તારો ગર્વ સકારણ છે. તું અને આ વજ્ર બન્ને મહારાં શસ્ત્રો છો. તપશ્ચર્યા આગળ વજ્ર નકામું છે, પણ તું તો સર્વ ઠેકાણે સિદ્ધિદાતા છે. મહેને તારી અશ્રાગ શક્તિનો પરિચય છે તેથી એક મહાકાર્ય લેને સોંપવા માગું છું. લેં શંકર ઉપર વિજય મેળવવાની હિંમત કરી તેથી ખરેખર લેં દેવોનું કાર્ય અંગીકૃત કરી લીધું છે. દેવોને ભગવાન શંકરના વીર્યથી ઉત્પન્ન થએલો એક સેનાપતિ જોઈએ છે. લેમની શક્તિ ધારણ કરે એવી જગતમાં એક જ સ્ત્રી છે અને તે હિમાલયની પુત્રી ઉમા છે. હાલમાં પિતાના આદેશથી તે ભગવાનની સેવામાં તત્પર રહે છે એમ મહેં અપ્સરાઓ પાસેથી સાંભળ્યું છે. માટે જ અને દેવકાર્ય સિદ્ધ કર. વસંત તો તારો હંમેશનો સાથી છે જ, એટલે તે તારી સાથે આવશે એમાં કોઈ કહેવાની જરૂર નથી. ”

ઇંદ્રનાં ઉત્તેજક વચનોથી પ્રોત્સાહિત થઇને નમસ્કાર કરી મદન દેવસભામાંથી બહાર નીકળ્યો, અને વસંત તથા રતિને સાથે લઇ હિમાલય તરફ ચાલ્યો. વસંત અને રતિ મનમાં સમજ્યાં કે શંકર જેવા મહાયોગીને લલચાવવા એ જીવસાટાનું કામ છે. તો પણ ગયા વિના હવે છુટકો ન હતો, તેથી કચવાતા મને તેઓ આગળ ચાલ્યાં.

પ્રકરણ ૩ : મદનદાહ અને રતિવિલાપ

હિમાલય ઉપર સંયમી તપસ્વીઓને યોગ્ય ભૂમિમાં આવી મદનસખા વસંતે પોતાનું પોત પૂર્ણપણે પ્રકાર્યું. સૂર્યનાગ્રાયણ પોતાનો સ્વાભાવિક ક્રમ છોડી ઉત્તરાયણના ગયા. દક્ષિણ દિશાને

સુખદ વાયુ મંદ મંદ વાવા લાગ્યો. સુંદરીઓના સન્નપુર ચરણસ્પર્શ વિના પણ અશોક વૃક્ષોને પુષ્પના ફાલ આવવા લાગ્યા. આમ વૃક્ષના નવીન ફુટેલા મોર રૂપી કામળાણુ ઉપર વસંતે જાણે ભ્રમર રૂપી અક્ષરો લખ્યા ન હોય એમ લાગતું ! કરેણુનાં ઝાડો અનેક રંગ-ઘેરંગી પુષ્પોથી લગી પડ્યાં. હેમનું સુંદર દૃશ્ય જોઈ ખરેખર હૃદયને આનંદ થતો, પણ હેમાં સુગંધનો અભાવ જાણી મન જરા ખિન્ન થતું. વિધાતાની સૃષ્ટિમાં ખરે જ કેાઈ પણ સર્વગુણસંપન્ન હોવું અતિશય મુશ્કેલ છે. આ પ્રમાણે શંકરની પૂર્ણકુટીની ચોતરફ દૂર દૂર સુધી ઝાડપાન અને પુલ ફળની મનોહર શોભાથી અકાળે એક સુંદર દૃશ્ય રચાઈ ગયું.

આંખાનાં તાળાં અંકુરોનો આહાર કરી નર-કાયલો એવો મધુર ટહુકાર કરવા લાગ્યા કે જાણે માનિની સ્ત્રીઓનું માન લોપાવનાર મદનનાં જ વચનો ન હોય એમ લાગતું ! ચોતરફ આકસ્મિક વસંતની ખહાર ખીલેલી જોઈ હિમાલયના તપસ્વીઓને પોતાનાં મન સંયમમાં રાખવાં કઠિન થઈ પડ્યાં.

આ પરિસ્થિતિમાં જ્યારે પુષ્પવ્યાપ લઈ રતિ સહિત મદન-રાજની પધરામણી થઈ ત્યારે તો શૃંગાર ભાવની હદજ વળી ગઈ.

ભ્રમરોનાં પ્રેમી યુગલો એક જ પુષ્પમાંથી સાથે મધુ રસ પીવા લાગ્યાં. સ્પર્શાનંદમાં અધમીંચી આંખો કરીને ઉભેલી હરિણીના શરીરે હરિણુ શીંગડા વડે ખંજવાળવા લાગ્યા. કમળના પરાગવાળું સુગંધિ જળ પોતાની સૂંઠમાં લઈ હાથણી હાથીના મ્હોમાં મૂકવા લાગી. ચક્રવાક પક્ષી પોતે અર્ધી ખાધેલો કમળનો દાંડો ચક્રવાકીને આપવા લાગ્યો. કિન્નર-મિથુનો ગીત ગાતાં ગાતાં પરસ્પર મુખ-મુંબન કરવા લાગ્યાં. પુષ્પગુચ્છો રૂપી સ્તનો વડે, રાતાં પલ્લવ રૂપી ઝોણવાળાં લતાવધુઓ કામળ શાખા રૂપી બાહુ વડે વૃક્ષોને દૃઢ આલિંગન આપવા લાગી. ચોતરફ ચાલી રહેલી આ પ્રવૃત્તિમાં અખસરોઓનાં મધુર નૃત્યગીતથી અનેરી શોભા પ્રકટી રહી હતી.

આ સમયે ભગવાન શંકર સમાધિ અવસ્થામાં ભૂમાનંદનું રસ-પાન કરતા હતા. ખરેખર આવાં વિધ્નોથી સંયમી લોકોની સમાધિમાં વિચ્છેદ થઈ શકતો નથી. પૂર્ણકુટીના દ્વાર આગળ હાથમાં સુવર્ણ-દંડ લઈ ઉભેલો નન્દી મ્હોં ઉપર એક આંગળી મૂકી ગણુ લોકોને

ચંચળતા દૂર કરવા માટે ઈશ્વારે કરવા લાગ્યો. તેની આજ્ઞાથી એકલા ગણે જ નહિ પણ ચોતરફ પશુપક્ષીઓ અને સમગ્ર અરણ્ય શાંત અને ચીતરેલું હોય એમ દેખાવા લાગ્યું.

એટલામાં વૃદ્ધોની આડમાં થઇને નન્દીની આંખ ચૂકાવી મદને શંકરના સમાધિસ્થાનમાં પ્રવેશ કર્યો. અંદર જઈ તેણે દેવદારની વેદિકા ઉપર પાથરેલા વ્યાઘ્રચર્મ પર પંચવાયુના નિરોધથી નિષ્કંપ પ્રદીપ જેવા, સર્પ વડે ઉંચી બાંધેલી જટાવાળા, નિષ્પન્દ નેત્રવાળા, મનને નવેદ્યારથી નિવૃત્ત કરીને વીરાસને શાંત બેઠેલા, સમાધિસુખમાં મહાલતા ભગવાન શંકરને જોયા.

આ સ્થિતિમાં ભગવાનનાં દર્શન કરતાં જ મદનના હાથમાંથી ધનુષ અને બાણ પડી ગયાં. તેનાં ગાત્રો ધ્રુજવા લાગ્યાં.

પરંતુ એટલામાં જ પાર્વતી બે સખીઓ સાથે દ્વાર આગળ આવી ઉભી રહી. તેણે રાતું વસ્ત્ર પહેર્યું હતું. તાબાં વસંત પુષ્પોના અલંકારો ધારણ કર્યા હતા. તેના સુગંધિ નિઃશ્વાસની પારમલ લેવા આબુઆબુ ભમતા ભમરાઓને એક પુષ્પથી તે વારંવાર ઉરાડતી હતી. એક હાથમાં ભગવાનની પૂજાવિધિ માટે તેણે પુષ્પો અને માળાઓ લીધી હતી. આવું સર્વાંગ સુંદર અને રતિને પણ શરમાવે એવું પાર્વતીનું સ્વરૂપ જોઇ મદનને પાછી હિંમત આવી.

તે જ વખતે ભગવાન શંકર સમાધિમાંથી નિવૃત્ત થઇ બેઠા હતા. નન્દીએ અંદર આવી તેમને પાર્વતીના આગમનની ખબર આપી. તેમણે બોલ્યા વિના માત્ર આંખના ઈશારાથી તેને અંદર આવવા દેવાની સંમતિ આપી. તે પ્રમાણે પાર્વતીએ બે સખીઓ સાથે પર્ણકુટીમાં પ્રવેશ કરી સ્વહસ્તે ચૂટેલાં પત્રપુષ્પો પ્રભુના ચરણ આગળ ભેટ કર્યાં અને ભગવાનને સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કર્યા.

શંકરે તેને આશીર્વાદ આપ્યો, “હે બાલિકા, તને અલૌકિક પતિ પ્રાપ્ત થાઓ!” ખરેખર ભગવાનનાં વચનો કદી અસત્ય કરતાં નથી!

મદન પુર્ણકુટીના એક ખુણે ઉભો ઉભો ક્યારનો યોગ્ય અવસર શોધતો હતો. જ્યારે આશીર્વાદ આપી શંકરે પાર્વતી સામું જોયું ત્યારે પાર્વતી મંદાકિનીનાં કમળખીજની બનાવેલી જપમાળા, પોતાના કામળ શ્વેત હસ્ત વડે, શંકરના હસ્તમાં આપવા માટે એક ડગલું

આગળ આવી. શંકરે તે લેવા હાથ લાંબો કર્યો. આ સંધિકાળ બરાબર જોઈને મદને સંમોહન નામનું અમોઘ બાણ ધનુષ પર ચઢાવ્યું. પરિણામે શંકરનો સંયમ જરા શિથિલ થયો અને ત્હેમણે ઉમીના રાતા હોઠ ઉપર વિશેષ દૃષ્ટિ ફેરવી. પાર્વતીએ પણ નવીન યૌવનથી ખીલતાં અંગો વડે પોતાનો શૃંગાર ભાવ વ્યક્ત કરતાં શંકર તરફ એક મોહક કટાક્ષ ફેંક્યું. બન્નેની દૃષ્ટિ એકત્ર થઈ!

પણ શંકર જેવા મહા તપસ્વીને ફસાવવા એ મદનની શક્તિ બહારનું કામ હતું. ત્હેમણે ઇન્દ્રિયક્ષોભને એકદમ બળપૂર્વક સંયમમાં આણી ત્હેનું કારણ શોધવા પર્ણકુટીમાં આમ તેમ દૃષ્ટિ ફેંકી, તો એક ખૂણે ડાબો પગ જરા વાળી, જમણી આંખ સુધી ધનુષને ખેંચી, એક ખભો નમાવી, પોતાના પર બાણ છોડવા તત્પર થયેલા મદનને ત્હેમણે જોયો. તપમાં આ પ્રમાણે અચાનક ભંગ થતો જોઈ ત્હેમને રૂવે રૂવે ક્રોધ વ્યાપી ગયો; ભવાં ચઢી ગયાં; ત્યાં ભયંકર દેખાવ થઈ રહ્યો. તત્ક્ષણે ત્હેમના તૃતીય નેત્રમાંથી અગ્નિની ભભકતી જ્વાળા પ્રકટી અને

“ પ્રભો ! બસ કરો ! શાંત થાઓ ! ”

એવી આકાશમાં રહેલા દેવોની ખૂબ પર્ણકુટીમાં પહોંચે તે પહેલાં તો મદન બળીને ભસ્મનો ઢગલો થઈ પડ્યો. વિજળી વૃક્ષનો સમૂળો નાશ કરી જેમ પાતાળમાં વિલુપ્ત થઈ જાય, તેમ શંકર મદનનો સર્વથા નાશ કરી ત્યાંથી એકદમ અંતર્ધાન થઈ ગયા.

આ સંધ્યું જોઈને પાર્વતી ભોંડી પડી ગઈ. પિતાનો અભિલાષ વ્યર્થ ગયો જાણી ત્હેને પોતાના સુંદર દેહ ઉપર ધિક્કાર છુટ્યો; અને સખીઓ સમક્ષ થયેલો આ ઉપહાસ જોઈ ત્હેને વધારે શરમ લાગી. ખિન્ન મને તે ઘર તરફ વળી.

* * * * *

પતિનું આવું ભયંકર અવસાન જોઈ, રતિને એવો સખ્ત આઘાત લાગ્યો કે તે મૂર્છા ખાઈ ધરણી પર ઢળી પડી. કેટલીક વાર પછી ત્હેની મૂર્છા શાંત થઈ એટલે તે બેબાકળા ઉઠી, ભસ્મના ઢગલા સામું જોઈ અત્યંત કરુણ આકંઠ કરવા લાગી:—

રતિ વિલાપ

(વિયોગિની વૃત્ત)

- થયલી વશ મોહને રતિ, વિવશા કામવધૂ જગાડો તે,
વિધિએ અનુભાવવા* અરે ! નવ વૈધવ્ય અસહ્ય વેદના. ૧
- કરીને દગયુગ્મ સ્વસ્થ એ, પ્રલયાન્તે+ સધળે રતિ જીવે;
નિરખી કદિ ના ધરાય જે, પ્રિય વિનષ્ટ મનાય કેમ તે ? ૨
- “ અયિ ! જીવિતનાથ ! જીવતા ? ” વદી ઉઠી જઈ આગળે જીવે,
પુરુષાકૃતિ ભૂમિ ઉપરે, હરકોપાશિની ભસ્મ નીરખે. ૩
- ફરીને રતિ વિહ્વલા થઈ, વનભૂમિ કરતી દુઃખી રહી;
રજથી સ્તન ધૂસરાં થયાં, વિખરાઈ લટ કેશની બધી. ૪
- “ ઉપમાન હતું વિલાસીનું, તન સૌંદર્ય વડે જ આપનું,
“ નિરખી પ્રિય ! આજ આ દશા, ઉર ફાટે ન; સ્ત્રીઓ કઠિન રે ! ૫
- “ ક્ષણમાં ત્યજી સખ્ય કંઈ મહેને, મુકી પ્રાણેશ્વર ચાલીયા તહેમે,
“ જલસે જ નલિનીને, જ્યમ ભાગ્યે નિજ પાળ જાય છે. ૬
- “ મમ અપ્રિય ના કર્યું તહેમે, અણુકાવ્યું તહેમે કર્યું ન મહેં;
“ ક્યમ કારણ વિણ દર્શન રડતી આ રતિને ન હો અરે ! ૭
- “ કરતાં ભૂલ નામમાં તહેમે સ્મર ! કદારથી બંધનો સ્મરો ?
“ અથવા શ્રવણેથી ઉત્પલ, લઈ માર્યે પોડો કેસરે દગો ? ૮
- “ ‘હૃદયે સ્થિત તું પ્રિયે ! મમ’ વચનો તે અવ માનું વ્યર્થ જ,
“ યદિ એ નવ ચાહુ માત્ર તો, ક્યમ વિદેહ તહેમે, હું અક્ષત ? ૯
- “ નવ પાન્ય ! પર પ્રદેશના, તમ રસ્તો જ ગ્રહીશ હું હવાં,
“ વિધિએ જનલોક છેતંચાં, તમ સાથે સુખ દેહીનાં ગયાં. ૧૦
- “ રજની-તિમિરે છવાયલા, પુરપન્થે ધનર્ગજને ખેંચીતાં,
“ વનિતા પ્રિયધેર લૈ જવા, તમ જાતાં રહ્યું શક્ત કે હવાં ? ૧૧
- “ અરુણાં નયનો ભાગવતો, ડગલે ખોલ મહીં મુકાવતો,
“ મહિરામદ આપના વિના, પ્રમદાને બસ નામનો રહ્યો ! ૧૨
- “ ગર્જીને પ્રિય બંધુ આપનું, વપુ વાતે અવશિષ્ટ નાથ રે !
“ ગણશે નિજ વૃદ્ધિ નિષ્ફળ, સિતપદ્મે પણ ક્ષીણ ચંદ્રમા. ૧૩
- “ અરુણા નીલ બંધને રહી, મધુરાં કોકિલ ફૂજને ભરી,
“ નવલી સહકાર મંજરી, અવ કે’ના ધનુષે રહે રમી ? ૧૪

* અનુભવ કાવવા માટે. + મૂળાને અંતે.

- “ બહુ યોગ્ય ત્હમે ધનુષ્યની પણછે, જે બ્રમરાલો તે રહી,
 “ કરુણારવથી દટાયલી, દુઃખ ભારે રતિને અનુસરી. ૧૫
- “ ધરીને તન ચારુ ઉઠીને, રતિદૈત્યે પિક યોગ્ય ઘો ફરી,
 “ મધુરં વદવે સ્વભાવથી પટુતા ત્હેની જગે પ્રસિદ્ધ છે. ૧૬
- “ પ્રણમી પ્રિય ! જેહ પ્રાર્થિયા પરિરંભો ધ્રુજતાં અનુભવ્યા,
 “ વિજને રતિસૌખ્ય જે વળી, સ્મરતાં જાય બધી ધૃતિ સરી. ૧૭
- “ વિલસે હજી પુષ્પભૂષણો, મમ અંગે ધરીયાં સ્વહસ્તથી
 “ રતિદક્ષ ! ત્હમે; છતાં ય હું, તમ એ ચારુ વપુ ન નીરખું. ૧૮
- “ અધ રંગી જ વામ પાદ આ, સ્મરતાં દારુણુ ઈંદ્રિ આપને,
 “ નિસર્યા પ્રભુ ! આપ, એહને ફરી આવી, પ્રિય ! રંગી હો હવે. ૧૯
- “ થઇને સતી અગ્નિમાં પડી, સ્થિતિ તે અંક વિષે કંઈ ફરી,
 “ પ્રિય ! જ્યાં ત્હમને ન લોભવે સ્વલોકે વસી સુરસુંદરી. ૨૦
- “ પ્રિય ! હું ત્હમને અનુસરું, શિર તો યે વચનીય આ રહુંઃ
 “ પતિના વિરહે જીવી શકી, ક્ષણુ જો કે, તદ્દપિ અહો રતિ. ૨૧
- “ ધરવાં ક્યમ અંત્ય ભૂષણો, પરલોકે જઈ જ્યાં વસ્યા ત્હમે,
 “ તન જીવન બેઠિએ જ્યહાં, અણુધારી ગતિએ પ્રભો ! ગયાં. ૨૨
- “ કરતાં ઝંજી^૧ બાણુને ત્હમે, ધરીને આપ નિજાંકને વિષે,
 “ વદતા હસીને વસંત શું, સ્મરું છું વક વિલોકનો હજી. ૨૩
- “ રચતા કુસુમોથી આપને, મધુ ! સન્મિત્ર ગયા કંઈ હવે ?
 “ અથવા હર કોપવહ્નિથી, ગતિ પામ્યા નિજ મિત્રની નથી ? ૨૪
- પછી તે રુદન સ્વરે ઉરે, ગરલે લિપ્ત શરે હણ્યો જ્યમે,
 દુઃખો એ રતિ આગળે વપુ, ધૃતિ દેવા મધુએ પ્રકાશીયું. ૨૫
- નોરખી મધુ, રોધ એ અતિ, પોડતાં કુચ કુટી ય છાતડી;
 દુઃખડાં સ્વજનામ, સૌ છતાં ઉધડયાથી જ કમાડના થતાં. ૨૬
- દુઃખો આમ રતિ વસંતને, વદી “નોરખો ! બનીયું શું મિત્રનું ?
 “ પવને ઉઠી જાય ભસ્મ આ બહુરંગી તમ મિત્રની જ હા ! ૨૭
- “ અધુના સ્મર ! ઘો જ દર્શન, અતિ ઉત્કંઠિત છે વસંત આ;
 “ દયિતા પ્રતિ પ્રીતિ અસ્થિરા, સુહદે તો જનપ્રીતિ સુસ્થિરા. ૨૮
- “ જગ સો સુરદાનવો સહ રહી સાથે મધુએ (ત્હમારા) ધનુર્વશ,
 “ કરીયું; ખિસતંતુ કેરી જ્યા,^૨ કુસુમો કામલ બાણુ ત્યાં છતાં. ૨૯

- “ અનિલે હત જેમ દીપક, ત્યમ એ મિત્ર ગયો જ સર્વથા;
 “ અણુસહ દુઃખે ધૂમાતીને, દીપવાત સમ નીરખો મ્હને. ૩૦
 “ તજીને રતિ, કામને હણ્યો, વધ દેવે અડધો નકી કર્યો;
 “ ગજ આશ્રયવૃક્ષ છેદતાં, નહિ ટકશે સુકુમાર વેલડી. ૩૧
 “ પ્રિય મિત્ર વસંત! આટલું, કરી દો કાર્ય ઉચિત ખંધુનું,
 “ અનલે^૧ મમ દુઃખી જાતને, અરપી નાથ પ્રતિ જ પાઠવો. ૩૨
 “ શશિની સહ કૌમુદી જતી, વૉજળી મેઘ જતાં ન દીસતી,
 “ અહુવો પતિમાગ પત્નીએ, જડવસ્તુ પશુ એમ સૂચવે. ૩૩
 “ મધુરી પ્રિય ગાત્ર ભસ્મથી, સ્તનને લિપ્ત કરી હું વહ્નિમાં,
 “ નવ પલ્લવ ફેરી સેજમાં, ત્યમ હું આ તનને ધરીશ ત્યાં. ૩૪
 “ વિનવું કર જોડીને હવે, રચો દો કાળ તણી ચિતા લહે,
 “ બહુ સ્હાય મધુ! લહે કરી, રચવે પુષ્પની પૂર્વ સેજડી. ૩૫
 “ કરજો પછી દીપ્ત વહ્નિને, મલયાનિલ ચલાવીને લહે,
 “ લહેને નહીં જાત છે, કાણે મુજ વિના સ્મરને નહિ ગમે. ૩૬
 “ પછી દો જલ ફેરી અંજલિ, અમને એક જ માત્ર પ્રેમથી,
 “ કરશું તમ મિત્રને હું યે, સ્વરગે પાન સજોડ તે તણું. ૩૭
 “ કરતાં પરલોકની વિધિ, સ્મરને દો મધુ! આશ્રમજરી,
 “ કુમળાં ચલ પલ્લવો ભરી; ગમતી એ તમ મિત્રને ધણી. ૩૮
 મરવા થઈ સર્જ જ્યાં રતિ, ગગને વાણી થઈ દયા ભરી,
 સુકતાં સર મત્સ્યને રીઝે, જ્યમ વૃષ્ટિ પડી પહેલી મેઘની; ૩૯
 “ ચિરકાલ વિયોગ પહોંચશે નહિ પતિનો, સુણજે તું કર્ણુ દૈ,
 • “ શિવના નયનામિમાંહિ તે, નિજ કમ્મે જ બળ્યો પતંગ ચૈ. ૪૦
 “ મદને વ્યથતાં નિજેન્દ્રિય, અભિલાષા સ્વમુતા વિષે થઈ;
 “ સ્થિર ત્યાં થઈને વિરંચિએ અભિલાષ્યો; કૃતિ એ અહીં કૃણા. ૪૧
 “ તપથી થઈ તુષ્ટ જ્યાં હૃર, અહશે અદ્રિ-સુતા તણો કર,
 “ સુખ ભોગવતાં પ્રસન્ન થઈ, કરશે કામ સદેહ સુંદર. ૪૨
 ત્યમ, પ્રાર્થન ધર્મનું સુણી, અવધિદા, સ્મર-શાપની ગિરા,
 વદ્યા વિધિ; સંત, મેહુલા અશનિ ને અમિ યે ઝરી રહ્યાં.^૨ ૪૩
 “ વપુને અયિ! રક્ષ, સુંદરિ! જલદી યોગ થશે જ નાથથી;
 “ રવિથી સરિતા સુકાયલી, વરષામાં ફરી પૂર પામતી. ” ૪૪

૧ અગ્નિમાં. ૨ સંતપ્તે અશનિ અને અમિ એટલે ક્રોધ અને ક્રુપા અને મેઘના સંબંધમાં અશનિ એટલે વિજળી સાથેના ક્રકડા અને અમિ એટલે પાણી.

(વસંતતિલકા)

અદૃશ્ય આમ વહતું રહી કોઇ પ્રાણી,
કરતું શિથિલ મરવે રતિની પ્રવૃત્તિ;
વિશ્વાસ તે પર ધરી, રતિને મધુએ,
આશ્વાસોં લાં લલિત અર્થમયી ગિરાએ.

૪૫

(પુષ્પિતાગ્રા)

દુઃખ અવધિ તણી જીવે છે વાટ, વિપદ થકી કૃષ્ણ માર^૧ કેરી દાર;
કિરણવિહીન કાન્તિ ચંદ્ર કેરી દિવસ વિષે, જ્યમ રાત્રિમુખ^૨ કેરી. ૪૮

પ્રકરણ ૪ : તપની પરીક્ષા

ઘેર આવ્યા પછી પાર્વતીને હિમાલય અને મેનાએ આશ્વાસન આપી શાંત પાડી. પાર્વતીને મનમાં ખાત્રી થઇ હતી કે શંકર જેવા અસાધારણ પુરુષને પતિ તરીકે મેળવવા માટે સાધારણ સેવા માત્ર બસ નથી. મહાન કાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે મહાન ભોગ આપવાની જરૂર હોય છે. શંકરનો પ્રેમ જિતવા માટે હિમ તપસ્યા સિવાય અન્ય માર્ગ નથી. માટે તહેણે તપ આરંભવાનો પોતાનો નિશ્ચય મેનાને કહી સંભળાવ્યો. મેના એક સ્નેહાળ માતા હતી. તહેણે પુત્રીને છાતીસરસી આંખી કહ્યું:

“ બહેન, આપણા ઘરમાં ઘણાં યે દેવદેવીઓ છે. નિરાંતે તહેમની પૂજા કર. ત્યારે વળી તપ કરીને શું કરવું છે? ક્યાં ઋષિ મુનિઓનું તપ, અને ક્યાં ત્યારે કુમળું કમળ જેવું શરીર! ખેટા, ઘેર બેસી શંકરનું આરાધન કરો.”

માતાનું વચન સાંભળી, પાર્વતી પોતાના દૃઢ સંકલ્પમાંથી લગાર પણ ડગી નહિ. તહેણે પોતાનો નિશ્ચય કાયમ રાખ્યો. હિમાલયે પણ પુત્રીનો યોગ્ય નિશ્ચય જાણી તહેને તપ આરંભવા સંમતિ આપી.

હવે હિમા હિમાલયના એક શિખર પર આવી, જેનું નામ પાછળથી ‘ગૌરીશિખર’ પડ્યું. તહેણે સોના મોતીનાં સર્વ આભૂષણોનો ત્યાગ કર્યો, અને તપને યોગ્ય વસ્ત્રો વસ્ત્ર ધારણ કર્યું. મસ્તકે

૧. માર-કામદેવ, મદન. ૨. રાત્રિમુખની એટલે પ્રદોષની, સંજ્યાની વાટ જીએ છે. તેના સિવાય જ્યાં સુધી દિવસ હોય ત્યાં સુધી ચંદ્ર યોગ્યતો નથી.

જટા રાખી, કેડે મુંજ ધાસની ખડખડી મેખલા પહેરી, તથા કુશથી ધવાતી આંગળાઓવાળા હાથમાં સ્લાક્ષની માળા લીધી. જેને સુંવાળા મુલાયમ તળાઇઓમાં સૂતાં માથાંમાંથી ખરેલાં પુલ્કે પશુ ખુંચતાં તે પાર્વતી હવે ફક્ત જમીન પર હાથનું જ ઓશીકું કરી શયન કરવા લાગી ! સ્વયં ઉછેરેલાં જાડોને તે નિયમિત રીતે પાણી પાતી, અને હરણાંને હંમેશાં નીવારના દાણા ખવરાવતી.

જે વખતે સ્નાન કરી, વસ્ત્રલ વસ્ત્ર ધારણ કરી, અગ્નિને ઓહુતિ આપી, પાર્વતી સ્તુતિપાઠ કરવા બેસતી, તે વખતે મ્હોટા મ્હોટા ઋષિમુનિઓ પશુ ત્હેનું દર્શન કરવા આવતા ! ધર્મવૃદ્ધ લોકોમાં વયની અપેક્ષા રહેતી નથી. એના પવિત્ર તપોવનમાં પશુ-પક્ષીઓએ પરસ્પરનો નૈસર્ગિક વિદ્રોહ છોડી દીધો; અને જાડપાનની અત્યંત વૃદ્ધિ થવા લાગી.

આ પ્રમાણે કેટલાક સમય સુધી તપ કર્યા પછી ત્હેને લાગ્યું કે ફલસિદ્ધિ માટે આટલી તપશ્ચર્યા બસ નથી; તેથી ત્હેણે વિશેષ ઉચ્ચ તપ આરંભવા પ્રયત્ન કર્યો. જે શરીર દડે રમતાં થાકી જતું, તે હવે ઋષિમુનિઓનું ભયંકર તપ આચરી શકે છે ! પ્રથમ ત્હેણે પંચાગ્નિ તપસ્યા આરંભી: ચોતરફ અગ્નિ પ્રકટાવી, વચ્ચે પોતે બેસી, લાંબા વખત સુધી તે સૂર્ય તરફ એકી દશે જોઈ રહેતી. આ પ્રમાણે પ્રખર તપ આચરવાથી ત્હેના મુખની શ્વેતતામાં જરૂર રાતાશ અને કાળાશ આવવા લાગી. તે સાંજે કેવળ યાચના બિંદા આવી મળેલાં જળ અને ચંદ્રકિરણોનો આહાર કરવા લાગી. આ પ્રમાણે આખો ઉન્હાળો વીતી ગયો. ત્યાર બાદ આખી વર્ષાઋતુમાં તે પર્ણકુટ્ટીમાં ન રહેતાં બહાર શિલા ઉપર સતત વૃષ્ટિમાં જ રહેતી. શિયાળામાં અત્યંત ઠંડો પવન વાતા છતાં તે પાણીમાં જ ઉભી રહી રાત્રિઓ ગાળવા લાગી. આહાર તરીકે તે કેવળ એની મેલે ખરી પડેલાં પાંદડાં જ આરોગતી. પરંતુ, આગળ જતાં જ્યારે પાંદડાંનો આહાર પશુ ત્હેણે બંધ કર્યો, ત્યારે ખરેખર તે તપની પરાકાષ્ટાએ પહોંચી હતી. ત્યારથી પુરાતત્ત્વજ્ઞો ત્હેને ‘અપર્ણા’ ના ઉપનામથી ઓળખવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે સતત કઠોર તપસ્યામાં પોતાનું શરીર ક્ષીણ કરતાં કરતાં ત્હેણે મહાન તપસ્વીઓને પણ પાછળ મૂકી દીધા.

*

*

*

*

એક દિવસે એક મૃગચર્મધારી, જટાધારી, બ્રહ્મતેજથી દેદીપ્યમાન બ્રહ્મચારી બૃદ્ધ પાર્વતીના સ્થાન આગળ આવ્યો. પાર્વતીએ ધણું માન આપી તેનો વિધિપુરઃસર સત્કાર કર્યો. થોડી વાર પછી જાણે તેનો સધળો શ્રમ ઉતરી ગયો હોય તેમ દેખાવ કરી, તેણે પાર્વતીના મુખ તરફ પવિત્ર દૃષ્ટિથી એક કટાક્ષપાત કરી વિનયપૂર્વક બોલવા માંડ્યું:

“હું ધારું છું કે ત્હમને અહીં હોમવિધિ માટે પૂરતાં સમિધ અને કુશ ધાસ તો મળી રહેતાં હશે જ. જળાશયો પણ સ્નાનાદિ ક્રિયાઓ માટે સ્વચ્છ અને પૂરતાં હશે જ. ત્હમારી તપશ્ચર્યા આજ-કાલ કેમ ચાલે છે? શરીર તો નીરોગી છે ને? શરીર એ જ પ્રથમ ધર્મસાધન છે. ત્હમારાં ઉગાડેલાં ઝાડપાનની સમૃદ્ધિ તો સારી થતી હશે. હું ધારું છું કે ત્હમારા હાથમાંથી દર્ભ ધાસ ખાધને આ હરિણો ત્હમારું મન રંજિત તો કરતાં હશે.

“લોકો કહે છે કે સુંદર રૂપ પાપવૃત્તિ પોષવા માટે નથી, એનો ત્હમે એક ઉત્તમ પૂરાવો છો. ત્હમારું ચારિત્ર્ય તપસ્વીઓને પણ ઉપદેશ આપી રહ્યું છે! ભગવતી મન્દાકિનીના જળથી હિમાલયને જેટલી પવિત્રતા પ્રાપ્ત થઈ છે તે કરતાં આગળ વધીને ત્હમારા આ પાવન ચારિત્ર્યથી ત્હમની પૂર્વાપર પેઢી સુદ્ધાં પવિત્ર થઈ છે. ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રિવિધ પુરુષાર્થમાંથી ત્હમે નિર્વિકાર મને ધર્મને ઉપાડી લીધો છે; તે ઉપરથી મ્હને ધર્મ પર વિશેષ પ્રીતિ ઉપજે છે.

“ત્હમે મ્હને આટલું માન આપી ઉપકૃત કર્યો છે; અને આપણી વચ્ચે આટલી વાતચીત થઈ છે, તે ઉપરથી હું ધારું છું કે ત્હમે મ્હને પારકો ગણુશો નહિ. હું એક બહુબોલો બ્રાહ્મણ છું, તેથી ત્હમને કાંઈક પૂછવાની ઇચ્છા થાય એ સ્વાભાવિક છે. તે જો શુભ વાત ન હોય તો મ્હને તેનો ઉત્તર આપવા કૃપા કરશો.

“મહારી વાત એ છે કે પ્રથમ પ્રજાપતિ હિરણ્યગર્ભના કુળમાં ત્હમારો જન્મ થયો છે; ત્રણે લોકમાં ઉત્તમ રૂપવાળો ત્હમારો દેહ છે; ઉગતું યૌવન છે; અને સુખસંપત્તિ તો ઘરમાં જ છે, તો પછી ત્હમારો તપ કરવાનો શો હેતુ હશે તે હું સમજી શકતો નથી. જો કાંઈ દુઃસહ અનિષ્ટ આવી પડ્યું હોય તો સ્વાભાવિક રીતે

મનસ્વી સ્ત્રીઓ તપ કરે છે: પણ વિચાર કરતાં મહેને તે કારણ પણ ત્હમારા વિષે જણાતું નથી. ત્હમારી આકૃતિ એવી સૌમ્ય છે કે શોક તો લેનાથી દૂર જ નહાસે. પિતાના ધરમાં ત્હમારું બરોબર માન જળવાય એમાં કાંઈ શંકા રહેતી નથી. પારકાનું દબાણ તો ત્હમારા પર સંભવે જ કેમ? સાપના મ્હોંમાં આંગળી ધાલવી રહેલ નથી. તો પછી યૌવન કાળમાં સુશોભિત આભૂષણો દૂર મૂકી ધરડી ડોશીને છાજે તેવું આ વલ્કલ વસ્ત્ર ધારણ કરવાનું શું પ્રયોજન હશે? મ્હારી અલ્પમતિથી લેનું કાંઈ પણ પ્રયોજન કળાતું નથી.

“સ્વર્ગની કામના તો ત્હમને હોય જ શાની? હિમાલયનો પ્રદેશ દેવભૂમિ જ છે. જે પતિની કામના હોય, તો લેમાં કાંઈ તપની આવશ્યકતા નથી: રત્નને કાંઈ ગ્રાહક શોધવાની જરૂર હોય ખરી? એ તો ગ્રાહક જ લેને શોધતો આવે. હા, પણ ત્હમે ઉંહો નિઃશ્વાસ મૂકો છો તે ઉપરથી મ્હારા મનમાં શંકા થાય છે કે ત્હમે પતિ મેળવવા આટલો પ્રયાસ કરી રહ્યાં છો. જે એમ જ હોય તો ખરેખર તે યુવાન ધણો કઠોર હોવો જોઈએ, કે જે ત્હમને આવી સ્થિતિમાં સડાવ્યા કરે છે. ચંદ્રની કળા જેવા આ ત્હમારા દિવ્ય દેહને આમ પ્રતોપવાસથી સૂકાતો જતો જોઈ કયા માનવીનું મન ખિન્ન ન થાય? ખરેખર ત્હમારો પ્રિય જૂન પોતાના સૌંદર્યના મિથ્યા અભિમાનમાં છેતરાયો છે! હે ગૌરિ! કેટલા વખત સુધી આ ત્હમારો કુમળો દેહ આમ સૂકાવ્યા કરશે? મ્હેં પૂર્વાશ્રમમાં જે કાંઈ તપ પ્રાપ્ત કર્યું હોય, લેના અર્ધા ભાગનું ફળ હું ત્હમને આપું છું, જેથી ત્હમને ત્હમારો ઇષ્ટ પતિ જલદીથી પ્રાપ્ત થાય. પણ પ્રથમ તો હું લેનું નામ જાણવા માગું છું.”

આ પ્રમાણે બટુકે લેની પાસેથી વાત કઢાવવા માટે યુક્તિ-પુરઃસર દલીલ કરી. પાર્વતીને લેના પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપતાં લજ્જા આવવાથી પાસે ઉભેલી પોતાની સખીને લેણે આંખનો ઇશારો કર્યો, તે ઉપરથી તે સખી બોલવા લાગી: “હે સાધુ! જે એ વાત સાંભળવાની ત્હમારી ખાસ ઇચ્છા જ હોય તો હું ઝડું તે સાંભળો. આ મ્હારી સખી મહેન્દ્રાદિ દેવો અને દિક્પાલોની અવશા કરી, મહેનતે પણ ભસ્મ કરનાર પિનાકપાણિ શંકરને પતિ તરીકે મેળવવાની તપશ્ચર્યા આદરે છે. ભસ્મીભૂત થયેલા કામદેવનું એક બાણ, જે ભગવાન શંકરે એક ભયંકર હુકારથી પાછું કઢાડ્યું

હતું, તે અમારી સખીના હૃદયમાં સોંસરું ઉતરી ગયું છે. તે દિવસથી પિતાના ઘરમાં એને જરાયે શાંતિ વળતી નથી. ઘણી વાર શાંકરનું ચરિત્ર ગાતાં ગાતાં લેનો કંઠ રૂંધાઈ જતો, શબ્દો ત્રુટક થઈ જતા અને આંખમાં અશ્રુની ધારાઓ વહેવા લાગતી. આથી લેની કિન્નરી સખીઓની આંખમાં પણ આંસુ ભરાઈ આવતાં. ઘણી વાર રાત્રે ઉંઘમાંથી ઝબકીને જાગી ઉઠી ‘ક્યાં જાઓ છો, નીલકંઠ?’ એમ જૂઓ પાડતી તે હાથ લાંબા કરી આલિંગન આપવા જતી. ઘણી વાર તે શાંકરની છબી ચીતરી એકાંતમાં લેને ઠપકો આપતી કે ‘તેને બધા લોકો સર્વજ્ઞ કહે છે, તો તારા પર પ્રેમાસક્ત થયેલી મહેને તું કયમ ઓળખતો નથી?’

“જ્યારે લેણે જાણ્યું કે હવે બીજો કોઈ માર્ગ રહ્યો નથી, ત્યારે લેણે પિતાની આજ્ઞા લઈ આ કઠોર તપસ્યાનો આરંભ કર્યો. લેમાં યે લેણે સ્વહસ્તે રોપેલાં આ ઝાડોને પણ ફૂલો આવી ગયાં. પરંતુ તે બીચારીના મનોરથને હજી સુધી અંકુર સુદાં ફુટતો નથી. ક્યારે ભગવાનનો કૃપારસ અમારી સખી પર ઢળશે એ કહી શકાતું નથી.”

આ વચનો સાંભળી બુદ્ધકના મનમાં અત્યંત હર્ષ થયો; પણ તે હર્ષનું બાહ્ય ચિહ્ન દર્શાવ્યા વિના તે આશ્ચર્યથી પાર્વતી તરફ ફરી પૂછવા લાગ્યો:

“અરે બાલિકા! આ તારી સખી કહે છે તે ખરું છે? મહારી મશ્કરી તો નથી કરતી ને?”

લેનો પ્રશ્ન સાંભળી પાર્વતી પોતાના હાથમાં સ્ફાટિકની માળા રાખીને કેટલીક વારે બોલી:

“હે દેવડા બ્રહ્મચારી! ત્હેં જે સાંભળ્યું તે સત્ય જ છે. હું જે પદની ઇચ્છા કરું છું તે ઘણું ઉચ્ચ છે; અને તે પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન આ તુચ્છ તપ છે; છતાં તે દુરાશા મહારાથી છોડી શકાતી નથી. મનુષ્યના મનોરથને કાંઈ આંક હોય છે?”

આ સાંભળી પેલો બ્રહ્મચારી એકદમ બોલી ઉઠ્યો: “ઓહો! શાંકરને તો ઓળખ્યો. લેને મેળવવા તું આ બધો ખટારોપ કરી રહી છે? તારા મતને હું જરાયે અનુમોદન આપી શકતો નથી. તું જરા તો વિચાર કરી જો કે લક્ષ્મીના કંકણથી શોભતો તારો સુકોમળ હાથ સાપથી વીંટળાયલા શાંકરના હાથમાં શી રીતે રહેશે? નવવધૂની

સુશોભિત સાડી અને લોહીથી ટપકતું હાથીનું ચામડું એ બેનો યોગ કદી સાંભળ્યો છે ? કુલના ઢગલા પર ચાલવા યોગ્ય ત્હારા સુકુમાર ચરણના અળતાથી રંગાયલાં પગલાં ગંદી ગંધાતી રમશાનભૂમિમાં શોભે ખરાં કે ? શંકરને આલિંગન આપતાં ત્હારાં ચંદનચર્ચિત સ્તન ઉપર રમશાનની ભસ્મ ચ્હોટશે એના કરતાં ખીણું શું અયોગ્ય હોય શકે વાર ? તે ઉપરાંત, વળી ઐરાવત જેવા દિવ્ય હાથી પર બેસવાને યોગ્ય એવી ત્હને ધરડા ગોધા પર બેસીને ફરતી જોઈ ખરેખર લોકોનું હાસ્ય ખાળ્યું રહેશે નહિ. વિશેષ શું કહું ? શંકરનું શરીર જુઓ તો કદ્રપું-ત્રણ તો આંખો, કુળનું ઠેકાણું ન મળે, તે દિગમ્બર થઈને ફરે છે તે પરથી ત્હેની ધનસંપત્તિ તો સર્વ કાંઈ જાણી શકે. હે સુંદરિ ! પરણનાર પતિમાં સ્વાભાવિક રીતે જે જે ગુણોની લોકો આવશ્યકતા ધારે છે ત્હેમાંનો એક પણ ગુણ શંકરમાં છે ખરો ? માટે, બોળા ! મ્હારી શીખામણ માનીને ત્હારો આ અયોગ્ય મમ્મત છોડી દે. ક્યાં અશુભ લક્ષણો શંકર અને ક્યાં શુભલક્ષણો તું ! ”

શંકરની આવી નિન્દા સાંભળતાં જ ક્રોધથી પાર્વતીનો હોઠ ધ્રજવા લાગ્યો. ત્હેણે ભવાં ચઢાવી બહુક તરફ એક ભયંકર કટાક્ષ નાખ્યો અને કહ્યું :

“ અલ્યા ! તું શંકરને ખરાબર ઓળખે છે ? ઓળખતો હોય તો આમ બોલે નહિ. મૂર્ખ લોકો મહાત્માઓનાં લોકોત્તર ચરિત્રો નસમજી શકતા નથી. ઈષ્ટપ્રાપ્તિ અને અનિષ્ટપરિત્યાગ તરફ દષ્ટિ રાખનારા સંસારી જનો માટે શુભાશુભ જેવાની અપેક્ષા રહે છે. પરંતુ જે સમગ્ર જગતનો આશ્રયભૂત છે, ત્હેને મંગલ શું અને અમંગલ શું ? તે અકિંચન છતાં સંપત્તિનો દાતા છે; રમશાનવાસી છતાં ત્રિલોકનાથ છે; ભયંકર છતાં શિવ (કલ્યાણપ્રદ) કહેવાય છે. અહા ! શંકરના સ્વરૂપને યથાર્થ રીતે ઓળખનાર જગતમાં કાંઈ છે ખરો ? તે તો વિશ્વમૂર્તિ છે. ત્હેમના દેહ ઉપર આભૂષણો અગર સર્પ હોય, રેશમી વસ્ત્ર અગર ગજચર્મ પણ હોય ! તે ખમ્પર રાજે અગર ઈન્દુ ધારણ કરે ! ત્હેને ખબર છે કે તાણડવ નૃત્ય વખતે ત્હેમના અંગ ઉપરથી ખરતી ભસ્મનાં રજકણો દેવલોકો મસ્તકે લગાડી પોતાને કૃતકૃત્ય માને છે ? ઐરાવત હાથી ઉપર બેસનાર ઇંદ્ર પણ ત્હેમના ચરણમાં મસ્તક મૂકી પોતાને પવિત્ર ઘસો માને છે.

હા, શંકરના દોષ બતાવતાં ત્હેં એક વાંત ઠીક કહી નાંખી છે. જેને બ્રહ્માનું પણ કારણરૂપ માનવામાં આવે છે, ત્હેને વળી કુળ શી રીતે હોઈ શકે ?—

“પણ આ બધો વિવાદ શા માટે ? ત્હેં શંકરને જેવા વર્ણવ્યા છે તેવા તે ભલે હો ! મ્હારું મન તો એક રસ થઈ ત્હેમના પર જ ચોંટ્યું છે, તો જગત જખ મારે છે. સ્વેચ્છાચારી મનુષ્ય પર-નિન્દાની દરકાર રાખતું નથી.”

એમ બોલી તે પોતાની સખીનો હાથ પકડી ત્હેને ખેંચતી ખેંચતી કહેવા લાગી :

“ચાલ અલી ! આ બુદ્ધકડો પાછો બોલવાને એઠ ફક્ડાવે છે. મહાત્માઓની નિન્દા કરનાર અને સાંભળનાર બન્ને સરખા પાપી છે.....લે, હું તો આ ચાલી.” એમ બોલી પાર્વતીએ આવેશમાં ચાલવા માટે પગલું ઉપાડ્યું. પરંતુ એકાએક પોતાના વસ્ત્રનો છેડો ખેંચતાં તેણે અચકાઈ પાછળ નજર નાંખી. ત્હેણે શું જોયું ? સ્વયં ભગવાન શંકરને પોતાના વસ્ત્રકલ્પનો છેડો પકડી પ્રત્યક્ષ હોલેલા જોઈને ત્હેના શરીરમાં કંપ શરૂ થયો, અંગે અંગમાંથી પરસેવો છુટવા લાગ્યો, રોમાંચ ખડાં થયાં, ઉપાડેલો પગ તે આગળ પણ ન મૂકી શકી, તેમ પાછો પણ ન ફેરવી શકી; માત્ર આશ્ચર્યમાં ગરક થઈ ચિત્રવત્ સ્થિર ઉભી રહી.

“હે સુંદરિ !” શંકર બોલ્યા : “ત્હેં મ્હને ત્હારા ઉગ્ર તપથી ખરીદી લીધો છે; આજથી હું ત્હારો દાસ છું.”

આ વચનો સાંભળતાં પાર્વતીના રોમેરોમમાં આનંદ વ્યાપી ગયો, અને ત્હેની આટલા વખતની તપશ્ચર્યાનો શ્રમ એકદમ જતો રહ્યો. લજ્જાવશ થઈ ત્હેણે મસ્તક નીચું નમાવી દીધું; ત્હેના મુખ-માંથી એક પણ શબ્દ નીકળી શક્યો નહિ.

પ્રકરણ ૫ : શંકર પાર્વતી વિવાહ

હવે શંકર ભગવાને હિમાલય પાસે પાર્વતીની માગણી કરવા માટે સપ્તર્ષિ મંડળને* પોતાને ત્યાં નોતર્થું. આ સપ્તર્ષિઓ મંદાર

* સપ્તર્ષિ મંડળમાં આ પ્રમાણે સાત ઋષિઓ હોય છે: મરીચિ, અત્રિ, અંગિરસ, પુલસ્ત્ય, પુલહ, કૃતુ, અને વસિષ્ઠ.

પુષ્પથી સુગંધિત થયેલા આકાશગંગાના પવિત્ર જળમાં સ્નાન કરીને મૌકિતિક માળાનાં ઉપવીતો, સુવર્ણ વલ્કલો, અને હાથમાં રત્નની માળાઓ ધારણ કરીને જંગમ કલ્પવૃક્ષની માફક કૈલાસ તરફ જંપા નીકળ્યા. હેમને ઉંચેથી ઉતરતા જોઇને સૂર્ય ભગવાને પોતાના રથની ખ્વલ નીચી કરી વિનયપૂર્વક પ્રણામ કર્યાં. થોડી વારમાં તેઓ કૈલાસમાં આવી પહોંચ્યા.

શંકરે હેમને યથાયોગ્ય માન આપી આસન ઉપર બેસાડ્યા. સપ્તર્ષિ સાથે વસિષ્ઠપત્ની સાધ્વી અરુંધતીને જોઇ શંકરને લમ્ કરવા તરફ વિશેષ પ્રીતિ ઉત્પન્ન થઈ, કારણ કે ધાર્મિક ક્રિયાઓનું મૂળ કારણ સત્પત્ની જ છે.

સપ્તર્ષિઓએ જગદ્ગુરુ શંકરને પ્રણામ કરી પ્રેમપૂર્વક કહ્યું:

“ મહારાજ ! અમારા વેદાધ્યયનનું, અમારા અગ્નિહોત્રનું, અમારી તપશ્ચર્યાનું, આજ અમને ખરેખરે ફળ મળ્યું: આપનાં દુર્લભ દર્શનનો અલભ્ય લાભ મળ્યો. જેના હૃદયમાં આપનો આવિર્ભાવ થાય તે પોતાને કૃતકૃત્ય માને, એવા આપના જ હૃદયમાં અમારું સ્મરણ આપે કર્યું તો પછી અમારા સદ્ભાગ્યની સીમા ક્યાં રહી ? હે પ્રભો ! વસ્તુતઃ સૂર્ય અને ચંદ્રથી પણ અમે ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવીએ છીએ; પરંતુ આજ આપના અનુગ્રહથી અમે ઉચ્ચતર સ્થાનને પ્રાપ્ત થયા છીએ. આપે કરેલા અમારા સ્મરણથી અમારા હૃદયસાગરમાં જે પ્રેમતરંગો ઉછળે છે તે આપના આગળ દર્શાવવાની જરૂર રહેતી નથી; આપ તો સર્વના અંતરાત્મા છો. આપનાં સાક્ષાત્ દર્શન કર્યાં છતાં પણ અમે આપના યથાર્થ સ્વરૂપને ઓળખી શકતા નથી. મહારાજ ! આપની શી આજ્ઞા છે ? આ સેવકોને ફરમાવો. ”

હેના ઉત્તરમાં શંકરે જણાવ્યું :

“ હે ઋષિઓ ! હે સતી અરુંધતી ! હેમને સર્વને વિદિત છે જ કે મહારી કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ પાપને માટે હોતી નથી. મહારી આઠ મૂર્તિઓ* પરાપકારાર્થે જ છે. જેમ તૃણાતુર ચાતકો વૃષ્ટિ માટે મેઘની પ્રાર્થના કરે, તેમ હાલમાં દાનવપીડિત દેવોએ મહારી પ્રસૂતિ

* શંકરની આઠ મૂર્તિઓ અગર શરીરો આ પ્રમાણે છે:

ઝહ્નિ^૧ વહ્નિ^૨ સ્તબ્ધ^૩ યદ્ધા^૪ સુર્વા^૫ ચન્દ્રમણી^૬ તથા

આકાશ^૭ વાયુ^૮ રવની^૯ મૂર્તિઓડો પિનાકિનઃ ॥

માટે પ્રાર્થના કરી છે. તેથી હું હિમાલયની પુત્રી પાર્વતીનું પાણિ-
ગ્રહણ કરવા માગું છું. આવા ઉત્તમ કુળ સાથે સંબંધ બાંધવો
એ હમને પણ યોગ્ય લાગશે. તેથી હિમાલય પાસે જઈ મહારે
માટે પાર્વતીનું માગણું કરવા મહેં હમને બોલાવ્યા છે. આવાં
કાર્યમાં ગ્રૌહ સ્ત્રીઓ બહુ ઉપયોગી છે. તે પ્રમાણે દેવી અરુંધતી
પણ હમને સાહાય્ય આપશે. ત્યાં જઈ શું શું કહેવું એ વિષે હમને
ઉપદેશ આપવાની જરૂર રહેતી નથી, કારણ કે સ્વયં હમારાં જ
બનાવેલાં ધર્મશાસ્ત્રો સાધુઓને પણ માન્ય છે. માટે હિમાલયનીઃ
રાજધાની ઓષધિપ્રસ્થ નગરમાં જઈ સત્વર કાર્યસિદ્ધિ કરો. ”

આ પ્રમાણે ભગવાનની આજ્ઞા સાંભળી સમર્પિ મંડળ ત્યાંથી
નીકળ્યું, અને વીજળીના વેગે એકદમ ઓષધિપ્રસ્થમાં આવી પહોંચ્યું.
ઓષધિપ્રસ્થની શોભા નિહાળી તેઓ સાનંદ આશ્ચર્યમાં ગરક થયા.
શહેરની આબુખાબુ રત્ન અને માણેકથી બનાવેલો એક મોટો
કિલ્લો હતો અને તેને ફરતો ગંગાનો પ્રવાહ વહી રહ્યો હતો. ત્યાંના
પુરુષો તે યક્ષો ને કિન્નરો, તથા સ્ત્રીઓ તે વનદેવતાઓ હતી.
યૌવન પછીની અવસ્થા હેમને કદી પ્રાપ્ત થતી નહિ. પાસે જ શિખરો
ઉપર લટકી રહેલા મેઘોથી સતત મૃદંગધ્વનિ થયા જ કરતો. ત્યાંની
ભૂમિ ઉપર પડેલાં અનેક નક્ષત્રોનાં પ્રતિબિંબોથી જાણે ચક્ર-
ચક્રિત મોતીઓ વેરાયલાં હોય તેમ લાગતું ! પાસે આવેલો ગંધમાદન
ગિરિ, જ્યાં સંતાનક વૃક્ષોની છાયામાં અનેક પાન્ય વિદ્યાધરો
આરામથી સૂરો આઝાપતા, તે ઓષધિપ્રસ્થનો ઉદ્ધાન હતો.

સ્વર્ગસમાન આ નગરની શોભા જોતા જોતા સમર્પિઓ
હિમાલયના પ્રાસાદ આગળ ઉતર્યા અને અંદર ગયા. પર્વતરાજે
હેમને દૂરથી જોઈ સવિનય નમસ્કાર કર્યા અને પોતાના અંતઃપુરમાં
હેમને લઈ ગયો. ત્યાં હેમને આસનો ઉપર બેસાડી, યથાવિધ પૂજન
કરી તે કહેવા લાગ્યો:

સરખાવો:

યા સૃષ્ટિઃ અષ્ટદુરાધા વદતિ ત્રિબિહુતં યા હવિર્યાં ચ દોષો
યે દ્વે કાલં વિષતઃ શ્રુતિવિષયગુણા યા સ્થિતા વ્યાપ્ય વિશ્વમ્ ।
યામાદુઃ સર્વલોકપ્રકૃતિરિતિ યયા પ્રાણિભઃ પ્રાણવન્તઃ
પ્રત્યક્ષામિઃ પ્રપન્નસ્તનુભિરવંતુ વસ્તાભિરંશાભિરીશઃ ॥

શાકુન્તલમ્ ૧. ૧.

“ મહારાજ ! જેમ મેઘદર્શન વિના વૃષ્ટિ થાય, જેમ પુષ્પ બંધાયા વિના ફળ આવે, તેમ આપનું દર્શન આજ અણ્વિચિંત્ય થયું છે. હું ધારું છું કે મહેને પાવન કરવા જ આપ અહીં પ્રધાર્યા છો. આપના આગમનથી, જેમ લોહું સુવર્ણ અને તેમ, હું મૂઢ આદર્મ પ્રભુદ્ધ થયો છું; પૃથ્વીતળથી જઈ સ્વર્ગારૂઢ થયો છું. પ્રથમ હું પતિત-પાવની ભગવતી ભાગીરથીના પ્રવાહથી પાવન થયો હતો, આજ આપના આગમનથી; તેથી ખરેખર હવે હું તીર્થરૂપ બન્યો છું. આપના પ્રસાદથી મહારા અંતરમાં જે આનંદ ઉભરાય છે તે મહારા વિશાળ દેહમ પણ માધ શકતો નથી. આપના દેહીપ્યમાનદર્શનથી મહારી ગુહાઓને અંધકાર નષ્ટ થયો છે એટલું જ નહિ, પરંતુ મહારા અંતરને અજ્ઞાન-અંધકાર પણ નષ્ટ થયો છે. ધર્મપત્ની અને પુત્રી સહ આપનો દાસ છું; તો, મહારાજ ! જે કંઈ આજ્ઞા હોય તે કરમાવો.”

હિમાલયનાં આવાં ભાક્તયુક્ત વચનો સાંભળી સમર્પિઓમાંથ અંગિરા ઋષિ બોલવા લાગ્યા :

“ પૂર્વતરાજ ! જેમ ત્હમારાં શિખરો સર્વથી ઉન્નત છે તેમ ત્હમારું હૃદય પણ સર્વદા ઉન્નત છે. પર્વતોમાં ત્હમે વિષ્ણુરૂપ* છો એ યોગ્ય જ છે. કઠિનતા તો ત્હમે ત્હમારા સ્થાવર દેહને અર્પી દીધ છે, સંતોનું આરાધન કરનાર ત્હમારું હૃદય તો કેવળ ભક્તિમય છે અમારું અત્રે આવવાનું શું પ્રયોજન છે તે સાંભળો :

“ અણિમા આદિ અષ્ટ સિદ્ધિઓ જેને પ્રાપ્ત થઈ છે એવ યોગેશ્વર, સમસ્ત બ્રહ્માંડના આધાર, સાક્ષાત્ ચંદ્રમૌલિ ભગવાન શંકરે ત્હમારી કન્યાનું પાણિગ્રહણ કરવા માટે અમારી મારફતે કહેણ મોકલ્યું છે. જેમ શંભુ સમગ્ર જગતના પિતા છે તેમ ત્હમારી શુભ લક્ષણા કન્યા જગત-જનની થાઓ ! દેવલોકોના મુકુટમણિઓને કિરણોથી ઉમાનાં ચરણો પ્રકાશિત થાઓ ! પૂર્વતરાજ ! ત્હમને ધન છે; ત્હમે કન્યાદાતા, અમે માગણી કરનાર, ઉમા વધુ અને શંક ભર્તા—આ યોગ જ અલૌકિક છે ! ”

* સરખાવો.

મહર્ષીર્ણા મૃગુરુઃ ગિરામસ્મ્યેકમક્ષરમ્ ।

યજ્ઞાનાં અપચક્ષોઽસ્મિ સ્થાવરાણાં હિમાલયઃ ॥

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા, ૧૦. ૨૫.

ઋષિનાં વચન સાંભળી હિમાલય અને મેના અત્યંત પ્ર-
થયાં. મેનાએ કહ્યું:—“ અહો ! અમારે ખારણે વિશ્વાત્મા શંકરને
આજ મહર્ષિઓ ભિક્ષા માગે અને તહેમને હું કન્યાની ભિક્ષા અ-
ખરેખર, આજ અમારો ગૃહસ્થાશ્રમ સફળ થયો છે. ”

ત્રણેએ ઋષિઓને નમસ્કાર કર્યાં. અરુંધતીએ ઉમાને અ-
ર્વાદ આપ્યા. લગ્નમુહૂર્ત નક્કી કરી તેઓ ત્યાંથી ચાલતા :
કૈલાસમાં આવી શંકર લગવાનને કાર્યસિદ્ધિની ખબર આપી :
પોતાના સ્થાનકે ચાલ્યા ગયા.

* * * * *

હવે પૂર્વતરાજે સગાં સંબંધીઓને જોલાવી લગ્નની તૈયાર
કરવા માંડી. સમગ્ર શહેરમાં ઘેર ઘેર આનંદ છવાઈ ગયો. સુવર્ણ
તોરણો, રેશમી વસ્ત્રોની ધ્વજાઓ, અને માર્ગમાં વેરેલાં સ્વ-
પુષ્પોથી ઓપધિપ્રસ્થ સ્વર્ગ તુલ્ય બની ગયું. લગ્નના દિવસે પુત્ર
અને સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓ એક પછી એક ઉમાને આશીર્વાદ અ-
તેને વિવાહયોગ્ય નાનાવિધ મંગલ અલંકારો પહેરાવવા લ-
કેટલીક વારે આ મંડન-વિધિ સંપૂર્ણ થયા પછી મેનાએ ઉ-
પોતાની કુળદેવતાઓ આગળ નમસ્કાર કરાવ્યા અને સતી સ્ત્રીએ
ચરણસ્પર્શ કરાવ્યાં.

“ પતિના અખંડિત પ્રેમનો ઉપભોગ કર ” એમ સતીએ
તેને આશીર્વાદ આપ્યા. પરંતુ આગળ જતાં તેણે પતિનું અ-
જ બની આ આશીર્વાદથી પણ વિશેષ લાભ પ્રાપ્ત કર્યો. આ
પોતાના મનોરથ અને વૈભવ પ્રમાણે સધળું કાર્ય આટોપી પ-
રાજ સભાસ્થાનમાં આવી વરરાજાને આવવાની વાટ જોવા લાગ

કૈલાસમાં પણ આ સમયે લગ્નની મ્હોટી ધામધુમ ચાલી
હતી. સપ્ત માતૃકાઓએ* અનેક આભૂષણો શંકરની આગળ મૂ-
કેમના આદરની ખાતર શંકરે આભૂષણોનો કેવળ સ્પર્શ
અને તરત જ તેમનાં ભીષણ અને અમંગલ સર્પાદિ આભ-
સુંદર મંગલ આભૂષણના રૂપમાં ફેરવાઈ ગયાં: ભસ્મ એ સુ-
અંગરાગ (શરીરે ચોળવાનો લેપ) બની ગઈ; અખર એ ૩

* ગાંધી^૧ માહેશ્વરી^૨ ચૈવ કૌમારી^૩ વૈષ્ણવી^૪ તથા
માહેન્દ્રી^૫ ચૈવ ચારાહી^૬ ચામુણ્ડા^૭ સપ્ત માતરઃ ॥

ઉપરનો સુંદર મુકુટ બની ગયું, શરીરે વીટેલું ચર્મ એકદમ રંગ-
બેરંગી રેશ્મના વસ્ત્ર બની ગયું; લલાટમાં આવેલું અગ્નિમય નેત્ર
એકાએક કેસરી તિલક બની રહ્યું; શરીરે લટકેલા સર્પો બિન બિન
આભૂષણના રૂપમાં ફેરવાઈ ગયા, માત્ર લેમના મણિઓ એમને એમ
ચળકતા રહ્યા.

આ પ્રમાણે અનેક રીતે સુસજ્જિત બની પોતાના ચળકતા
ખડ્ગમાં શંકર ભગવાન મ્હોં જોવા લાગ્યા. ત્યાર બાદ અનેક
અકચકિત અલંકારોથી સુશોભિત બનેલા શુભ વૃષભ ઉપર આરૂઢ
બનેલા શંકરને લઈ જાન ચાલવા માંડી. વરઘોડો ચાલતાં જ નંદિ-
કેશવર તથા ગણેશ શંખો અને તુરધઓ બજાવવા મંડ્યા. આ
અબ્રમેદી ધ્વનિ સાંભળીને એક પછી એક દેવો ભગવાનના સાજનમાં
ઉપસ્થિત થયા.

પ્રથમ સૂર્યનારાયણે આવી એક નવીન સુંદર છત્ર અર્પણ
કર્યું. ત્યાર બાદ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, ઇન્દ્ર, વગેરે દેવો, સપ્તર્ષિઓ, તથા
મહર્ષિઓ પણ આવી પહોંચ્યા. હાસ્યપૂર્વક મસ્તક હલાવી શંકર
ભગવાને લેમનો સત્કાર કર્યો. વરઘોડાની છેવટમાં માતૃકાઓ તથા
મહાકાળી દેવી ચાલવા લાગ્યાં.

થોડી વારમાં વરઘોડો ઓપધિપ્રસ્થમાં આવી પહોંચ્યો. અનેક
પર્વતો સાથે હિમાલય લેમનું સ્વાગત કરવા માટે સામે આવ્યો.
દેવવૃંદ અને પર્વતવૃંદ સામસામે આવેલા ને સમુદ્ર જેવા શોભવા
લાગ્યા. વરઘોડો શહેરમાં થઈ રાજમહેલ તરફ વળ્યો. માર્ગમાં
વરરાજાને નીરખવા માટે પ્રત્યેક ઘરનાં બારીબારણાંમાં આતુર સ્ત્રી
પુરુષો અને બાળકો ખડકાઈ ગયાં હતાં. તેઓ સઘળાં એકી દ્રષ્ટિ
શંકર સામે જોઈ રહ્યાં હતાં: જાણે સર્વ ઇદ્રિયો ચક્ષુરિન્દ્રિયમાં જ
વસી ન હોય !

કેટલીક સ્ત્રીઓ કહેવા લાગી: “ખરેખર સુકુમાર ઉમાએ
બાપણુ તપ આદર્યું હતું એ યોગ્ય જ છે. આવા અસામાન્ય નરનું
હાસીપણું પણ દુર્લભ છે, તો પત્નીપણું તો ક્યાંથી જ મળે ? ખરે-
ખર, આવું સુંદર યુગલ રચાયું ન હોત તો પ્રજાપતિએ ઉત્પન્ન
કરેલી આ સુંદર મૂર્તિઓ નિષ્ફળ જાત. કમદેવનું શરીર શંકરે
બાળી નાખ્યું એ વાત અમારા માન્યામાં આવતી નથી. અમે તો

ધારીએ છીએ કે આ અદ્ભૂત સૌંદર્ય જોઇને જ કામદેવે લગ્નનથી પોતાનો દેહ છોડ્યો હશે ! ”

આ પ્રમાણે અનેક વાતો સાંભળતાં સાંભળતાં શંકર રાજમહેલ આગળ આવી પહોંચ્યા.

સઘળું સાજન લગ્નમંડપમાં જઈ યથાસ્થિત ગોઠવાઈ ગયું. વરરાજને ઉમાની સાથે બેસાડવામાં આવ્યા અને વેદોક્ત મંત્રો પ્રમાણે સઘળી વિધિ કરવામાં આવી. હસ્તમેળાપ થયા પછી યજ્ઞ-વેદિની આસપાસ દંપતીએ ત્રણ પ્રદક્ષિણા કરી. સર્વ લોકો આ અતુલ શોભા જોઈ વિસ્મયમાં ગરક થઈ ગયા. પુરોહિતે આઘ પ્રજા-પતિ બ્રહ્મા આગળ દંપતીને નમસ્કાર કરાવ્યા. આ દિવ્ય યુગલને શો આશીર્વાદ આપવો એ બ્રહ્માને પણ વિચારનો વિષય થઈ પડ્યો. છેવટે શંકરને આપવાનો આશીર્વાદ નહિ જડવાથી તે પાર્વતીને જ “ હે કલ્યાણી ! વીર પુત્રની માતા થજો ” એમ આશીર્વાદ આપી શાંત રહ્યા.

ત્યાર બાદ લક્ષ્મીએ આવી આ દંપતી પર કમળનું ઇત્ર ધર્યું. સરસ્વતીએ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત એમ બન્ને ભાષાઓ વડે વરવધૂની સ્તુતિ કરી. અપ્સરાઓએ સુંદર સંગીતમય નાટ્યપ્રયોગ કર્યા. સઘળા દેવોએ શંકરના ચરણમાં પ્રણામ કરી, શાપાન્તે પ્રત્યુજ્જવિત થયેલા કામદેવની સેવાનો અંગીકાર કરવા પ્રાર્થના કરી, અને ભગવાને તે માન્ય રાખી. ત્યાર પછી સર્વ સભાજનો પોતપોતાને સ્થાનકે પાછા ચાલ્યા ગયા.

પ્રકરણ ૬ : કુમારસંભવ

એક મહિના સુધી ભગવાન શંકરે સાસરે રહી દિવસો આનંદમાં ગુજાર્યા. પછી હિમાલયની રજા લઈ બન્ને જણ પોહીયા પર સ્વાર થઈ કૈલાસ તરફ જવા નીકળ્યાં. પવનવેગી પોહીયો સુમેરુ પર્વત આગળ થઈ મંદરાચલ પર આવ્યો. ત્યાં આ નવીન દંપતી શરદની રાત્રિઓનું આનંદથી સેવન કરવા લાગ્યાં. અહીં દેવી સુખ ભોગવી તેઓ ગંધમાદન પર્વત પર આવ્યાં. ત્યાંનું નૈસર્ગિક દૃશ્ય જોઈ હૃદયને અત્યંત આનંદ થયો; સૂર્યમંડળ ભાંધી બહુ દૂર.

ન હતું; અનેક રંગબેરંગી પક્ષીઓ કિલકિલાટ કરતાં આમ તેમ ઉડી રહ્યાં હતાં. વેદમંત્રોના ઉચ્ચાર કરતા અને સૂર્યકિરણોના માત્ર આહાર કરનાર અનેક તપસ્વીઓનાં વૃંદ ધ્યાનસ્થ બેઠેલાં ત્યાં જોવામાં આવતાં; સંધ્યાકાળે આજુબાજુ તથા પગ નીચે દોડતાં વાદળોં સૂર્યનાં કિરણોથી પ્રકાશિત બની નાનાવિધ રંગોમાં રંગાઇ જતાં હતાં.

કુદરતનું આવું આકર્ષક સ્વરૂપ જોઇને ભગવાને પાર્વતીથી થોડીક વાર છુટા પડી, સાત્ત્વિક આનંદમાં નાહ્યા છતાં પણ તપસ્વીઓએ પવિત્ર કરેલા જળમાં સ્નાન કરી, સંધ્યાવંદન કરી લીધું. હેમણે ત્યાં એકાંતમાં પોતાના પ્રભાવથી એક મણિશિલાગૃહ નિર્માણ કર્યું; અને પાર્વતી સાથે વિનોદ કરતા ત્યાં રહેવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે સો ઋતુઓ વીતી ગઇ, પરંતુ હેમની રતિભોગની તૃષ્ણા રતિભર પણ ઓછી થઇ નહિ, ઉલટી ઉત્તરોત્તર વધતી ચાલી.

એક દિવસે શંકર પાર્વતી રતિસુખનો ઉપભોગ કરતાં હતાં તેવામાં હેમના સંભોગગૃહમાં એક પારાવત (કબુતર) આવ્યું. હેનાં રૂપરંગ કાંઇક અદ્ભુત જણાતાં હતાં. હેની રતાશવાળી આંખો આમતેમ ફરતી હતી. તે પોતાનું સુંદર પુચ્છ વારંવાર હલાવ્યા કરતું હતું. તે અતિશય આનંદમાં આવી આમ તેમ ગોળ ફરવા લાગ્યું. ભગવાન શંકર પણ હેના સૌંદર્યથી આકર્ષાઇ ક્ષણભર હેના તરફ જોઈ રહ્યા, પણ તરતજ પક્ષીરૂપમાં રહેલી હેની દિવ્ય આકૃતિ જાણી લઇ તે અત્યંત ક્રોધથી રાતાપીળા થઇ ગયા.

હવે અગ્નિદેવ જે પક્ષીનું રૂપમાં ત્યાં આવ્યા હતા હેમણે ભગવાનને ક્રોધિત થયેલા જોઇ તરત પોતાનું અસલ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું, અને અતિશય નમ્રતાથી પ્રણામ કરી કહેવા માંડ્યું:

“હે ભગવન્! આપ અખિલ જગતના સત્તાધીશ છો. દેવોના દુઃખનો આપ સંહારકર્તા છો. તેથી દુઃખાદિ દેવો દૈત્યોથી ત્રાસ પામી આપના ચરણની યાચના કરે છે. આપે પ્રિયાત્રેમમાં ભરત રહી એકાંતમાં સો ઋતુઓ પસાર કરી. દરમ્યાનમાં આપની સેવા કરવાનો અવકાશ નહિ મળી શકવાથી સર્વ દેવોને અત્યંત ગ્લાનિ હિત્તમ થઈ; તેથી તેઓએ ભેગા મળી મૂકને આપની પાસે મોકલ્યો છે. હું આ પક્ષીરૂપમાં આપને શોધતો શોધતો અહીં આવી પહોંચ્યો. ભગવન્! શત્રુથી પરાભવ પામી અમે કેટલો વખત દુઃખ સહન કરી શકીએ? અમારી વિપત્તિ તરફ નિંદા કરી મહારો અપરાધ

ક્ષમા કરશો. હે પ્રભો! પ્રસન્ન થાઓ અને એક પુત્રને ઉત્પન્ન કરો, જેને સેનાપતિ બનાવી અમે શત્રુનો નાશ કરીએ. ”

અગ્નિદેવની નમ્ર અભ્યર્થના સાંભળી શ્રી શંકર શાંત થયા અને તારકાસુરને મારનાર પુત્ર ઉત્પન્ન કરવા માટે જરા વિચાર કરવા લાગ્યા. અગ્નિદેવના આગમનને લીધે રતિરંગમાં લંગ પડવાથી લેમણે પોતાનું સ્ખલિત થયેલું અમોઘ વીર્ય અગ્નિદેવના દેહમાં મૂક્યું. પ્રલયાગ્નિની જેમ અતિશય દાહશક્તિવાળું જનવલ્લભીમાન વીર્ય ધારણ કરવાથી અગ્નિદેવનાં રૂપરંગ બદલાઈ ગયાં; લેમને દેહ કંદ્રપો દેખાવા લાગ્યો. વળી, પોતાના આનંદમાં વિક્ષેપ થવાથી ક્રોધિત બની પાર્વતીએ લેમને શાપ આપ્યો: “હે અગ્નિ! તું સર્વ-લક્ષી થા. લયંકર કર્મ કરનારો થા. તારા શરીર પર ક્રોધ અને અંદર ધૂમાડો હમેશાં રહે. ”

આ પ્રમાણે ઉગ્ર રૂપ ધારણ કરી અગ્નિદેવ ત્યાંથી નીકળી દેવસભામાં આવ્યા. ઇંદ્ર સહિત સધળા દેવોએ અત્યંત માનપૂર્વક આસન આપી લેમને બેસાડ્યા અને આવું બીજાં રૂપ થવાનું કારણ પૂછ્યું. શંકરપાર્વતીના સંભોગગૃહમાં જે જે હકીકત બની હતી તે સર્વ હકીકત લેમણે સવિસ્તર કહી સંભળાવી. પછી બે હાથ જોડી તે ઇંદ્રની પ્રાર્થના કરતા બોલ્યા: “હે રાજન્! શંકરના અતિ રૌદ્ર તેજોબિંદુથી મહારા દેહમાં અત્યંત દાહ થાય છે. મહારા પ્રાણ બચાવવા માટે કંઈ પણ ઉપાય બતાવો. ”

લેમના ધગધગતા શરીરે હાથ ફેરવી મહેન્દ્રે ઉપાય બતાવતાં કહ્યું: “હે અગ્નિદેવ! ત્હમે દેવ, મનુષ્ય અને પિતૃઓનું મુખ છો. સર્વને ત્હમે તૃપ્ત કરો છો. યજ્ઞમાન લોકો પાપ ધોવા માટે ત્હમારા જ મુખમાં આહુતિઓ આપે છે. ત્હમના સ્વર્ગપ્રાપ્તિમાં ત્હમે જ એક કારણભૂત છો. તપસ્વીઓ મંત્રોચ્ચાર કરી ત્હમારામાં હવિષ્યાજ નાંખી તપઃસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે; માટે ત્હમે તપના પણ પ્રભુ છો.

“ત્હમે સૂર્યદેવને આહુતિ પહોંચાડો છો તેથી વર્ષા થાય છે. તેથી અન્ન ઉત્પન્ન થઈ પ્રજા જીવે છે; માટે ત્હમે જગતના પિતા છો. સમગ્ર જગત ઉપર ત્હમારા જેટલા ઉપકારો કોણ કરે છે? દેવકાર્ય સંપાદન કરવાની પણ ત્હમે અદ્ભુત શક્તિ ધરાવો છો. પરાઈ આંવી પડેલી વિપત્તિ પણ ખરેખર પ્રશંસાને પાત્ર છે. હું

ત્હેમને એક ઉપાય બતાવું તે પ્રમાણે ત્હેમે કરો. પૂર્વે ભાગીરથી દેવી આપણી નમ્ર ભક્તિથી અત્યંત પ્રસન્ન થયાં હતાં. માટે વિલંબ કર્યા વિના ગંગા તરફ ચાલ્યા જાઓ. તે ભગવાન શંકરની એક જલમય મૂર્તિ છે, તેથી ત્હેમનું દુઃસહ તેજોબીજ ધારણ કરવા તે શક્તિમાન છે. ”

તરત જ અગ્નિદેવ ત્યાંથી ઉડી ગંગા તરફ ચાલી નીકળ્યા. ગંગાદેવી પોતાના તરંગહસ્તોથી અને રાજહંસોના મધુરનાદથી ત્હેમને આવકાર આપી રહ્યાં હતાં. વગર વિલંબે અગ્નિએ ગંગાના અંગાધ જળમાં ડુબકી મારી. તેથી મહેશ્વરનું તેજોબિંદુ અગ્નિના દેહમાંથી નીકળી ગંગાજળમાં ઉતરી પડ્યું. તેથી હવે અગ્નિદેવ અપૂર્વ શાંતિ પ્રાપ્ત કરી પાણીમાંથી બહાર નીકળ્યા અને પોતાને સ્થાનકે પાંછા ચાલ્યા ગયા.

હવે શંકરના તેજની દાહશક્તિ ગંગાના જળમાં વ્યાપ્ત થઈ, તેથી ત્હેનું જળ અત્યંત ઉષ્ણ થઈ ઉકળવા લાગ્યું. આથી સર્વે જળચર પ્રાણી બહાર નીકળી ગયાં.

માત્ર મહિનામાં એક દિવસે સૂર્યોદય થતાં પહેલાં જ કૃત્તિકાએ ગંગાસ્નાન માટે આવી. તે વિષ્ણુપાદોકી ભાગીરથીને નમ્રપણે નમસ્કાર કરી ત્હેની સ્તુતિ કરવા લાગી. પછી ત્હેમણે ગંગામાં સ્નાન કર્યું. આથી ગંગાજળમાં રહેતા ભગવાન શંકરના તેજનો ત્હેમના કલેવરમાં સંચાર થયો, અને ત્યાં ત્હેનો ગર્ભ અંધાયો.

- જળમાંથી બહાર નીકળ્યા પછી કૃત્તિકાએના શરીરમાં અત્યંત દાહ થવા લાગ્યો. ત્હેમને ગર્ભ રહ્યાની ખબર પડી; તેથી તે સર્વેને અત્યંત ચિંતા થવા લાગી. અંતે તેઓ ભય ને લજ્જાથી પામે ઉગેલા બરૂના વનમાં ગર્ભપાત કરી ઘેર ચાલી ગઈ. હવે આ વનમાં પડેલા જ ગર્ભો ભેગા જોડાયા અને ત્હેમાંથી જ મસ્તકવાળો એક અત્યંત તેજસ્વી બાળક પેદા થયો.

પ્રકરણ ૭ : કુમારકીડા

હવે દુદિાદિ દેવોએ ત્યાં આવી આ નવીન બાળકને સ્તનપાન કરાવવા માટે ગંગાદેવીને પ્રાર્થના કરી. ગંગાએ ત્યાં મૂર્તિમાન પ્રકટ

થઈ પોતાનું અમૃતમય સ્તનપાન લેને કરાવ્યું. કૃત્તિકાઓ પણ ત્યાં આવી બાળકની શુશ્રૂષા કરવા લાગી. હવે અગ્નિ, ભાગીરથી અને કૃત્તિકાઓ વચ્ચે આ દિવ્ય બાળક માટે વિવાદ ઉત્પન્ન થયો. અગ્નિ કહે ‘આ બાળક મ્હારો છે;’ તો ગંગા કહે ‘મ્હે’ લેને મારા જળમાં ધારણુ કરી સ્તનપાન કરાવ્યું છે માટે તે મ્હારો પુત્ર થાય.’ વળી કૃત્તિકાઓ કહે ‘અમે એને અમારા ઉદરમાં સ્થાન આપી જીવિત કર્યો છે તેથી તે અમારો બાળક છે.’

આ પ્રમાણે આ સર્વનો વાદવિવાદ ચાલતો હતો એટલામાં પાર્વતી અને શંકર વિચાર કરતાં કરતાં ત્યાં આવી પહોંચ્યાં. આ છ મસ્તકવાળા બાળકને જોઈ લેમના હૃદયમાં સ્વાભાવિક સ્નેહનો પ્રાદુર્ભાવ થયો. દેવીએ શંકરને પૃછ્યું: “મહારાજ! આ દિવ્ય દેહવાળો તેજસ્વી બાળક કોણુ છે? લેનાં ભાગ્યશાળી માબાપ કોણુ હશે વાર? આ અગ્નિ, આ ગંગા અને આ છ કૃત્તિકાઓ ‘આ પુત્ર મ્હારો છે, આ પુત્ર મ્હારો છે’ એમ શા માટે પરસ્પર વિવાદ કરી રહ્યાં હશે? તો આર્યપુત્ર! વસ્તુતઃ આ પુત્ર કોનો હશે? આ ત્રણમાંથી કોણકનો હશે, કે પછી દેવ, દૈત્ય ગંધર્વ, સિદ્ધ, સર્પ, રાક્ષસ વગેરેમાંથી કોણકનો હશે વાર?”

ઉમાની જિજ્ઞાસા જોઈ ભગવાને મંદ સ્મિત કરી જણાવ્યું:

“હે કલ્યાણી! ત્રણે ભુવનને આનંદ આપનાર આ બાળક કોણ બીજનો નહિ પણ ત્હારો જ પુત્ર છે. ત્હારા પુત્ર સિવાય દેવ-લોકોનું કલ્યાણુ કોણુ કરી શકે એમ છે?”

પાર્વતી આશ્ચર્યમાં ગરક થઈ ગયાં!

તેથી ભગવાને આગળ કહેવા માંડ્યું:

“દેવી! જે તેજ મ્હે અગ્નિમાં મૂક્યું હતું તે અગ્નિથી સહન નહિ થઈ શકવાથી લેણે ગંગામાં નાંખ્યું હતું. એક દિવસે આ કૃત્તિકાઓ ત્યાં સ્નાન કરવા આવી તે વખતે એ તેજ લેમના ઉદરમાં સંક્રાંત થયું, અને ત્યાં લેનો ગર્ભ બંધાયો. લેમણે તે ગર્ભ આ બરના જૂથમાં કાઢી નાંખ્યો, અને લેમાંથી આ ષડાનનની (છ મુખવાળા ક્રાંતકેયની) ઉત્પત્તિ થઈ છે. માટે વિલંબ કર્યા વિના આ સુપુત્રને તું ખોળામાં લઈ લે.”

તરત જ ઉમાએ વિમાનમાંથી નીચે ઉતરી અગ્નિ, ગંગા તથા કૃત્તિકાઓને આધાં ખસેડી બાળકને ઉપાડી લીધો; લેને

ખોળામાં ખેસાડી અનેકવાર ચુંબન કર્યું. તેની આંખોમાંથી હર્ષાશ્રુ વહેવા લાગ્યાં અને કંઠ રૂંધાઇ ગયો. બાળકના દર્શનથી તૃપ્ત થવા માટે તેને બે આંખો ઘણી જ ઓછી જણાઇ. અતિશય વાત્સલ્યથી રહેના સ્તનમાંથી દૂધની ધારા વહેવા લાગી. ષડાનનને આ દુગ્ધ-ધારાઓનું હર્ષથી પાન કરતો જોઇને ભાગીરથી તથા કૃત્તિકાએ સ્તબ્ધ થઈ બાજુએ ઉભી રહી.

થોડા વખત સુધી તે બાળકને ત્યાં રમાડી પાર્વતી અને મહાદેવ, ષડાનન સાથે વિમાનમાં ખેસી કૈલાસ તરફ ચાલી નીકળ્યાં. શંકરને પણ પુત્રદર્શનથી અત્યંત હર્ષ થયો હતો. તેમણે પણ બાળકને પોતાના ખોળામાં લઈ રમાડ્યો.

હવે કૈલાસમાં પુત્રજન્મ નિમિત્તે મહોત્સવ ઉજવાયો. પ્રભુની આજ્ઞા થતાં સર્વ સેવક ગણેા ઉત્સાહમાં આવી ગયા. તેમણે સુવર્ણ-સૂત્રમાં દેવવૃક્ષોનાં પત્રપુષ્પો ગુંથી મ્હોટાં તોરણેા બનાવ્યાં અને કૈલાસમાં સર્વ સ્થળે બાંધી દીધાં, સ્થળે સ્થળે ખ્વજ પતાકા લટકાવી દીધી. શંકરને બારણે અનેક પ્રકારનાં વાજત્રોની ધૂન મચી રહી. ગંધર્વ વિદ્યાધરની સ્ત્રીઓ અનેક પ્રકારની ભેટો લઈ બાળકનાં ઓવારણાં લેવા આવી અને મંગળગીતો ગાવા લાગી. બ્રાહ્મી, માહેશ્વરી, કૌમારી, વૈષ્ણવી, વારાહી, ઇંદ્રાણી અને ચામુંડા એ સાત માતૃકાઓ હાથમાં મંગળપાત્રો તથા માથે દૂર્વાધાસ લઇને કૈલાસમાં આવી અને તેમણે બાળકને ખોળામાં લઈ રમાડ્યો. સ્વર્ગની અપ્સરાઓ સંગીતમય નૃત્ય કરવા લાગી. વિમાનમાંથી દેવો દુંદુભિનો નાદ કરી પુષ્પવૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. સમગ્ર સચરાચર જગતમાં આનંદ ફેલાઇ રહ્યો.

હવે બાળકને અનેક પ્રકારની ક્રીડા કરતો જોઇ, તથા કાલા કાલા શબ્દો બોલતો સાંભળી, માબાપનાં અંતઃકરણ આનંદથી ડોલવા લાગ્યાં. આંગણમાં રમી ધૂળથી ખરાડાયલો કુમાર હસતો હસતો તેમના ખોળામાં આવીને ખેસતો તે વખતે તેઓ પોતાને કૃતકૃત્ય માનતાં. જ્યારે પોડીયાનાં શીંગડાં, અગર પાર્વતીના સિંહની કેશ-વાળા, અથવા બુંગીગણોની શિખા પકડી કુમાર ખેંચતો ત્યારે આ દિવ્ય દંપતીને હસવું આવ્યા વગર રહેતું નહિ. બાપના ખોળામાં ખેસી આ ચપળ કુમાર નિર્ભયતાથી નાગનાં મોઢાં ફાડી એક, બે, પાંચ, દશ એમ બોલી તેના દાંત ગણવા મંડી પડતો. શંકરના

કંડમાં લટકતી રૂંદમાળામાંના એક એક ડોકાના મ્હોડામાં આંગળીએ ઘાલી બાળક લેના દાંત ખેંચવા પ્રયત્ન કરતો ! શંકરની જટામ વહેતી ગંગાના શીતળ તરંગમાં હાથ ઘાલી પછી લેમના બાલ લોચનના અગ્નિમાં તે પોતાની આંગળીએ તપાવતો ! બાપની ડોક જરા નીચી નમાવી, લેમના મસ્તક પર રહેલા ખંડચંદ્રને ચુંબન કરવ તે પ્રયત્ન કરતો ! આ પ્રમાણે અનેક મનોહર બાળચેષ્ટાઓથી આનંદ આપતો કુમાર તરત જ યૌવનમાં આવ્યો અને સધળી શસ્ત્રવિદ્યામાં પારંગત થયો.

પ્રકરણ ૮ : તારકાસુરવધ

હવે, ઇંદ્રિરાજ સધળા દેવોને લઈ કૈલાસમાં આવ્યા. ત્યાં સુવર્ણને દંડ લઈ દ્વારમાં ઉભેલા નંદીએ ઇંદ્રાદિ દેવોનો સત્કાર કર્યો અને અંદર જઈ શંકરને લેમના આગમનની વરદી આપી. લેમણે બ્રહ્મગથી ઇશારો કર્યો એટલે નંદીએ સર્વે દેવોને અંદર જવા દીધા ત્યાં રત્નજડિત ભૂમિમાં સિંહાસન પર બેઠેલા શંકર પાર્વતીને જોઈ ઇંદ્રાદિ દેવોએ અતિશય નમ્રતાથી પ્રણામ કર્યા. શસ્ત્રાસ્ત્રથી સજ્જ બની પાસે બેઠેલા કુમારને જોઈ ઇંદ્રના હૃદયમાં શત્રુનો પરાજય કરવાની આશા દઢ થઈ.

શંકરે આંખ ઊંચી કરી દેવો સામે એક દષ્ટિપાત કર્યો, અને લેમને ખેસવા માટે જણાવ્યું. ગણલોકોએ ખીજાવેલાં આસન ઉપર એક પછી એક દેવો બેઠા પછી ભગવાને કહ્યું :

“ હે સ્વર્ગનિવાસી દેવ લોકો ! ત્હમારા પુણ્યનો હજી ફાય થયે નથી છતાં ત્હમે સ્વર્ગથી કેમ બ્રહ્મ થઈ ગયા ? અત્યારે સાધારણ મનુષ્યની પેઠે ત્હમે પૃથ્વી પર શા માટે રખડો છો ? શું મહાન તારકાસુર સાથે ત્હમારે વેર બંધાયું છે ? લેનો સંહાર કરવા માટે તો હું એકલો જ બસ છું. ”

આ પ્રમાણે શંકરનાં હિંમતભર્યા વચનો સાંભળી ઇન્દ્રની આંખમાં હર્ષાશ્રુ આવ્યાં. તે હાથ જોડી ગદ્ગદ કંઠે બોલવા લાગ્યો :

“ ભગવન ! ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય આપને તો વિદિત જ છે. એટલે આપને વિશેષ કહેવાની જરૂર રહેતી નથી. બળવાન

તારકાસુરે અમને સ્વર્ગમાંથી હાંકી કાઢ્યા છે, એ આપનાથી ક્યાં અન્નપ્યું છે ? ભગવાન બ્રહ્મદેવ પાસેથી વરદાન પામીને તે ત્રણે જગતને તપાવી રહ્યા છે. તેને પોતાના બાહુબળનો એટલો બધો ગર્વ છે કે તે મહારાજેવાને હિસાબમાં લેખતો નથી. એના ત્રાસથી કંટાળી અમે સર્વ દેવો બ્રહ્મદેવ પાસે ગયા અને તારકાસુરના સંહાર માટે પ્રાર્થના કરી, ત્યારે તેમણે કૃપાવંત થઈ જણાવ્યું કે ભગવાન શંકરના પુત્ર સિવાય એ દૈત્યને મારે એવો જગતમાં કોઈ નથી. ત્યારથી અત્યાર સુધી આશાઓ રાખી અમે દુઃખમાં સડી રહ્યા છીએ. માટે, હે ભગવન્ ! આપના પુત્ર કુમારને અમારા સેનાપતિ થવા માટે આજ્ઞા આપો. કુમારનાં તીક્ષ્ણ બાણોથી વૈધવ્ય દશાને પામેલી અસુરાંગનાઓના શોકપૂર્ણ કિલકિલાટથી દશે દિશાઓ ગાજી ઉઠવા લાગે. ”

મહેન્દ્રનાં આજીજી ભર્યા વચનો સાંભળી શંકર પ્રસન્ન થયા. તેમણે ઉત્તર આપતાં જણાવ્યું :

“ હે દેવ લોકો ! આ શંકર સ્ત્રી પુત્ર સાથે તમારા જ હિતાર્થે સન્ન થઈને બેઠો છે. સંયમી છતાં પણ મહેં પાર્વતી સાથે વિવાહ કર્યો હોતું મુખ્ય કારણ એ છે કે તેનાથી ઉત્પન્ન થએલો પુત્ર તારકાસુરનો વધ કરી તમને દુઃખમાંથી મુક્ત કરે. માટે તમે આ કુમારને તમારો સેનાપતિ નીમી એ દુષ્ટ અસુર સાથે યુદ્ધ કરો એવી મહારી આજ્ઞા છે. ”

આ પ્રમાણે દેવાને કહી ભગવાને કુમારને દેવો સાથે જવા આજ્ઞા કરી. કુમારે મસ્તક નમાવી પિતાની આજ્ઞાને માન આપ્યું અને તરત જ યુદ્ધમાં જવા તૈયારી કરી.

શ્રી શંકરે તેના મસ્તક પર હાથ મૂકી આશીર્વાદ આપ્યો :

“ પુત્ર ! હિન્દ્રના શત્રુનો યુદ્ધમાં સંહાર કરી દેવાના હાથમાં સ્વર્ગનું આધિપત્ય સ્થિર કરજો. ”

પછી કુમારે માતાનાં ચરણોમાં માથું મૂકી રજા માગી. પાર્વતીએ તેને ચુંબન કરી, “ પુત્ર ! શત્રુને મારી મહને વીરમાતા કહેવડાવજો ” એમ આશીર્વાદ આપ્યો.

ત્યાર પછી હિન્દ્રાદિ દેવો સાથે કુમારે પ્રયાણ કર્યું. નક્ષત્રો, ગ્રહે અને તારાઓમાં જેમ ચંદ્ર શોભી ઉઠે તેમ આ સર્વદેવાના મધ્યમ કુમારની કાંતિ દીપી ઉઠી. નક્ષત્રોનો માર્ગ વટાવી તેઓ સ્વર્ગન

નજીક આવી પહોંચ્યા. અસુરસેનાના ત્રાસથી કેટલા વખતથી છોડેલા સ્વર્ગમાં એકાએક પેસવાની કાંઈ દેવની હિંમત ચાલી નહિ. તેઓ પરસ્પર 'તું પહેલો જો, તું પહેલો જ' એમ કહેવા લાગ્યા. અપ્પરે સધળા દેવો કુમાર તરફ જોઈ રહ્યા.

કુમારે મંદ સ્મિત કરી હેમને કહ્યું:

“હે દેવો! હવે ભય રાખવાની જરૂર નથી. હમે નિર્ભય થઈ સ્વર્ગમાં પ્રવેશ કરો; અને એ દુષ્ટ રાક્ષસ ક્યાં છે તે મ્હને બતાવો. હમણું જ હું હેને મ્હારા બાણનો સ્વાદ ચખાડું છું.”

કુમારનાં આવા વચનો સાંભળી દેવલોક અત્યંત હર્ષિત થયા, અને હેને અનેક આશીર્વાદ આપ્યા. હવે કુમારની પાછળ ગોઠવાઈ જઈને સર્વેએ સ્વર્ગમાં પ્રવેશ કરવા પ્રયાણ કર્યું. પ્રથમ તેઓ મંદાકિનીના તટ પર આવી પહોંચ્યા. ઘણા દિવસ પછી મંદાકિનીનાં દર્શન થવાથી દેવલોકોએ હેને સાદર વંદન કર્યું. આ દિવ્ય નદીને જોઈ કુમારને પણ અત્યંત આનંદ થયો. તેથી હેણે નદીને ભક્તિ-ભાવથી નમસ્કાર કર્યો.

મંદાકિની ઓળંગી આ સધળું સૈન્ય ઇંદ્રના નંદનવનમાં આવી પહોંચ્યું. આ અનુપમ બાગની દુદર્શી જોઈ કુમારને તારકાસુર પર અતિશય ક્રોધ ચઢ્યો. આગળ જતાં અમરાવતીના સુવર્ણકોટના કાંગરા દૈત્યોએ દાંતથી ભાંગી નાંખેલા જોઈને હેને અત્યંત ખેદ થયો. સ્વર્ગના મ્હોટા મ્હોટા પ્રાસાદોનાં થયેલાં ખંડેરો હેના જોવામાં આવ્યાં. ત્યાર પછી તેઓ ઇંદ્રના વૈજયન્ત નામના મહેલ આગળ આવી પહોંચ્યા. હેની સુવર્ણની ભીતિમાં હાથીઓએ દંતુશળ મારી મ્હોટાં મ્હોટાં છિદ્રો પાડ્યાં હતાં. ઇન્દ્રે બતાવેલા માર્ગે તેઓ સધળા માળ પર ચડ્યા. ત્યાં એક ઓરડામાં પુરાણમુનિ કશ્યપ કેટલીક સ્ત્રીઓ સાથે બેઠા હતા.

દેવો અને દાનવોના વડીલ કશ્યપ મુનિના ચરણસ્પર્શ કરી કુમારે હેમને નમ્ર વંદન કર્યું. ત્યાર પછી દેવમાતા અદિતિને હેણે સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યો. બન્નેએ પ્રસન્ન થઈ હેને શુભ આશીર્વાદ આપ્યા. સર્વે દેવો અને દેવીઓએ ત્યાં બેગા મળી કુમારને દેવસેનાના અધિપતિ તરીકે અભિષેક કર્યો.

ત્યાર પછી તારકાસુરને મારવા માટે ઉત્સાહપૂર્વક તૈયારીઓ થવા લાગી. કુમારે શક્તિ ધારણ કરીને વિજિત્વર નામના એક

મહારથમાં સ્વારી કરી. તેના પર એક સુંદર સુવર્ણઘટ્ટ ધરવામાં આવ્યું. શ્વેત ચામરોથી તેને વાયુ ઢોળાવા લાગ્યો. કિન્નરો અને ચારણો વીરોચિત ગાન કરી તેની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા.

તેની પાછળ ભયંકર વજ્ર ધારણુ કરી ઇંદ્ર રાજ સ્ફટિક જેવા શુભ્ર ઐરાવત હાથી પર બેઠા. ત્યાર પછી દ્વેષાગ્નિથી ભભકતા અગ્નિદેવે પર્વતના શિખર જેવા ભયંકર અને ઉદ્ધત ઘેટા પર સ્વારી કરી. તેની પાછળ શીંગડાથી વાદળોને ઉછાળતા, પ્રચંડ દેહવાળા કાળા પાડા પર બેસી ચમરાજ ચાલતા હતા. મદોદ્ધત પિશાચ પર આરૂઢ થઈ નૈઋત્ય રાક્ષસ તેની પાછળ ચાલતો હતો. ત્યાર બાદ હાથમાં પાશ લઈ યુદ્ધ કરવા તત્પર થયેલા વરુણદેવ એક ઘોર મગર પર બેસી સેનાની હરોલમાં ચાલતા હતા. તેની પાછળ એક મ્હોટા હરિણ પર આરૂઢ થયેલા વાયુદેવ અને તેની પાછળ ગદાધર કુબેર જણાતા હતા. ત્યાર પછી મ્હોટા સર્પોથી જટાઓ બાંધીને હાથમાં પ્રજ્વલિત ત્રિશૂળ ધારણુ કરીને, શ્વેતરંગી આખલા ઉપર બેસી રુદ્ર દેવો જતા હતા. આ પ્રમાણે અનેક દેવો પોતપોતાનાં વાહનો અને આયુધો લઈ યુદ્ધ કરવા નીકળી પડ્યા હતા.

ભયંકર ચીત્કાર કરતી આ દેવસેનાએ આગળ પ્રયાણુ કરવા માંડ્યું. રણવાદોના નાદથી દિશાઓ ગાજી ઉઠી. હાથી, ઘોડા અને વાહનોથી એટલી બધી ધૂળ ચોતરફ ઉઠી કે પ્રેક્ષકને સ્વાભાવિક રીતે એવી ભ્રાંતિ થતી કે આ ધૂળ ઉપરથી નીચે ઉતરે છે અથવા નીચેથી ઉપર ચઢે છે ! ધીમે ધીમે દેવસેના સુમેરુ પર્વત ઓળંગી પૃથ્વી અને આકાશની વચ્ચેના અંતરિક્ષમાં ચાલવા લાગી.

‘શંકરપુત્ર કાર્તિકેયને સેનાપતિ બનાવી ઇંદ્રરાજ દેવસેના લઈ યુદ્ધ કરવા આવે છે’ એ વાત તારકાસુરના નગરમાં ઘેરે ઘેર ચર્ચાવા લાગી. એ અફવા સાંભળી મ્હોટા મ્હોટા અસુરોનાં મન વિહ્વળ થઈ ગયાં. તેઓ સધળા ભેગા થઈ તારક પાસે ગયા અને ઇંદ્રના આગમનની વાત વિનયપૂર્વક તેને જણાવી. એ સાંભળી આ બલિષ્ઠ અસુર ખડખડ હસી પડી કહેવા લાગ્યો:

“કેટલી વાર ઇંદ્ર મહારી સાથે યુદ્ધ કરવા આવ્યો, અને કેટલી વાર તે જિતી ગયો એ હમને બધાને વિદિત જ છે ! હવે શંકરનાં પુત્રને લઈ એ મ્હને જિતવા આવે છે ! ત્રણે જગતને દાસત્વના બંધનમાં લાવનારને એ છોકરું શું કરી શકવાનું છે ?”

આ પ્રમાણે બોલી લેણે અત્યંત ગર્વથી નીચલો હોઠ દાંત તળે કચડ્યો, અને પોતાના સેનાપતિઓને યુદ્ધની તૈયારીઓ કરવા આજ્ઞા આપી. થોડી વારમાં જ તેઓ સધળા શસ્ત્રાસ્ત્રથી સજ્જ થઈ રાજમહેલના આંગણમાં આવી હાજર થયા. તારકાસુર પણ સુસજ્જિત થઈ રથમાં બેસી યુદ્ધ કરવા બહાર નીકળ્યો. લેની પાછળ સૌ સૈન્ય ચાલવા માંડ્યું. દૈત્યસેનાના ભયંકર અવાજથી સમુદ્રમાં પણ ફોલ થવા લાગ્યો.

આ વખતે તારકને અનેક અપશકુનો થયાં: લેના સૈન્યના માથા પર ગીધ કાગડા વગેરે ઘોર પક્ષીઓની હાર કર્કશ અવાજ કરતી ચાલવા લાગી. પ્રથમ તો એટલું ભયંકર વાવાઝોડું થયું કે લેનાં છત્રોના દાંડા અને ધ્વજો ભાંગી ગયાં, સૈનિકોનાં આંખ નાક ધૂળથી પૂરાઈ ગયાં, અને હાથી ઘોડા રથ વગેરે ધૂળથી ઢંકાઈ ગયાં. ત્યાર પછી એકાએક લેના સૈન્યના માર્ગમાં વચ્ચે થઈને ડુંદાટા મારતા અનેક ભયંકર સર્પો ચાલ્યા ગયા. સૂર્યની આબુ-બાબુ એક ભીપણ કુંડાળું જણાવા લાગ્યું. દૈત્યસેનાનું રક્ત પીવા તત્પર થઈ રહ્યાં હોય એવાં શિયાળવાનાં ટોળાં ખરાડનાં આમ તેમ ફરવા લાગ્યાં. દિવસે પણ લેના સૈન્યની આબુબાબુ ચંચળ તારાઓ ખરવા લાગ્યા. તે વખતે આકાશમાં વાદળાનું નામ સરખું થે નહતું, છતાં એકાએક ભયંકર કડાકા સાથે વીજળીઓ પડી; આકાશમાંથી કોઈવાર લોહી અને હાડકાં, તો કોઈ વાર બળતા અંગારાનો વરસાદ પડવા લાગ્યો. તેવામાં એકદમ ભૂકંપ થયો, જેથી દૈત્યસેનાના યોદ્ધાઓમાંના કેટલાક પરસ્પર અથડાઈ મૂઆ. વારંવાર રુદન કરતાં કૂતરાનો અવાજ લેમના કાને પડતો. આ ઉપરાંત, તારકાસુરના કિરીટમાંથી અશ્રુખિંદુઓની માફક મોતીઓ ખરવા લાગ્યાં; અને લેની ધ્વજ પર ફૂતકાર કરતો એક ભયંકર સર્પ દેખાવા લાગ્યો. સૈન્યમાં એકાએક આગ ફાટી નીકળી, જેથી લેનાં ધનુષ, બાણ, ભાથાં, રથ વગેરે બળી ગયાં. આ અને આવાં અનેક અપશકુનો થયા છતાં, બુદ્ધિમાન પ્રધાનોએ લેને સમજાવ્યો છતાં, તારકાસુર પોતાના નિશ્ચયમાંથી ડગ્યો નહિ. તે તો યુદ્ધક્રીડા માટે અત્યંત ઉત્સુક થઈ રહ્યો હતો.

તેવામાં આકાશ વાણી સંભળાઈ:

“ હે મહાંધ તારક ! મદનના ગર્વનું મંજન કરનાર

મહાદેવના પુત્ર સામે યુદ્ધ કરવા જઈશ મા. એને જન્મે માત્ર છ જ દિવસ થયા છે છતાં ત્હેના તેજ સામે ટકી શકવાનું ત્હારામાં સામર્થ્ય નથી. જેણે સેંકડો ગગનભેદી શિખરોથી વિભૂષિત થયેલા કૌંચાદ્રિને એક બાણથી ફાડી ત્હેમાથી માર્ગ બનાવ્યો તે વીરની સાથે વિરોધ કરવામાં કાંઈ માલ નથી. જેણે ભગવાન શંકર પાસેથી ધનુર્વેદનું અધ્યયન કરી એકવીસ વાર પૃથ્વી નિઃક્ષત્રિય કરી એવા જુગદ્વીર પરશુરામની પણ આ કુમાર સાથે યુદ્ધ કરવાની હિંમત ચાલતી નથી, તો તું આ બળીઆ સાથે બાથ ભીડવી મૂકી દેજે. તું એને શરણે જ, અને ચિરંજીવી થઈ રહે.”

આ પ્રમાણે આકાશવાણી સાંભળી તારકાસુર ક્રોધમાં આવી જઈ ઉત્તર આપવા લાગ્યો:

“અરે ! આકાશમાં રખડનાર દેવતાઓ ! કુમારનો પક્ષ લઈ ત્હમે મ્હને ઉતારી પાડવા માંગો છો ! મ્હારા બાણના પ્રહાર એટલામાં ભૂલી ગયા કે ? કાલે સવારે જન્મેલા છોકરાના પરાક્રમનો બડબડાટ કેમ કરો છો ! આખો જન્મારો તપશ્ચર્યા કરનાર શંકરના બાપડા ન્હાના છોકરાને ત્હમારે લીધે મ્હારે મારવો પડશે. પણ તે પહેલાં તો ત્હમને જ પૂરા કરીશ.”

ત્હેનો ભયંકર અવાજ સાંભળી આકાશમાંથી બોલનાર દેવો ભયભીત થઈ દૂર નાસી ગયા.

તારકાસુરે આવેશમાં આવી મ્યાનમાંથી તલવાર કાઢી અને રથમે જલદીથી ઇંદ્ર પાસે લઈ જવા માટે સારથિને આજ્ઞા આપી. તરતજ સારથિએ ઘોડાની લગામ છુટી મૂકી દીધી. થોડી વારમાં દેવ દાનવની સેનાઓનો પરસ્પર ભેટો થયો. તારકને એટલો હર્ષ થયો કે ત્હેના શરીરે રોમે રોમ ઉભાં થઈ ગયાં અને ઉભય સેનાએ ચીત્કાર કરી પરસ્પર પ્રહાર કરવા શરૂ કર્યા.

કેટલાક વખત સુધી ઘોર યુદ્ધ કરી, તારકે શત્રુ સૈન્યમાં વારંવાર ભંગાણુ પાડ્યું. પણ કુમારના પરાક્રમ તથા ઉત્સાહથી દેવો પાછા ભેગા મળી યુદ્ધ કરતા. તેથી તોરકે, ઇંદ્રાદિ મુખ્ય મુખ્ય દેવોને નાગપાશથી બાંધી લાચાર બનાવી દીધા. આથી તેઓ સઘળા કુમારને શરણે ગયા. ત્હેણે દૃષ્ટિપાત માત્રથી ત્હેમનાં બંધનો કાપી નાંખ્યાં,

અને તેઓ ફરી બેવડા ઉત્સાહથી યુદ્ધ કરવા ગયા. ઇન્દ્રાદિ દેવોન નાગબંધનો કપાયલાં જોઈ તારક તહેમની સાથે યુદ્ધ કરવું મૂકી દૃઢ કુમાર સામે ગયો અને વિનય તથા કરુણાથી કહેવા લાગ્યો:

“ અરે તપસ્વિબાળક ! ત્હારું અભિમાન છોડી દે, અને ઇન્દ્ર-કાર્ય મૂકી ચાલતો થા. બાળકોને રમવા લાયક ત્હારાં શાસ્ત્રાસ્ત્રો વ આવા ઘોર સંગ્રામમાં તું શું કરી શકવાનો છે, ભલા ? નાહક મ્હાં તીક્ષ્ણ બાણોથી માર્યો જઈશ. માટે વેળાસર ઘેર પહોંચી માબાપન બોળામાં માથાં મૂકી રમવા મંડી જા. અગાધ સમુદ્રમાં પોંતે કુબજ પહેલાં એ ઇન્દ્ર નાહક ત્હને કુબાવી દેશે ! ”

તારકાસુરનાં આવાં કરુણાયુક્ત વચનો સાંભળી કુમારે ક્રોધ કરી પોતાના ધનુષ તરફ જોયું અને ગર્વથી ઉત્તર આપ્યો;

“ હે દૈત્યાધિરાજ ! ત્હમે જે કાંઈ બોધવચનો કહ્યાં છે સધળાં યથાયોગ્ય છે ! પણ મ્હને ત્હમારું ઉત્કૃષ્ટ બાહુબળ જોવાન અત્યંત અભિલાષા છે તો ઝાલો હાથમાં શસ્ત્ર અને ચઢવો ધનુ પર બાણ ! ”

પછી બન્ને યોદ્ધાઓનું પરસ્પર તુમુલ યુદ્ધ જામ્યું. કાંઈ કાંઈનાથ ઉતરે એમ ન હતું. તારકાસુરે પોતાનાં પાર્શ્વિક અને દિવ્ય સધળ અસ્ત્રોનો અનુક્રમે ઉપયોગ કર્યા છતાં પણ તે કુમારનો પરાજય સંહાર કરવા શક્તિમાન થઈ શક્યો નહિ. તેથી અતિ તે આવેશમાં આવી જઈ રથમાંથી નીચે ઉતર્યો અને જોસથી કુમાર તરફ દોડ્યો. કુમારે આ ભયંકર દૈત્યને પોતાના પર આક્રમણ કરતો જોઈ હસત હસતાં ત્હને તરફ એક દારુણ શક્તિ છોડી. શક્તિએ ત્હને હાલ ભેદી નાંખ્યું. આથી તે નિશ્ચેષ્ટ થઈને ધરણી પર પડ્યો. ઇન્દ્રાદિ સધળા દેવો આનંદમાં આવી ગયા.

